

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Lőrincze Lajos: Húsz év: tapasztalatok, tanulságok a nyelvi ismeretterjesztésben

J. Soltész Katalin: Számneveink

Horváth Lajos: Típushibák a rádió nyelvhasználatában

Berényi Zsuzsanna: A matematikai nyelvészet kezdetei Magyarországon

Horváth Iván: Petrov obsitos megjegyzései a magyar nyelvről

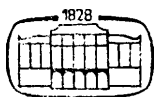
Herczeg Gyula: A prózaíró Kosztolányi

Róka Jolán: Kiss József, a publicista

Bán Ervin: A magyar tárgyas ragozás és az idegen nyelvi névmáshasználat a nyelvtanításban

Kozma Gábor: Nyelvjárási beszédhangok alak-
artikulációs vizsgálata

Kiss Lajos: Magyar – szlovák helységnév-
magyarázatok

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Lőrincze Lajos</i> : Húsz év: tapasztalatok, tanulságok a nyelvi ismeretterjesztésben ..	385
<i>J. Soltész Katalin</i> : Számneveink	401
<i>Horváth Lajos</i> : Típushibák a rádió nyelvhasználatában	415
<i>Berényi Zsuzsanna</i> : A matematikai nyelvészet kezdetei Magyarországon	424
<i>Horváth Iván</i> : Petrov obsitos megjegyzései a magyar nyelvről	429

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : A prózaíró Kosztolányi	432
<i>Róka Jolán</i> : Kiss József, a publicista	449

Nyelv és iskola

<i>Bán Ervin</i> : A magyar tárgyas ragozás és az idegen nyelvi névmáshasználat a nyelv- tanításban	451
<i>Satu Saarinen—Eila Hämäläinen</i> : A finn nyelv tanítása külföldieknek Finnországban	468

Nyelvjárásaink

<i>Kozma Gábor</i> : Nyelvjárási beszélhangok ajakartikulációs vizsgálata	467
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Dömötör Adrienne</i> : A XVII. századi mondatalkotásról	475
--	-----

(1 1 1 1 1 1 1)
Imre Samu
(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

110. ÉVFOLYAM * 1986. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

Húsz év: tapasztalatok, tanulságok a nyelvi ismeretterjesztésben*

Igen tisztelt hallgatóim!

Huszdik alkalommal nyitjuk meg itt most azt az eseménysorozatot, amelynek a neve: a m a g y a r n y e l v h e t e. Jubilálunk, azaz — eredeti értelmében véve ezt a latin gyökerű szót: örvendezünk. Örvendezünk, hogy immár huszdik alkalommal taníthatjuk, tanulhatjuk, ünnepelhetjük anyanyelvünket előadásokon, vitákön s az anyanyelvi fórumok különböző helyein—formáin: művelődési házakban, iskolákban, gyárakban; itt és szerte az egész országban;

A huszdik év nemcsak l e h e t ő s é g e t és a l k a l m a t kínál a visszatekintésre, az emlékezésre, hanem k ö t e l e s s é g ű n k k é t e s z i a számvetést is, a jövő érdekében. Meddig jutottunk, hol állunk most, és melyek a jövő feladatai, kötelzetségei?

1. Kezdjük talán azzal az alapkérdéssel, amelyet az induláskor nem egy alkalommal hallottam magam is: Miért van szükség egyáltalán a magyar nyelv hetére; miért akarjuk egy hétre szükíteni azt a feladatot, amelyet hetek, hónapok alatt sem tudunk elvégezni, sőt: amellyel egész évben foglalkoznunk kell, foglalkoznunk kellene?

A válaszunk erre az ellenvetésre, kétkedésre az volt, s ma is az, hogy ilyen kérdést minden ünneppel, minden megemlékezéssel kapcsolatban fel lehet vetni. Vajon a szeretet csak egy-két napig fontos az ember, az emberiség életében? S a gyermekekkel való törődés, a nők megbecsülése korlátozódhat az esztendő egyetlen napjára? S elég, ha nemzeti múltunk tanulságos eseményeire csak egy-egy alkalommal emlékezünk, aztán már rájuk se gondolunk? Nos, nyilván nem így van. De évszázados vagy évezredes tapasztalatok bizonyítják, hogy az ilyen ünnepi, kiemelt megemlékezéseknek igenis megvan a szerepük, megvan a gyakorlati jelentőségük az emberek életében. Felhívják, nyomatékosan ráirányítják a figyelmet egy eseményre, gondolatra, eszmére; figyelmeztetik a közömbösöket is, újra meg újra elemzik, elmélyültebben vizsgálják az ünnepi alkalom jelentőségét, s ezzel ösztönöznek a hétköznapi feladataira, cselekvéseire is.

Így volt, így van ez a magyar nyelv hete esetében is. Az elmúlt húsz év teljesen igazolta ezt az elgondolást. Az eleinte csak szükebb körben rendezett ünnepi hét lassan-lassan országossá vált, egyre több megyében szervezték meg

* Előadás Miskolcon, a magyar nyelv hetének megnyitó ünnepi ülésén, 1986. március 3-án.

a magyar nyelv hetét, majd a megyei központok után és mellett a kisebb városok, aztán a faluk is jelentkeztek, de nemcsak az ünnepi hét idejében, hanem az esztendő más szakában is. A magyar nyelv hete tehát térben és időben kibővült, terjeszkedett. A szervezők pedig időről időre, újra meg újra felmérték, melyek a legfontosabb, legidősebb kérdései, gondjai a magyar nyelv művelésnek, mai nyelvhasználatunknak. S az évről évre megszerzett tapasztalatok azt is megmutatták, melyek azok a régi vagy új formák az anyanyelvi ismeretterjesztésben, melyekkel a legjobb eredményeket lehet elérni.

2. A változás arányait az mutatja legszembetűnőbben, hogy a kezdeti évben, 1967-ben a magyar nyelv hete összesen n é g y előadásból és egy ankétból állt, a mostani anyanyelvi héten pedig csak az ünnepi megnyitót, a központi rendezvényeket vállaló megye — Borsod-Abaúj-Zemplén — 473 előadással, rendezvénnyel jelentkezik. S nyilvánvaló, hogy a többi megyében és Budapesten is megszerezte egyenként a szokásos húsz és száz — százötven között mozgó szám.

A fejlődésnek, a gazdagodásnak többféle oka is volt. Kettőt említek ezek közül, ezekre utaltak az egyes megyék magyar nyelvi szakosztályai is az elmúlt időről való tájékoztatójukban.

Az egyik, hogy az országos nyelvi választmány megalakulását követően Budapesten és a megyékben ö n á l l ó s u l t a k a magyar nyelvi szakosztályok, kiváltak az addigi irodalmi-nyelvi szakosztályokból. Ez persze nem ment végbe azonnal s nem is minden aggály nélkül. Voltak, akik attól tartottak, hogy a kiválás folytán az önálló szakosztályok mindegyike meggyengül; mások elvileg helytelenítették, hogy „elszakítjuk az irodalomtól a nyelvet s a nyelvtől az irodalmat”. Volt megye, amelyben az volt a vélemény, hogy nyelvi szakosztály csak kutató nyelvészekből, nyelvtudósokból alakítható, tehát ott, ahol egyetem és nyelvészeti tanszék is van.

A kételyek — hol előbb, hol később — elhalványodtak a gyakorlat fényénél. Az igaz, hogy az irodalom hordozója a nyelv, tehát a kettő nem szakítható el egymástól; de itt nem is arról volt szó, hanem arról, hogy önálló szervezetben sikeresebben lehet a saját és sajátos célok megvalósításán dolgozni. Ami pedig a nyelvészek jelenlétét illeti: az egyetemi vagy főiskolai tanszékek természetesen megkönnyítik a nyelvészeti ismeretterjesztés, a nyelv művelés tevékeny csoportjának kialakítását, de előadókat végeredményben utaztatni is lehet; azután pedig bizonyos témákhoz nem okvetlenül szükséges önálló kutatás, egyéni tudományos teljesítmény; a legfontosabb az egészben az — mint a gyakorlat a későbbiekben be is bebizonyította —, hogy legyen f e l e l ő s g a z d á j a ennek az ügynek. S ez a gazda a nyelvi szakosztály volt, még akkor is, ha a szakosztályban eleinte csak egy-két ember tevékenykedett. Íme, néhány mondat a megyei szakosztályok jelentéséből:

„Szolnok megyében a magyar nyelv hete rendezvényeiről általában a szakosztálynak az irodalmi szakosztályból való kiválása, önálló szakosztállyá való alakulása óta beszélhetünk. Rendezvényeink azóta állandó fejlődést mutatnak.”

„Megyénkben először 1985-ben — közvetlenül a szakosztály megalakulása után — rendeztük meg anyanyelvünk napját” — írja a Komárom megyei szervezet.

Heves megye: „A magyar nyelv hetét Hevesben rendszeresen a magyar nyelvi szakosztály megalakulása óta rendezzük meg.”

De a budapesti rendezvények fejlődésében is jelentős szerepe volt a szakosztály megalakulásának:

„Az első években 6–8–10 rendezvényünk volt, de hamarosan 40–50–60-ra nőtt a magyar nyelv hete rendezvényeinek száma. Az áttörést az is segítette, hogy akkor önállósultak a TIT-ben a magyar nyelvi szakosztályok; addig ugyanis csak az irodalmi szakosztály árnyékában éltek. Budapesten igazán jó volt az együttműködés az irodalomtörténészek és a nyelvészek között, de az önállósodás mégis óriásit lendített rajtunk. A megnövekedett felelősség a korábbinál jóval erőteljesebb munkára sarkallt.”

Legyünk őszinték, sok esetben az új szakosztály megalakításának ellenzésére felhozott, felsorakoztatott kifogások mögött a kényelemszeretet húzódik meg: ne vállaljunk új feladatokat, ne fokozzuk a megyei szervezet tennivalóit egy új szakosztály gondjaival, amelyről ezután külön kellene beszámolni, külön kellene nekik tervet készíteni, jelentést írni, amelyben esetleg negatívumok lennének. Ez van — ez is van — a mögött a kibúvó mögött, hogy: itt nincs nyelvész, meg hogy nálunk nem nagyon van igény nyelvészeti előadásra. Ami persze igaz is lehet olyanformán, hogy viszonylag kevés üzem, művelődési otthon, termelészövetkezet jelentkezik spontán módon azzal a kéréssel, hogy mi nyelvészeti előadást szeretnénk hallani. Mert — mint a régi mondás is tartja — *ignoti nulla cupido*, azaz: amit nem ismerünk, arra nem vágyunk. De egyrészt nagyon nehéz elképzelni, hogy az egyik megyében, annak városaiban, falvaiban lelkes közönség hallgatja az anyanyelvünkről szóló előadásokat, s továbbra is kér ilyeneket, a másokban pedig senkit sem érdekelne ez a téma. Nem érdekli persze, mert nem is tud róla, aminthogy még sok mindenről nem tud. Ha nem próbálta meg, honnan tudná hát, szereti-e vagy sem.

A szervezésnek tehát döntő szerepe van az egész kérdésben, s egy ember lelkes hozzáállása már jó irányba indíthatja el, sikerre viheti az ügyet. Egyik szakosztályelnökünk leveléből idézem: „... kezdetben én voltam egyedül a magyar nyelvi szakosztály elnöke, titkára és tagsága. Volt tanítványaimból, akik a megyei és városi pártapparátusban, közigazgatásban, közművelődésben, sajtóban, de főként az iskolákban dolgoztak, alakult ki az a csapat, amellyel néhány haditettet sikerült végbevinnünk.”

3. Jelentős lendületet adott, helyenként szinte fordulatot idézett elő a megyei anyanyelvi ismeretterjesztésnek az, hogy a magyar nyelv hetének országos megnyitója az illető megyében történt, amikor tehát a megye volt az évben a gazdája a központi rendezvényeknek.

Négy évig ugyanis (1967-től kezdve) Budapesten nyitottuk meg az anyanyelv hetét, hiszen ennek eredetileg budapesti szervezetünk volt a gondozója; klubrendezvénynek indult a budapesti szervezet akkori fáradhatatlan előadójának, Medgyes Bélánének a javaslatáért. Avval a felkiáltással: Mennyi mindennek van már napja, hete nálunk, miért ne lehetne a magyar nyelvnek is? A megyék egyike-másika szinte szervezetlenül csatlakozott ehhez a kezdeményezéshez, de aztán hamarosan kiderült, hogy Győrben, Debrecenben vagy Nyíregyházán nagyobb tüze van az anyanyelv hetének, mint Budapesten. Ami tulajdonképpen érthető is. Ugyanezt tapasztaltam, tapasztalhattuk a Kazinczy-versenyek rendezése, szervezése során. Az egyes megyei székhelyeken rendezett ünnepi megnyitó valóban a magyar nyelvnek szép, formás ünnepe volt,

amelyet aztán előadások, találkozások sorozata követett eleinte csak a megyeszékhelyen, majd eljutott a megye nagyobb településeire, s kiszivárgott a kisebb helyekre, a falukba is. Ehhez képest a budapesti események szürke, megszokott klubrendezvények voltak és maradtak.

Az anyanyelvi hét eseményeinek, rendezvényeinek népszerűsödését, a megtett utat tanulságosan mutatja a Szabolcs megyei magyar nyelvi szakosztály elnökének visszatekintése:

„Budapesten 1967-ben rendezték meg először a magyar nyelv hetét, s a következő évben, 1968-ban annak mintájára Nyíregyházán is megszerveztük. Először csak egy előadássorozatról állt, amely a TIT előadótermében zajlott le. A következő évben — felbuzdulva az első rendezvényünk sikerén — már a főiskolán is elhangzott egy sorozat. A 70-es évek elején Kisvárdra, Mátészalka, Tiszalók is részt kért belőle, s ha akkor többre nem is futotta az erőnköből, egy-két előadást ezeken a helyeken is tartottunk. A fordulatot az jelentette, hogy a tizedik magyar nyelv hete központi rendezvényeit a város és megye kapta. 1976-ban, a 10. magyar nyelv hetén több mint 140 előadás hangzott el, s ebből a fele a megyeszékhelyen kívül, a kisebb-nagyobb települések művelődési házában, könyvtárában vagy valamelyik üzemében. Azóta, tehát 1976 óta nem lehet az évi 80–90, sőt 100 előadás alá szállni. Így is sok a sértődöttség, különösen az utóbbi 3-4 évben: az ő intézményükben, üzemükben nem volt előadás a magyar nyelv hetén. Többször is kényszerültünk arra, hogy előadásokat a következő héten tartsunk meg, mert a nyelvhéten sem szabad előadónk, sem járművünk nem volt. Tehát hosszú távon a rendezvények száma nem csökkent, sőt az igények száma inkább nőtt.”

Hasonló fejlődési folyamatról több más megye is beszámolt.

Az elmondottak mellett — így gondolom — hozzájárultak a magyar nyelv hete népszerűségének emeléséhez azok a megnyitó ünnepségek is, amelyeket évről évre megrendeztünk, eleinte Budapesten, azután mindig más-más megyében. Hadd szóljak néhány szót erről is.

A megnyitó valóban ünnepi esemény volt minden alkalommal. A főelőadást színvonalas irodalmi műsor keretezte vagy egészítette ki, amelyet jeles előadóművészeink (Bánffy György, Jancsó Andrienne), helyi szereplők, ének- és zenekarok gazdagítottak fellépésükkel. Több alkalommal jelentkezett a rádió irodalmi osztálya is „nyilvános felvétellel”, ami azt jelenti, hogy a megnyitó alkalmára szervezett színészek közreműködésével bemutatott irodalmi, nyelvészeti előadást, beszélgetést a rádió felvette, s még a hét keretében műsorra is tűzte a rádióban. (Ilyen volt például Zalaegerszegen, illetőleg Lentiben az írók vallomása a nevekről.)

És — amit tulajdonképpen ezek előtt kellett volna mondanom — már az első években kialakult az a gyakorlat, hogy a magyar nyelv hete ünnepi megnyitójára minden alkalommal a magyar közélet, a magyar kultúra egy-egy, ismert képviselőjét kértük fel. Megnyitást vállaltak például Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Keresztury Dezső, Aczél György (ő két alkalommal is eleget tett felkérésünknek), Kállai Gyula, Pozsgay Imre, Köpeczi Béla, Gosztonyi János, Óvári Miklós, Németh Károly, Sarlós István, Fejti György, Benke Valéria — és most Berecz János tisztelt meg bennünket megjelenésével.

Nem akarok kulisszatitkokról beszélni, de megemlítem: abban, hogy az egyes alkalmakra kit kértünk fel köz- és kulturális életünk jelesei közül, a legtöbb esetben szerepet játszott a felkérendőnek a rendező megyéhez való kötődése: ott született, ott dolgozott, vagy azt a megyét képviseli, képviselte a par-

lamentben. (Ez a szempont Zala megyében a központi megnyitó helyét is meghatározta: nem a megye székhelyén, hanem Lentiben nyitottunk, Németh Károly szülőfalujában.)

A megnyitónak és az első szakmai előadásnak a témája általában az volt, amit az egész rendezvénysorozat központi gondolataként ajánlottunk. Említék néhány ilyen központi témát: közélet és anyanyelv; a sokszínű magyar nyelv; nyelvünk mai állapota és irodalmi tükröződése; a költői nyelv; társadalmi fejlődés, nyelvi magatartás; életünk és a nevek (Zalában, Pais Dezső hazájában); az ifjúság beszédkulturájáról; stb. Két alkalommal — nemzetiségi vidéken, Békésben és Baranyában — az anyanyelvek hetét ünnepeltük, s előadásaink, rendezvényeink egy része is ebben a témakörben mozgott. (Békéscsabán tudományos ülésszakot is szerveztünk a nemzetiségi intézmények képviselőinek részvételével.)

4. A mostani, a jubileumi nyelvhét központi gondolatát, fő témáját így fogalmazta meg a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat magyar nyelvi választmánya: **Nyelvhasználat és társadalmi felelősség.**

Nézzük meg röviden, mire is kell gondolnunk, ha ezt a címet halljuk, olvassuk.

Amikor a nyelv feladatairól, az emberi életben betöltött szerepéről beszélünk, általában azt szoktuk mondani, hogy a nyelv segítségével gondolkozunk, a nyelv teszi lehetővé, hogy magunkat, gondolatainkat, érzelmeinket, véleményünket kifejezzük; az ismeretek szerzése, ismereteink körének bővítése, egyáltalán: a világ megismerése is a nyelv útján, a nyelv segítségével történik. Mindezek elsősorban az egyénre vonatkoznak, bár a nagyobb közösség szempontjából sem érdektelenek. De szorosabban az emberi kapcsolatokra, a nyelv társadalmi szerepére utal az, amit így szoktunk kifejezni: a másik emberrel vagy emberek csoportjával való kapcsolatteremtésünknek, kapcsolattartásunknak is a legfőbb eszköze a nyelv, de legfőbb eszköze annak is, hogy a magunk gondolatait, érzéseit, az életről, a világról való véleményünket másokkal közöljük. S ez teszi lehetővé, hogy a társadalomban, a kisebb vagy nagyobb közösségben benne éljünk, megálljuk helyünket, ellássunk valamilyen feladatot.

Nos, a nyelvnek ez a társadalmi szerepe veti föl a felelősség, a társadalmi felelősség kérdését mindnyájunkkal szemben. Mert nyelvhasználatunk ilyen viszonylatban egyáltalán nem magánügy. Nézzük csak!

Közölni akarok valamit a másik emberrel. De a közlés gyarló nyelvi megformálása azt eredményezi, hogy mondandóm értelme nem jut el a másik ember tudatáig; amit mondtam, az homályos, zavaros, bizonytalan, félreérthető, sőt félrevezető. S hogy mekkora az ilyen esetekben a rossz nyelvi megformálásból következő társadalmi, közösségi kár, s ebből következően milyen nagy a beszélő és író társadalmi felelőssége, az esetenként változhat.

De nemcsak az értelem, a megértés síkján állhat elő téves kapcsolat, keletkezhet zavar beszélő és hallgató, író és olvasó között. Előfordulhat, hogy a közlés a rossz, téves nyelvi megformálás következtében más, esetleg éppen ellenkező érzelmi hatást vált ki a másik emberben, mint ami a közlő szándéka volt. Az ünnepélyesnek szánt közlemény nevetségesnek hat, megmosolyogtat, az udvariasságból bántás, lekezelés, a szerény igyekezetből pöffeszkedés, a baráti közvetlenségből hivatalos nagyképűség lesz. Ez a stílustalanság is csökkentheti szavaink értékét, társadalmi hatását, hatékonyságát.

Még tovább menve: van a nyelvhasználatunkért való társadalmi felelősségünknek erkölcsi, morális vonatkozása is.

A semmitmondó, homályos, köntörfalazó; általánosságokat, üres, elcsépeelt szövegeket szajkózó beszédnek, írásnak a következménye, hogy a hallgató bizonytalan ságban marad arra nézve, hogy a hallott vagy olvasott közlemény mögött van-e határozott mondanivaló, van-e igazi meggyőződés, vélemény. Az általánosságok elmoszák a határt jó és rossz, helyes és helytelen között. Az a sejtés alakul ki a hallgatóban, hogy a nyelv nemcsak a gondolatok világos közlésének, hanem a ködösítésnek, a valódi vélemény eltakaráásának, a meggyőződés hiánya elfedésének is igen jó eszköze. S ezzel figyelmet, érdeklődése is alaposan lecsökken, úgy érzi, nem is kell komolyan venni, amit hall, hiszen — úgy látszik — az általánosságokat ismételtető beszélő sem gondolja komolyan, amit mond. A sematikus nyelvi megfogalmazás következtében tehát hitelét veszti a beszélő, de — ami lényegesebb — az az ügy is, amelyet képvisel.

A másik, talán még súlyosabb következmény az, hogy az ilyenféle nyelvi megnyilatkozás — különösen ha tekintélyes helyről jön és gyakran találkozunk vele — hozzászoktat bennünket az általánosságokhoz, a készen kapott, elkoptatott megfogalmazáshoz, és ezzel együtt lassan-lassan (vagy nem is olyan lassan) leszoktat bennünket véleményünknek a magunk szavaival való megfogalmazásáról, s — ami ugyancsak ennek következménye lehet — az önálló véleményalkotásról, a gondolkodásról. Ebben van ennek a nyelvhasználatnak a legnagyobb társadalmi veszélyessége, s ez fokozza a felelőség súlyát is.

Nehogy azt higgyük persze, hogy csak a közéleti nyelvhasználatra vonatkozik ez, amit elmondtam. Felelősséggel tartoznak az írók is leírt szavaik hatásáért, következményeiért. Amikor például — ki tudja, milyen okból, milyen divat hatása alatt — válogatott ízléstelenségekkel traktálják a jámbor olvasót. Az olvasók egy része visszariad ezektől, más részük azonban esetleg bátorítást, igazolást talál hasonló nyelvi megnyilatkozásokra, mert azt gondolják: ez a követésre méltó, ez a korszerű, mert az írásnak, az írott szónak hitele van!

Az elmondottakból következik, hogy milyen feladatokat ró a vállalt társadalmi felelőség a nyelv szakembereire is. Hogy csak néhány szóval utaljak ezekre a feladatokra: tárgyilagosan feltárni a nyelvi kapcsolatteremtés, a nyelvi kommunikáció mai állapotát, csoportosítani, rangsorolni a legfőbb gondokat, segítséget nyújtani a hibák megszüntetésében, a zavarok kiküszöbölésében. Segítséget adni a „nyelvi kiszolgáltatottság” megszüntetésében, hogy minél többen birtokában lehessenek a nyelv hatalmának, minél többen cselekvő, alkotó tagjai lehessenek társadalmi életünknek.

De nem szabad elfelejtenünk, hogy a nyelvhasználatunkban megmutató torzulások egy része — talán nem is kisebb része — nem pusztán nyelvi kérdés; a hiba mélyebben, a gondolkodásban, az emberi magatartásban van. A pusztán a nyelvre, nyelvhasználatra irányuló orvoslás tehát csak felületi, sőt: felületes kezelés volna.

Példákat a most vázolt jelenségre nem is nagyon kell mondanom, hiszen nyelvemvelő írásaink, előadásaink jelentős része igen régóta ezzel a kérdéssel foglalkozik. De Berecz János is szép számú és nagyon találó adatot sorakoztatott fel imént hallott megnyitójában. A magam gyűjteménye már egy testes könyvet is kiadna. Persze mindent nem tud az ember se fel-, se megjegyezni. Néhány napja egy rádióriporter azt kérdezte egy boltvezetőtől, el van-e látva az üzlet. A válasz ez volt szó szerint: „sokféle áruféleség kapható a vásárlók szá-

mára.” Az bizonyos, hogy a *bő a választék* vagy a *van itt kérem minden* elszűrjük a *sokféle áruféleség* mellett, s ha egyszer valaki a rádióban megszólalhat, adni akar magára. A *-féleség, -szerűség* különleges ízéről, sejtelmességéről nem is beszélve. Kodálnak egyik cikke jut eszembe, amelyben azt írja, hogy némelyek már azt sem akarják, merik mondani, hogy *ez kutya*, hanem azt mondják: *kutyaszerűség*.

Olvasmányaimból látom, hogy a nyelvi egyszerűség, világosság kérdése nemcsak a nyelvművelőket foglalkoztatja. A napokban kedves íróm, bizonyos fokig földim, Tatay Sándor Bakonyi krónikáját forgattam. Ezt írja benne, egy régi, Weöres Sándorral való beszélgetésről: „Weöres akkor már elismert költő volt, magam kinkeservesen éppen azon mesterkedtem, hogy valamely rendhagyó novellával megdöbentsem az avatott olvasót. Sándor is helyeselte ezt a szándékomat. Azóta sem döbentettem meg senkit. Akinek nincs rá képessége, hogy döbbenetet keltsen, az igyekezzék világosan kifejezni magát, küszködjen az egyszerűségért. Sajnos, ez sem könnyű, nem is hálás, mert aki világosan beszél, annak szüntelen igazat kell mondania, sőt a valót. **Bizony a l i g v a n n e h e z e b b, m i n t a s o k a t e m l e g e t e t t n e m e s e g y s z e r ű s é g**” (Bakonyi krónika 35).

Ezt bizony mi is tapasztaljuk, szinte mindig és mindenütt.

De ne legyünk igazságtalanok, a homályos nyelvi megfogalmazás nem mindig azt mutatja, hogy akik így beszélnek, nem tudják vagy nem akarják kimondani az igazságot. Igazat akarnak mondani, csak éppen nem tudnak szabadulni a szakmai megszokástól, a divatos tudományoskodó stílustól.

Erre nézve is idézhetem Tatay Sándort.

Könyvének egyik fejezetében arról ír, hogy az egyik bakonyi faluban termelőszövetkezeti zárszámadáson vett részt. „Valaki rangos tisztviselő tartott beszámolót. Keletiesen kiképzett bajusszal bekerített ajkáról csak úgy ömlött a *paraméter*, a *volumen*, az *anomália*, a *vertikális struktúra*, a *dózis*, a *meliorizáció*, a *gyomirtók pre- és posztemergens hatása*, a *differenciáltság minden témában*, az *intenzív gyepcentrikus birkanovelés*, az *időarányos elletési program*, a *hierarchikus konstrukció*, az *innováció*, a *koordináció* és még mi minden, te jó isten! Még ha magyarul beszélt elvéve, akkor is benépesítette az istállókat a *legoptimálisabb helykihasználással*, *beiskolázta a húscélzatú fiatal himállományt*, mármint a *bikaborjúkat*” (Bakonyi krónika 77).

Találó és pontos az író megfigyelése; jól tükrözi mai nyelvi gondjainkat. Tanulságos olyan szempontból is, hogy együtt emlegeti az *innovációt*, a *hierarchikus konstrukciót* és társait a *húscélzatú himállományal*; tehát a tudalékoskodó, körülményes kifejezést az idegen szóval. Mert ugyanaz a gondunk mindegyikkel: az egyik is, a másik is érthetetlen a hallgatóság előtt.

5. De térjünk vissza ismét a mögöttünk hagyott évekre, évtizedekre e mostani számvetés során. Nem a teljesség igényével, csak az alkalom és idő adta lehetőséghez képest legalább jelzésszerűen megkíséreljük áttekinteni, mit és hogyan végeztünk ez alatt az idő alatt, s mi lehet számunkra a tanulság a jövőre nézve. Mi volt előadásaink, rendezvényeink tárgya, kikből állt a hallgatóság, milyen keretek között, milyen módon folyt az anyanyelvi ismeretterjesztés.

Ami a nyelvi ismeretterjesztő munka tartalmát, a magyar nyelv heteinek *t e m a t i k á j á t* illeti, első helyen az ideai rendezvény központi gondolatát kell említenem. A lényege ennek a nyelv társadalmi feladata, funkciója. Ez a

kérdés állandóan jelen volt nemcsak a magyar nyelv hetének előadásában, hanem a nyelvi ismeretterjesztő, nyelvművelő munka egészében, a TIT keretein belül és azon kívül is. Erről beszéltünk, amikor a „hivatali nyelv”, vagy a „bürokrata nyelv” volt a témánk, ezt fedte a „közélet és anyanyelv” előadás-cím, a nyelv társadalmi szerepét hangsúlyozták a nyilvános megszólalás gondjairól és felelősségéről szóló megbeszélések vagy a jó és hatásos szónoki beszéd megalkotásának, felépítésének, elmondásának titkait boncolgató, több foglalkozásból álló tanfolyamok. A nyelv társadalmi szerepe volt a jogi vagy az újságírói nyelvhasználatról, vagy általában a szakmai nyelv és a köznyelv viszonyáról szóló előadások lényeges része is.

Itt kell megemlítenem azt az évtizedek óta változatlanul időszerű témát is, amely „Az ifjúság nyelve”, „Hogyan beszél a mai ifjúság?” stb. címeken minden évben helyet kap rendezvényeink sorában.

Kétségtelen, hogy van a fiatalság körében divatos nyelvi formák között igen sok ötletes, szellemes is, ezeket, az ifjúság nyelvhasználatában mutatkozó pozitív jelenségeket észre kell venni; észre is vesszük. De a dolog természeténél fogva előadásainkban mégis inkább a negatívumokat mutattuk, mutatjuk be a fiatal (és kevésbé fiatal) hallgatóságnak, mert — ezek vannak többségben s ezek vannak terjedőben. A k i e j t é s g y a r l ó s á g a i : bizonytalan, felületes, a hangok jellegét elmosó hangképzés, érthetetlen motyogás; a nyelvi formák kiválasztásában való i g é n y t e l e n s é g : a kínálkozó, s a valóság sokszínűségét kifejező lehetőségek közül csak eggyel-kettővel élnek; a durva, í z l é s t e l e n szavak, kifejezések járványszerű terjedése . . .

Talán fölösleges is hangsúlyozni vagy részletezni, milyen társadalmi viszéylei vannak ennek a nyelvi magatartásformának. A hanyag hangképzés, a motyogás érthetlenné teszi beszédünket. (Színpadjainkon is tapasztaljuk néha ennek az „életszerű” kiejtésnek a következményeit: az ötödik sorban már alig értjük, mit mond egyik-másik fiatalabb színészünk.) Az elszürkült, beszűkült, szegényes nyelvi forma azzal jár együtt, hogy világképünk is szegényes lesz, az élet, a szellem, a lélek sokarcúsága, sokszínű valósága sem létezik számunkra, mert nem tudjuk kifejezni, megnevezni. Az ízléstelen, durva, trágár nyelvi kifejezések használata sok esetben az emberi magatartás, gondolkodás, ízlés tükrözője is, de ha nem ez (tehát „csak” divatból él velük valaki), akkor is hatással van az ízlés, a gondolkodás, a magatartásforma alakulására. S ami ugyancsak nem lényegtelen a társadalom szempontjából: ezek a nyelvi formák egyelőre még sértik mások — a többség! — jóízlését.

Még azt teszem hozzá, hogy hovatovább már csak idézőjelben emlegethetjük „ifjúsági” nyelvként a most tárgyalt jelenséget, mert hatóköre egyre inkább kitolódik. Érthető: az „ifjúság” múlik, a nyelvi divat marad. Sőt, bizonyos szempontból támogatóra is talál, mégpedig tekintélyes támogatóra — az irodalom részéről.

Az irodalmi művek nemcsak eszmei mondanivalójukkal hatnak az olvasók széles körére; megformálásukkal is alakítják a nyelvi ízlést, befolyásolják a nyelvhasználatot, a nyelv fejlődését. Ez a hatás nem mindig jó irányú, nem mindig kívánatos. A színpadról hallott, a versekben, novellákban, regényekben egyre sűrűbben olvasható ízléstelenség utánzásra csábít irodalmon kívül is, biztatást jelent ezek használóinak, felmentést terjesztőinek. Többször írtunk és beszéltünk már erről a kérdésről az elmúlt évtizedekben. A magyar nyelv hetének egyik rendezvénysorozatában tudományos ülészak tárgya is volt ez a téma. Meg kell mondanom, nehéz a helyzetünk. Az irodalom képviselői azzal

az elvi ellenvetéssel védekeznek, hogy az irodalomnak a valóságot kell ábrázolni, a realizmus nyelvi szempontból is kötelező; a való életet adott esetben éppen azzal az általunk helytelenített nyelvi formával lehet hitelesen kifejezni; nem szabad a finomkodó széplelkek kedvéért a valóságot meghamisítani stb.

Ez így elvileg igaz is. Az is igaz, hogy az irodalom nyelve napjainkban már — világszerte — nem nagyon válik el a hétköznapi nyelvtől, s a közízlés is több mindent elfogad és befogad, ami ellen régebben tiltakozott. De: a gyakorlat mégis azt mutatja, hogy ez a „szókimondás” igen sok esetben inkább különködés, feltűnősködés, indítéka nem annyira a hiteles ábrázoláa, mint inkább a meghökentetés, az olcsó figyelemfelhívás. A hallgatóban vagy az olvasóban (ezek nagyobb részében) ellenérzést, esetleg viszolygást váltanak ki, nem azt, hogy éppen a választott nyelvi forma volt a mondandó legpontosabb, legmegfelelőbb, művészileg is leghitelesebb kifejezése.

6. A magyar nyelv hetei témakörének másik csoportjára térve: ha nem is nagy számban, de rendszeresen, mindegyik anyanyelvi héten volt előadás a n y a n y e l v ű n k é l e t é r ől. Finnugor rokonságunk, nyelvünk szerkezete; nyelvünk múltjából; anyanyelvünk élete, változásai; a magyar szókincs eredete; nyelv és élet kapcsolata a szókincs változásának tükrében; a szavak jelentésének változása; stb. Különösen kedvelt volt ebben a témakörben a szólások, közmondások eredetéről, kultúrtörténeti jelentőségéről szóló előadás.

Az ilyen jellegű előadások látszólag nem lépnek ki az ismeretterjesztés köréből, „gyakorlati” jelentőségük nem sok, mert a napi nyelvhasználat dolgában nem adnak eligazítást. L á t s z ó l a g, mert — legalábbis áttételesen, közvetve — megvan a jelentőségük a nyelvhasználat szempontjából is. Aki többet ismer a nyelv múltjából, életéből, változásának törvényszerűségeiből, az reálisabban ítéli meg a jelen korban mutatkozó változásokat, biztosabban foglal állást a mai nyelvhasználat dolgaiban is. Nem tart minden mai változást eleve rossznak, mert tudja, hogy a nyelv — minden nyelv — életének velejárója a változás. Meg tudja különböztetni a valóban most jelentkező újat a csak látszólag újtól; különbséget tud tenni az idegen hatásra alakult és az attól függetlenül keletkezett nyelvi forma között; mentes lesz a mindenben idegenséget szimatoló és minden idegen eredetű formát kiirtani akaró egyoldalú purizmustól; nemcsak a saját ösztöne, nyelvérzéke alapján dönt a vitás nyelvhasználati kérdésekben; a nyelv életének, természetének ismeretében kevésbé esik a saját logikája csapdájába: mentes lesz a még napjainkban is nagyon élő és ható nyelvművelő babonáktól.

Nyelvünk múltjának, életének tanulmányozása, bemutatása a mi nyelvi ismeretterjesztő gyakorlatunkban általában együtt járt a jelennek is szóló tanulások levonásával. Egy példán is bemutatva: népszerű és gyakori témája volt előadásainknak a n e v e k v i l á g a. Szókincsünknek ez a jellegzetes és érdekes rétege — kialakulásában, változásaiban, történetében vizsgálva — sok mindent elárul az ember múltjáról, a táj és az ember egykori életéről, de a nevek történetének a megismerése a nevekkel kapcsolatos mai gondokra, feladatokra nézve is adhat eligazítást.

A földrajzi nevek (helységnevek, tájnevek, utcanévek stb.) utalhatnak a település történetére, egykori lakóira, a táj régi (ma már csak a névben megőrzött) állapotára, a benne lefolyt eseményekre stb. Mindezek ismerete erő-

síti a mai ember kapcsolatát a tágabb és a szűkebb hazával, de segít abban is, hogy ne változtassuk meg fölöslegesen, sőt oktalanul a régi, patinás, a múlt emlékeit őrző neveket, ne tüntessük el a múlt évszázados és értékes emlékeit tudatlanságból vagy rosszul értelmezett politikai meggondolásból.

A magyar személynévadás történetének, egyes fejezeteinek tanulmányozása is igen fontos művelődéstörténeti, népiségtörténeti és egyéb ismeretek megszerzését teszi lehetővé. De segítséget nyújthat olyan napi gondokban is, mint például a névváltoztatás (magyarosítás), vagy a személynévválasztás: milyen nevet adjunk gyermekeinknek? Megfelelő ismeretek hiányában megtörténik, hogy tévesen idegen eredetűnek vélt, a valóságban régi magyar nevet megváltoztatnak, s helyette — esetleg — éppen olyant választanak, amelyről nagyon érzik a mesterkélttség, az álmagyarság; amely egyáltalán nem illik bele a magyar családnevek rendszerébe. Vagy: természetes dolog, hogy minden szülő igyekszik gyermekének „szép” nevet, divatos nevet adni. Az is természetes, hogy a nevek divatja időről időre változik, hullámzik. De a divatnak vannak túlzásai, negatív jelenségei is. Ilyennek tartom én — másokkal együtt — azt, hogy a hagyományos, régi magyar nevek manapság igen széles körben elvesztették vonzóerejüket; a szülők vagy a nagyszülők keresztnévét az újabb generációknál az idegen — angol, francia — nevek váltják fel, lehetőleg eredeti, angolos vagy franciás helyesírással, noha a névadók és névviselők sok esetben alig-alig tudják leírni és kiejteni az „előkelő”, divatos nevet. A régi névadási szokások tudatosítása, az eredeti magyar nevek népszerűsítése, a nyelvi ízlésnek a névadás terén való emelése, erősítése ezen a téren is segíthet a jó irányú változás elindításában.

Egy másik példát mondva: ugyancsak van tanulsága a mai nyelvhasználatára nézve a nyelvjárások tanulmányozásának, ismeretének is.

A nyelvjárások megléte, az, hogy az egyes tájak nyelvhasználata hangállományában, szókincsében különbözik egymástól, mindenki által ismert tény. S ennek bemutatása, népszerű formában való ismertetése iránt széles körben és változatlanul nagy az érdeklődés. Hogyan beszélnek, milyen szavakat használnak messze vidéken és — a maguk környékén. Vas megyében szívesen hallják, „hogyan beszél a vasi ember?”, Nógrádban meg: „hogyan beszél a nógrádi ember?” A nyelvi kérdésekben jártasabb, tanultabb hallgatóság a kérdés szakmai és elméleti részletei iránt is érdeklődik: a nyelvjárás és a köznyelv viszonya, a mai nyelvjáráskutató munka állása, eredményei; a nyelvjárások és a régi magyar nyelv stb. Kedvelt előadási téma az irodalmi nyelv és a tájnyelv viszonya: mit és hogyan használhat fel az író a tájnyelvben, hogyan él egy-egy író a nyelvjárási jelenségekkel.

Már ezek a címek is sejtetik, hogy esetenként felmerülhet, fel is merül az értékelés, a norma szempontja. Néha meglehetősen szélsőséges formában. Sokan vélekednek úgy, hogy a nyelvjárás elrontott vagy legalábbis túlhaladott nyelvi forma. Mások meg éppenséggel ezt tartják az ősi, a tiszta nyelvi formának az „elrontott”, szintelen, idegenszerűségekkel teli köznyelvvvel szemben. A falusi — tájnyelvet beszélő — lakosság (nyelvjáráskutató tapasztalataink, emlékeink szerint is) bizonyos fokú szégyenkezéssel, vagy humorral ve-gyes öniróniával beszél a maguk nyelvjárásáról, amelyet elmaradottnak, parasztosnak érez a „műveltebb” beszéddel szemben. Az iskola — ezt is tapasztaltuk — sokszor erőszakosan próbálja leszoktatni a tanulókat nyelvjárási kiejtésükről, otthoni szavaik használatáról, s próbálja őket rászoktatni a köznyelvi formákra. Aminek persze súlyos következményei lehetnek: a tanuló

elbizonytalanodik, kisebbségi érzései támadnak, gátlásokkal küzd a megszólaláskor, nyilvános szerepléskor; szégyelli szüleit, azt a közösséget, amelyhez tartozik vagy amelyből kikerült. Az anyanyelvi ismeretterjesztésnek tehát arra kell ügyelni, hogy szélsőségektől mentes, a valóságnak megfelelő szemléletet, tudatot alakítson ki, felmutatva a nyelvjárások történeti jelentőségét, mai nyelvünkben betölthető pozitív szerepét — az egész magyar nép számára közös, viszonylag egységes, mai kultúránkat hordozó köznyelvi forma mellett, illetőleg azon belül.

7. A t a r t a l m i kérdések vázlatos bemutatása után szólunk kell néhány szót arról is, kiktől indult el s kik felé irányult ez az ismeretterjesztés. Egyszerűbben és kevésbé hivatalos nyelven: kik voltak a magyar nyelv heteinek előadói s kik az előadások hallgatói.

Az elsöre a triviálisnak tetsző válasz: főként a nyelvészek voltak azok, akik a nyelvi ismeretterjesztést végezték. Mosolygásra készítő lehet ez a roppant magától értetődő megállapítás. De így is fogalmazhatok: az anyanyelvi ismeretterjesztésben, s amiről most első sorban beszélünk, a magyar nyelv hete rendezvényeinek munkájában igen jelentős részt vállaltak a nyelvészek, szinte kivétel nélkül, rangjuktól függetlenül. Tehát nemcsak a leíró nyelvtan szakemberei azok, akiket a „nyelvművelő”-ként tart számon a szakma és a köztudat, hanem a nyelvtörténet, általános nyelvészet, fonetika, stilisztika művelői is. Amit két okból is érdemes elismeréssel kiemelni. Egyrészt nem minden tudományág van hasonló helyzetben, másrészt a tudomány hivatott és hivatalos művelői nem is olyan régen még elvszerűen távol tartották magukat a „nyelvművelés”-től. A nyelvtudomány jelesei közül a gyakorlati nyelvművelő munkában csak nagyon kevesen és többnyire alkalmi kirándulásként részt vettek. Érdeklődésük a nyelvi tények megállapítására s azok rendszerezésére szorítkozott, a norma, a helyes és helytelen fogalma kiesett kutatási körükből. Sőt, az ilyenfajta tevékenységet kimondva vagy kimondatlanul igen sokan fölöslegesnek, tudománytalannak, laikusoknak való időtöltésnek tartották. Az általános értékelésben persze még ma is vannak eltérések, problémák, jogos és kevésbé jogos kérdőjelek, még azt is mondhatnám, esetenként lényeges különbség van a hivatalosan, nyilvánosan deklarált és a valóságos megbecsülés között, de ennek a részletesebb taglalása nem fér bele a mostani számvetésbe.

Örvendetesen megszorodott azoknak a gyakorló pedagógusoknak — elsősorban magyartanároknak — a száma, akik részt vesznek a nyelvművelő, anyanyelvi ismeretterjesztő munkában; előadást, „rendhagyó magyarórát” tartanak valamelyik iskolában a magyar nyelv hetén. Ahogy tapasztaltam s néhányuktól hallottam, jó alkalom ez számukra, hogy egy-egy kérdés irodalmával megismerkedjenek, hogy elmélyültebben tanulmányozzák mai nyelvhasználatunk gondjait, az iskola gyakorlatában jelentkező nyelvi kérdéseket, hogy tapasztalatokat szerezzenek a téma összefoglalásának, kifejtésének módjában, hogy elsajátítsák a szabadon való előadásnak a legcélszerűbb, leghatásosabb módszerét. Évről-évre vállalva ilyen feladatokat egyre bővül az a témakör, amelyben biztonságosan mozognak, s amelyről szívesen s érdekesen tudnak beszélni is. (A következő lépés — egyéni gazdagodás és közösségi haszon: egy-egy cikk írása valamelyik napi- vagy hetilap nyelvi rovatába, vagy nyelvművelő folyóiratunk, az Édes Anyanyelvünk számára.)

A nyelvészek s a nyelvészkedő magyartanárok mellett rendszeresen és tekintélyes számmal szerepelnek előadóink között az irodalom képviselői: az írók — a legismertebbektől kezdve a pályájuk elején levőig; az irodalomtörténészek, az irodalmi lapok szerkesztői, munkatársai. Ez természetes is. A nyelv és az irodalom bizonyos szinten szorosan összetartozik, nem kezelhető, nem szemlélhető egymástól függetlenül. Az irodalom közege, anyaga, megjelenési formája a nyelv. S a nyelvnek nemcsak nyelvtana van, hanem stilisztikája is; a nyelvi megnyilatkozás iránti igényünk nemcsak az, hogy helyes (nyelvtanilag kifogástalan), hanem az is, hogy esztétikus, szép is legyen. S ennek a mesterei alkotói szinten a költők, az írók; a tudomány, a szakma szintjén az irodalomtörténészek s esetenként az irodalmi élet szervezői. Szükség volt tehát az ő részvételükre, minthogy „irodalom és a nyelv kapcsolata”, „a nyelv szerepe az irodalomban” és hasonló témák gyakran kaptak helyet az anyanyelvi hetek műsorkínálatában vagy — megrendeléseik között. Akár általános kérdésként, akár a jelen gyakorlatára alkalmazva: „a mai költészet, a mai próza jellemzői”; „valóban színtelenedik-e mai irodalmi nyelvünk?”; „miért szép ez vagy az a mű?” stb. Előfordult néhány alkalommal az is, hogy a magyar nyelv hetét rendező megye író-olvasó találkozózt szervezett a megyéből való valamelyik jeles írónak, költőnek, aki aztán a saját műveiről, a maga művészi alkotási módjáról — így nyelvéről is — vallott.

Itt jegyzem meg, hogy volt néhány alkalom, amikor a szomszédos országok (Csehszlovákia, Jugoszlávia) magyar írói közül is részt vettek néhányan a magyar nyelv hetének rendezvényein.

Szakosztályaink tájékoztatásaiból is tudom: az előadók megszerzésében a megyei szervezetek nehezebb helyzetben vannak, mint a budapesti szakosztály. Békésből például ezt írták: „Az előadások sikere nagyban függ az előadó személyétől. Ha ismert nyelvész vállalja az előadást, van érdeklődés. A helyi előadók, pedagógusok előadásaira sokkal nehezebb mozgósítani. Bizonyosan nagy érdeklődés kísérné az olyan nyelvművelő műhelyek munkatársainak fellépését (az Édes Anyanyelvünk szerkesztősége, A nyelv világa munkatársai), akikről olvashatnak, akiket hallhatnak az érdeklődők.”

Természetesen más, jobb a helyzet az olyan megyében, ahol egyetem vagy főiskola van, s a magyar tanszék dolgozóira számítani lehet a magyar nyelv hetén (hónapján). S az a gyakorlat is eléggé általános, hogy nemcsak a „központi” előadók, hanem vidéki egyetemek, főiskolák oktatói is vállalnak előadásokat az országnak tőlük távolabbra eső részein is. A helyi és a budapesti, illetőleg más megyéből való előadók aránya nem minden szakosztályunknál egyforma, de az előadók túlnyomó többsége helyből való. Idézem Szabolcs megyei szakosztályunkat: „A magyar nyelv hete népszerűsítéséhez már kezdetben kitűnő előadókat és kiemelkedő tudósokat hívtunk meg (Bárzi Géza, Lőrincze Lajos, Deme László, Fábián Pál, Kálmán Béla, Papp Ferenc, Rácz Endre, Grétsy László stb.). Azóta is minden nyelvhéten az előadóink között üdvözölhetünk 4-5 budapesti nyelvészt, a debreceni egyetem oktatóit, más főiskolák 1-2 tanárát. De nagy segítséget jelent mindig az irodalmi szakosztály és az idegen nyelvi szakosztály néhány tagjának bekapcsolódása is. Rendezvényeinknek kb. 30%-át nem helyi előadók tartják, illetve vezetik.”

8. Előadók tekintetében összehasonlíthatatlanul jobban állt a főváros, mint a vidék, a megyei szakosztályok, de h a l l g a t ó s á g dolgában szinte fordított volt a helyzet. Ami érthető is: a budapesti közönség el van kényez-

tetve; el van látva „táplálékkal”, vidéki városaink nem annyira, a kisebb települések még kevésbé. Ezeken tehát érdekesebb, vonzóbb lehet egy nekik való, jól előkészített s megfelelő módon felépített, elmondott nyelvi ismeretterjesztő előadás is. Talán nem illenék saját példámra hivatkoznom: nekem felejthetetlen emlék egy kis Győr megyei falu. Szinte népünnepély volt az a vasárnap délutáni találkozás; a falu apraja-nagyja ott szorongott a tanácsteremben, a termelőszövetkezet vezetősége és tagjai, mosolygó — és a szép magyar nyelvről való beszélgetésbe természetes közvetlenséggel bekapcsolódó — nők s férfiak. Nem kívánok magamnak soha jobb hallgatóságot!

Ami a magyar nyelv hete rendezvényeinek hallgatóságát illeti, idézem a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szervezet tapasztalatait, amelyek többé-kevésbé más megyékre nézve is érvényesek:

„Sajnos-e vagy örömdetes? Az előadások túlnyomó része (átlag kétharmada) iskolákban zajlik le (vegyesen az általános, szakmunkásképző, szakközépiskolákban és a gimnáziumokban). A felnőttek köréből jobbra az alkalmazott réteg — intézmények, hivatalok dolgozói — számára hangzanak el programok. A művelődési házakban sem valami vegyes közönséget szerveznek, sokszor ezekben is iskolai osztályokkal találkozunk, vagy helyet adnak valamely intézmény dolgozóinak. Örömdetes, hogy minden évben vannak előadások üzemekben, gyárakban, vállalatoknál is — változó számban; nem ritka, hogy éppen fizikai dolgozók vannak jelen, de inkább vezetők, értelmiségiek, alkalmazottak. Aránylag sok hivatal számára tarthatunk előadásokat, például az ominózus hivatali nyelvről és stílusról. Nem ritka a már iskolás fiatalok számára tartott előadás sem (klubokban, KISZ-gyűléseken). Általában kevés vagy szinte hiányzik egyes években a mezőgazdasági üzemek dolgozóinak tartott előadás.”

Az anyanyelvi hetek iskolai eseményeinek egyik típusát, a rendhagyó magyarórákat már említettem. Ezeket valóban egy-egy osztály keretében, a szokásos időtartamban vezette le valamelyik — más iskolából való — tanár. De igényeltek az iskolák nagyobb tanulói közösség számára tartandó, esetleg hosszabb ideig tartó, beszélgetéssel is megtoldott előadásokat. Szó volt ezeken — mint részben már jeleztem is — a fiatalok nyelvéről, mai nyelvi gondjainkról stb. Több helyen szerepelt — író-olvasó találkozó keretében — az író és az anyanyelv kérdése is. Tapasztalataim s másoktól való értesüléseim szerint a tanulók örömmel, érdeklődéssel és a legtöbb esetben igen aktív módon vettek részt ezeken a találkozókön. Több iskolában külön jutalomként jöhettek az előadásra a nyelvi dolgok iránt nagyobb érdeklődést mutató fiatalok. Kedves emlékként őrzöm az egyik szombathelyi szakközépiskola tanulóival való találkozását: egytől-egyik sötét ünnepi ruhában jelentek meg az előadáson, s az egész összejövetel ilyen ünnepi hangulatban zajlott le. A dolog lényegéhez tartozik: a magyartanárnő szerint a tanulók nem rábeszélésre, hanem saját elhatározásukból tisztelték így meg a magyar nyelv ünnepi hetét.

A magyar nyelv hetének népszerű iskolai rendezvényei közé tartozott és tartozik a nyelvi vetélkedő, a helyesírási, a kiejtési, ritkábban retorikai verseny is. Az esetek többségében a versenyek utolsó fázisa, döntője volt a nyelvi hét mutatós eseménye.

Voltak előadások a pedagógusok részére is. Téma volt például a tanári beszéd kérdése, de szó volt az iskolai anyanyelvi nevelés módszeréről s az anyanyelvi nevelés többször is időszakosra vált megújításának, reformjának

terveiről, lehetőségeiről. A pedagógusoknak szervezett előadásokat az illetékes fórumok több helyen hivatalos továbbképző alkalmaknak nyilvánították (ismerték el), így elősegítették, hogy minél többen részt vehessenek ezeken a megbeszéléseken.

Ide tartozik még egy — jelentőség szempontjából egyáltalán nem utolsó — kör. A pedagógusokon és a tanulókon kívül — iskolai rendezvény keretében — találkozhattunk a szülőkkel, a szülői munkaközösségekkel is. Ebben a közösségben a fő téma természetesen az volt, milyen szerepe lehet a családnak az anyanyelvi nevelésben. Én is beszéltem több alkalommal, több helyen erről a kérdéstről. Őszintén megmondhatom — ott is megmondtam —: semmiféle csodamódszert nem tudok. Csak azt próbáltam több oldalról bemutatni, hogyan bővülnek a gyerekek az ismeretei, hogyan gazdagodik fokról fokra a világképe s ezzel együtt nyelvi világa. S hogy az anyanyelv megismerésének, pontos, jó használatának a legfőbb feltétele, a legcélravezetőbb módja az **á l l a n d ó g y a k o r l á s**. Már a csecsemőknek is beszélünk kell — sokat jelent neki az anya kedves hangja —, s azután sokat beszélgetni, mesélni; módot adni rá, hogy beszéljen, majd rászoktatni a jó olvasmányokra, bátorítani a kisebb majd nagyobb „szereplésre” . . .

A pedagógusok, a felsőbb osztályos tanulók, s az érdeklődő szülők közül kerül ki elsősorban az „anyanyelvi fórum”-ok hallgatósága, közönsége is. Nem is jó szó a „hallgatóság” mert ez a „fórum” a legtöbb esetben igen jó és élénk eszmecsere alkalma szokott lenni. Az előadói asztalnál ülő nyelvészek válszólnak az előre beadott vagy a találkozón feltett kérdésekre, megvitatják az időszerű nyelvhasználati, esetleg pedagógiai, módszertani kérdéseket.

9. Egy-egy különösen időszerű kérdés körül különösen élénk vita bontakozott ki. Ilyen volt például a helyesírási reform és az iskola kérdése. Vagy a magyar őstörténeti elméletekről tartott ankét. Emlékezetes az az összejövetelel is, amelyen — a Kossuth Klubban — Illyés Gyula részvételével a szépirodalom nyelvéről (az ízléstelenség, trágárság jelenlétéről) beszélünk. Az anyanyelvi fórumokat esetenként nyelvművelő folyóirataink ismertetésére, népszerűsítésére is felhasználtuk. A Magyar Nyelvőr megindításának századik esztendejében, 1972-ben több helyen is szerveztünk találkozót a lap szerkesztői és olvasói (vagy reménybeli olvasói) között. De kis folyóiratunknak, az Édes Anyanyelvünknek a szerkesztősége is tartott — több alkalommal is — ilyen nyilvános szerkesztőségi ülést.

Valamivel szűkebb körnek szóltak azok az előadások, amelyeket esetenként a nyelvi hét központi témájának alaposabb, elmélyültebb vizsgálatára szervezett **t u d o m á n y o s ü l é s s z a k o n** tartottunk.

Kevesebb alkalommal, mint az iskolák tanulóival, tanáraival, de rendszeresen találkoztunk a magyar nyelvi heteken az **i n t é z m é n y e k, ü z e m e k, g y á r a k** dolgozóival is. Az itteni összejövetelek témája részben megegyezett a másutt (pl. művelődési házakban), az úgynevezett „nagyközönség”-nek tartott előadásokéval, azaz beszélünk előttük anyanyelvünk életéről, jellegzetességeiről, továbbá a mai nyelvhasználat gondjairól, az élő nyelv szepőlőről, de sok esetben gyakorlati, a napi munkájukban közvetlenül használható segítséget vártak és kaptak tőlünk az egyes intézmények. Néhány példa: titkárnőképző-tanfolyam indult, folyt le vagy fejeződött be a megye székhelyén; helyesírási előadássorozatot tartottunk gépíróknak számára; tanácsai dolgozók, társadalmi szervezetek munkatársai előtt beszélünk arról,

milyen szerepe van a nyelvnek a közéleti, a politikai munkában; a bírósági dolgozókkal a jogi élet, a joggyakorlat nyelvi vonatkozású problémáit beszéltük meg. Ide tartozik annak a megemlézése is, hogy a magyar nyelv hetén rendszerint alkalmat kerestünk arra is, hogy egy-egy megyei lap szerkesztőségével összeüljünk a lap nyelvi arculatának megbeszélésére.

Hosszan lehetne még sorolni szakosztályainknak az anyanyelvi hetekhez közvetlenül vagy csak lazábban kapcsolódó tevékenységét. Veszprém megyei szervezetünk például így ír munkájukról: „Az irodalommal, esetleg zenével illusztrált műsorok, megemlékezések, a helyileg jelentős emléktáblák, síremlékek megkoszorúzása ünnepi alkalmakat tudott teremteni. A TIT megyei szervezete évenként vonzó formában juttatja el megyei íróink és nyelvészeink évfordulós naptárát az egyes helységek megbízottaihoz, pedagógusaihoz, művelődési házakhoz. Azzal a lehetőséggel is élünk, hogy emléktáblával nem jelölt jeleseink szülő vagy hajdani lakóházára jól szervezett előkészítéssel emléktáblát helyezünk el, és ezek gondozását átadjuk egy szervezett közösségi csoportnak (KISZ, Művelődési ház, párt, szakszervezet stb.). 1983-ban avattuk Nemesvámoson Somogyi Gedeon szülőházát. Ez irodalomtörténetünknek, lexikonainknak a korrekcióját is jelentette, mert teljesen téves adatokat közölnek.)”

10. Külön fejezetet érdemelne beszámolóinkban az a tény, hogy a magyar nyelv hetét időnként és helyenként az anyanyelvek hetévé tágitottuk. Hazánk nemzetiségi politikájának szellemében különféle rendezvényeket szerveztünk, alkalmakat teremtettünk arra, hogy a velünk élő nemzetiségi lakosság is ápolhassa a maga anyanyelvét, őrizhesse saját népi kultúráját. Az anyanyelvek hetének rendezvényei nyilvánvalóan biztatást is jelentettek például Békés vagy Baranya megye nem magyar anyanyelvű lakosainak, hogy megvan a lehetőségük arra, hogy vállalják önmaguk múltját, hagyományait. Jól tudjuk, hogy ebben a kérdésben nem elég a nemzetiségekre vonatkozó törvény: a többségi népek biztatni, segíteni is kell a kisebbséget, hogy a betűkből élet, az elvi lehetőségből valóság legyen.

A magyar nyelv hetein nemcsak előadások, találkozók, megbeszélések, ankétok voltak, hanem — szinte állandó jelleggel s több vagy kevesebb hevességgel — viták is. Nem a „grammatici certant” (különben félreértésen, téves értelmezésen alapuló) szállóige kétes igazságát példázva, hanem a dologtermészeténél fogva. Nyelvi, nyelvhasználati kérdésekben volt, ma is van s ezután is lesz vita.

Lesz, mert — nem vagyunk egyformák, s ennél fogva a nyelvi jelenségek megítélésében is különbség van köztünk. Nem azonosak a nyelvi (anyanyelvi) ismereteink, nem azonos a nyelvi ízlésünk. Örök vitaforrás fakad abból is, hogy nyelvünk — mint minden nyelv — kisebb vagy nagyobb mértékben, de folyton változik. Némely elemei elhálnak, kiesnek a használatból, másrészt meg szükségszerűen mindig keletkeznek új és új elemek. A nyelvnek ezt a mozgását, változását sem egyformán ítéljük meg: van, aki inkább a megszokotthoz, a régihez ragaszkodik s minden új jelenségben nyelvi romlást lát, más meg nagyobb érzékenységet mutat a változás, az új jelenségek iránt, vagy éppen minden változást, minden újat örömmel üdvözl. A mai nyelvművelő — én úgy látom — egyik szélsőséghez sem tartozik. Nem konzervatív (maradi, vaskalapos), mert nem ragaszkodik egyoldalúan a

régihez, elismeri a változás szükséges és esetenként hasznos voltát, de konzervatív (hagyományőrző) abban az értelemben, hogy őrizni akarja nyelvünk állandóságát s legjobb hagyományait. Nem liberális, mert nem üdvözöl, nem fogad el minden újat válogatás nélkül, de nyitott, megértő a nyelvi fejlődés, a nyelvet és az embert, világunkat gazdagító hasznos új jelenségek iránt; így nézve hát mégis „liberális”.

Ebből a magatartásból, szemléletből következik az is, hogy a mai nyelv-művelő számára nemcsak a jó és rossz, helyes és helytelen kategóriája létezik, hanem egyrészt elismeri, tudja, hogy ugyanazon funkcióban több azonos értékű nyelvi forma is élhet egymás mellett, továbbá hogy a megfelelő (helyes) nyelvi forma megválasztása nagy mértékben függ a beszédhelyzettől, a körülményektől; ki, kinek, milyen tárgyról, milyen alkalommal közül valamit. Ami az egyik esetben megfelelő lehet, a másik esetben alkalmatlannak minősül.

11. Az elmondottakból következik, hogy nyelv-művelésünk m ó d s z e r e is ehhez az oldottabb, differenciáltabb, kevésbé merev szemlélethez alkalmazkodik. A szigorú, kivétel nélküli szabályok, törvények megtanítása helyett vagy esetenként m e l l e t t a nyelv alaposabb, elmélyültebb megismertetése a cél, ismerjék meg minél többen és minél alaposabban nyelvünket, az emberi szellemnek ezt a csodálatos alkotását; ismerjék meg azért a szellemi örömet s gazdagodásért, amit ez az ismeret nyújt, s ismerjék meg azért, hogy pontosan, jól tudják használni; jó segítségük legyen az élet minden területén való forgolódásukban. De a nyelvi embernevelés okát, célját, tényezőit számba véve azt sem szabad elfelejtenünk, hogy nyelvünk nem pusztán gondolatközlő eszköz: összetartozásunk, magyarságunk legfőbb őrzője és szimbóluma is. Né-pünk, nagy közösségünk sorsának, küzdelmeinek tanúja, kísérője; egyéniségé-nek, önmagával való azonosságának őrzője és biztosítóka.

12. Két évtized eseményeinek, eredményeinek számbavétele, mérlege legalább egy villantásnyi előre tekintésre is ösztönöz, kötelez bennünket. Mit várhatunk az elkövetkező évektől?

A magyar nyelv hetének, heteinek története azt mutatja, hogy ennek az intézménynek legfőbb jellemzője az állandó megújulás, az új formák keresése, a tartalomban való szüntelen gazdagodás volt.

Bízunk, bízunk benne, hogy a megújulásra való törekvés nem torpan meg a jövőben sem. Intézményünk, mozgalmunk fel tudja frissíteni a munkatársi gárdát; felismeri a jelen (a mindenkori jelen) legidősebb nyelvi-nyelvhasználati kérdéseit, gondjait, s megtalálja ezekre a legmegfelelőbb válaszokat, megoldási formákat is. Ilyen módon ez a harmadik évtizedébe lépő vállalkozás az anyanyelvi ismeretterjesztésnek, nyelv-művelésünknek továbbra is igen fontos segítője, bázisa lehet.

Pontosabban: e g y i k bázisa.

A Népszabadságban néhány évvel ezelőtt ezt olvashattuk a magyar nyelv heteről: „... nyilvánvaló, hogy ez az intézmény csak egyik tagja, szótára a magyar nyelvről, a magyar nyelvért zengő sokoldalú kórusnak. Annak a kórusnak, amelyben szép összhangra jutnak a rádió és a televízió nyelvi műsorai, nyelvészeti folyóirataink; a győri Kazinczy-versenyek, az Édes anyanyelvünk vetélkedői Sátoraljaújhelyen vagy a határtalan nyelv-művelést vállaló anyanyelvi konferenciák.”

A Népszabadság felsorolását még alaposan bővíthetném a „szövetségek” számbavételekor. Elmondhatnám, hogy a rádió már az első időkben be-

kapcsolódott az anyanyelvi hetek programjába. 1969-ben például április huszonhetedike és május másodika között mintegy huszonöt alkalommal sugárzott nyelvi műsort. A műsorfüzetben jelezte is ezeknél a műsorszámoknál, hogy a magyar nyelv hete alkalmából kerültek adásra (vö. Nyr. 94: 369). Említhetném azután a Hazafias Népfrentot, illetőleg a Hazafias Népfrent nyelvi bizottságának egyre szélesedő körű tevékenységét. Vagy a KISZ-nek az ifjúság anyanyelvi nevelése érdekében tervezett kezdeményezését.

A zászlóbontást, a mozgalom meghirdetését a mi mostani ünnepi össze-jövetelünkkel kapcsolták össze: ez is jele, mutatója együttműködésünknek, munkánk összehangolásának.

Végül: van-e, lesz-e eredménye, fogantja ennek a sokrétű, sokirányú munkának? Nehéz a kérdés, nem lehet rá egyszerűen igennel vagy nemmel válaszolni. Van, aki nyelvünk végromlásáról, végveszélyről beszél, van, aki bizakodással nézi a jelent és a jövőt. Én az utóbbiakhoz tartozom. Hiszem, hogy mindent összevetve valamelyes joggal idézhetem befejezésül az embernek, nyelvművészeknek, nyelvművelőknek is mindig példa Arany Jánost, s kívánom az utánunk jövőknek, hogy ők meg teljes joggal mondassák majd: hajónk előre megy.

És vissza nem foly az időnek árja,
Előre duzzad feltarthatlanúl;
Csak szélein marad vesztég hinárja,
S partján a holt-víz hátra kanyarúl.
Bízzást! . . . mi benn vagyunk a fősodorban:
Veszhet közülünk még talán nem egy:
De szállva, ím, elsők között a sorban,
Vásznunk dagad, hajónk előre megy!

(Magányban)

Lőrincze Lajos

Számneveink

I. A számnevekkel foglalkozó nyelvészeti szakirodalom meglehetősen sovány. A nyelvtanok is kurta fejezetben tárgyalják őket, s a szótárakba sem férnek be olyan szavak, mint *hetvenhárom* vagy *négyszáztizennyolc*. Noha a számok sora a matematika tanítása szerint végtelen (erre is gondolnunk kell, amikor arra a gyakran feltett kérdésre próbálunk felelni, hogy „hány szó van a nyelvben”), a számrendszerrel együtt azonban a számnevek rendszere is szigorúan determinált, minden elemének megvan a változatlan helye, meglepetéseket nem tartogat, fejlődése lezárult. Kevés a valószínűsége, hogy a számnevek alkotás mechanikus szabályai megváltoznának, ezek mellőzésével új számnevek keletkezzenek, mások kikopnának a használatból, jelentésváltozások következnenek be, vagy a meglevő számnevek mellett szinonimák jelennének meg.

Vagy mégsem? A nyelvtörténet ismer kihalt számneveket (*monnó*, *tömény*). A *tizenkét* számnév bizonyos kapcsolatokban helyettesíthető (*egy*) *tucat*-tal, pl. *egy tucat* tojás, *egy tucat* zsebkendő, bár sohasem beszélhetünk

egy tucat hónapról vagy méterről. A szinonímia viszonyában állnak egymással a *zéró/zérus* és *nulla/null* alakpárok; a sportnyelvben használt *null* mellett a *semmi* is járja a tenisz eredményének számolásában (*tizenöt-semmi, harminc-semmi, negyven-semmi*); a *zéró*-val azonos eredetű *cifra* a számjegy jelentésében elavult. Jelentésváltozás van kialakulóban a *harmadfél, negyedfél* típusú számneveknél: újabban 'három és fél', 'négy és fél' értelemben is használatosak, bár a nyelvvelés ezt nem hagyja jóvá. Új számneveket is kaptunk a XVIII—XIX. században: a *millió*-t és többszöröseinek, illetve hatványainak neveit: *milliárd, billió, trillió* (ez a legnagyobb szám neve, ami az ÉrtSz.-ban és a KSz.-ban szerepel), *kvadrillió* (ez csak az Idegen szavak kéziszótárában található): a Révai-lexikon *billió* címszó alatt továbbiakat is felsorol: „*quintillió, sextillió, septillió, oktillió* stb.” A legnagyobb szám, amellyel Magyarországon találkozhattunk, a *kvintillió*: az 1945—46-i infláció utolsó napján 5 175 212 kvintillió pengő értékű adópengő volt forgalomban (vö. ÚMLex. *pengő* a.). A számnevek napi használatában megfigyelhetünk olyan újabb keletű, olykor vitatott helyességű jelenségeket, amelyek érdemessé teszik, hogy összefoglaljuk és szükség esetén kiegészítsük a számnevekkel kapcsolatos, a nyelvtan különböző fejezeteiben elszórt tudnivalókat.

2. A számnév szófaján belül két alosztályt szoktunk megkülönböztetni: a *határozott* és a *határozatlan* számneveket. A határozott számneveknek különleges státusuk van a nyelvben: leírásukra speciális jelrendszer szolgál, a számjegyek. A határozatlan számnevek tulajdonképpen mennyiségjelzői szerepű melléknevek vagy főnevek (*sok, kevés, számtalan — rengeteg, csomó, pár* stb.); a számnevek helyettesítésére szolgáló névmások közül a *néhány* alig különíthető el a határozatlan számnevektől. A határozatlan számneveket gyakran kíséri határozatlan névelő: *egy kevés, egy csomó; az egypár, egynéhány* kapcsolatoknak egybeírását követeli a helyesírási norma.

Annak a kritériuma, hogy mely mennyiségjelzői szerepű mellékneveket vagy főneveket tekinthetünk határozatlan számnévnek (is), a *-szor/-szer/-ször* multiplicativusi rag alkalmazhatósága lehet. Ez a rag csak számnevekhez és számnévi névmásokhoz járul, néhány elhanyagolható kivétellel, amilyen az *egyszer-másszor* határozószó analógiás utótagja meg az *először* mintájára keletkezett *utószor/utolszor*. Eszerint számnévnek tekinthető a *sok*-kal és a *kevés*-sel jelentéstani korrelációban álló *elég* („Még várhat *elég*szor / Dalban vidulás”, Arany: Mindvégig), noha szótáraink nem minősítik annak, továbbá a *pár/egy-pár, számtalan, rengeteg, tömérdek*, de nem számnév a (*vmilyen*) *számú, mennyiségű*. A határesetek közül már felveheti a *-szor/-szer/-ször* ragot az (*egy*) *csomó*, esetleg az (*egy*) *sereg*, de pl. az (*egy*) *rakás, (egy) csepp* vagy az ifjúsági nyelvben feltűnő (*egy*) *rahedli* nem. A matematikában számokat helyettesítő betűk és formulák is számnévként ragozhatók: *ászor* bé, *bészer* á, *á négyzetszer* bé stb. Tompa József (Nyr. 100 [1978]: 131) Németh László regényszövegéből idézi ezt a képletet: „*tőkészer százalékszor* kamat”. Az *íksz* a matematikai szaknyelvből már átment a bizalmas társalgási nyelvbe: *íkszer* megmondtam. Érdekes viszont — és számomra érthetetlen —, hogy a kétségkívül határozatlan számnévnek minősülő *számos* nem veszi fel a *-szor* ragot.

2.1. A határozott és a határozatlan számnevek között *közbülső területek* is vannak. A MMNy. rámutat, hogy határozatlan mennyiséget megnevezhetünk tőszámnévvel (határozott számnévvel) is, mégpedig *a)*

ugyanannak a számnévnek a megismétlésével, pl. *száz meg száz*, b) különböző számnevek egymás mellé rendelésével, pl. *negyvenöt-ötven*, c) többes számú számnévvel: *százak*, *ezrek* (i. m. 41). Az a) és a c) lehetőség voltaképpen ugyanaz, s csak a *száz*, az *ezer*, a *millió* számnevekre áll, amelyek ismétlés nélkül és önmagukban is gyakran jelentenek határozatlan mennyiséget, 'sok'-at (pl. „*Száz vas-utat, ezeret!*” Petőfi: Vas-uton), sőt a *millió* további számnévi pontosítás nélkül mindig határozatlan értékű, nem beszélhetünk „*millió forint*”-ről, csak *egymillió*-ról. Elég gyakori határozatlan mennyiség jelölésére a *hetvenhét*, a *tucat* is. Csak határozatlan értékű a bizalmas beszélt nyelvi jelzős *kismillió* és a választékos írott nyelvi, tagadószós *nem egy*.

A határozott és határozatlan számnevek, illetőleg számnévi névmások gyakran kombinálódnak: ezeket „*f é l h a t á r o z o t t*” vagy „*f é l h a t á r o z a t l a n*” számneveknek is nevezhetnénk. Ilyenek: *sok száz*, *sok ezer*, *sok millió*, *több száz*, *több ezer*, *több millió*, *néhány száz*, *egy-két ezer*; számnévi névmással: „*érdekelte őket, [...] hogy a másikon hány ezer forintos ékszer van*” (az ELTE magyar nyelvi tanszékein készült beszélt nyelvi gyűjtemény* 2 : 95), „*egy barom, / abból a nem-tudom-hány / százból, / amiket apám gondozott*” (Tóth István verse, Új Írás 1981. 7: 85). A félhatározott vagy félhatározatlan számnevek másik típusa határozott számnévvel kezdődik és határozatlan számnévvel vagy határozatlan számnévi névmással végződik: „*Má jó tízegynéhány éve itt vagyok*” (G. Varga Györgyi: Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 4. sz.** 269), „*huszon valahány éves embereknek*” (beszélt nyelvi gy. 2 : 98),*** „*[keresztünk] ötszáznyolcvan valamennyit, vagy ötszázkilencven valamennyit*” (uo. 71.) „*még ezerhatszáz valamennyibe épült ott is egy fa templom*” (uo. 38). A következő beszélt nyelvi példában a többszörös összetétel középső tagja határozatlan: „*kerestem valami ezer valahányszáz [...] márkát*” (uo. 75). Sem a MMNyR., sem a MMNy. nem tesz említést ezekről a különleges szerkezetű számnevekről, de az előbbi a számállapot-határozó ragját ezzel a Mesterházi Lajostól idézett példával szemlélteti: „*Kétszáznyolcvanegynéhányan dolgoztak [...] a pályaudvaron*” (1 : 576). Kivételes a határozatlan számnévi utótag Móra Ferencnél: „*huszonsok év óta*” (Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. Szépirodalmi 1979. 356).

3. Funkció szerint vannak t ő s z á m n e v e k, s o r s z á m n e v e k és t ő r t s z á m n e v e k. A sorszámnevek és a törtszámnevek lényegében azonosak, mégpedig nemcsak a magyarban, hanem számos más nyelvben is (lat. *tertia pars*, ang. *fifth part* stb.) s ez érdekesen tükrözi a matematikai gondolkodás fejlődését. A sorszámnévképző *-dik* változata újabb fejlemény; az *-ik* nélküli változat él a *-szor/-szer/-ször* rag előtt (*másodszor*, *harmadszor*), a *másodjára*, *harmadjára* határozószókból és bizonyos összetételi típusokban: *másodállás*, *ötödév(es)*, *harmadfok(ú)*, *hetedíziglen*, *negyvenedmagával*, *harmadnap*, *másodosztály(ú)*, *tizedrangú*, *harmadrendű*, *másodsorban*, *másod-unokatestvér* stb. A *negyvenedmagával* típus jelentésében az újabb nyelvhasználat ugyanúgy bizonytalankodik, mint a *harmadfél* típusban. (Helyes

* A továbbiakban: beszélt nyelvi gy.

** A továbbiakban: Hatvan

*** Érdemes felhívni rá a figyelmet, hogy a *-valahány* utótag a *tizen-*, *huszon-* előtaghoz, az *-egyméhány* utótag a *tíz-*, *húsz-* előtaghoz kapcsolódik inkább.

értelme: a névmással jelölt személy a negyvenedik.) A számnév tőalakja a sor-számnévképző előtt a rövidebb változat: *harmadik, negyedik, hetedik, tizedik, huszadik, ezredik*. A *milliomodik* a *millió* régies *milliom* változatából van képezve; analógiásan lehet *billiomodik*, sőt újabban megjelent a *milliárdomodik* (helyesen: *milliárdodik*) is. Az ÉrtSz. még nem regisztrálja a *nulladik*-at; a KSz.-ba mint matematikai szakszó került be, de azóta már a köznyelvben is elterjedt, főleg az iskolai „nulladik órák” (a reggel 8 előtti tanítási órák) révén. Rendhagyó sorszámnev tartozik az *egy*-hez és a *két/kettő*-höz: *első*, ill. *második* (más nyelvekben is: lat. *primus, secundus*, or. *первый, второй*); az *első* nem is igazi számnév, mert multiplicatívusi alakját az *elsőször* helyettesíti. Csak összetételek utótagja az *-egyedik* és *-kettedik*.

Sorszámnevi alakot lehet képezni a számnévi névmásokból: *hányadik?* (a beszélt nyelvben gyakran rövidült tőbeli magánhangzóval: *hanyadik*), *ahányadik, akárhányadik, valahányadik, sehányadik, annyiadik, ennyiadik*. Nincs azonban *néhányadik* (csak *néhányadmagával*), mert a *néhány* inkább határozatlan számnév, mint számnévi névmás, határozatlan számnevekből pedig csak kivételesen képezünk sorszámnevet. A főnevesült *sokadiká*-t (‘hónap vége, amikor már fogytán van a hó elején kapott fizetés’) Móricz Zsigmondtól idézi a TESz. és megemlíti a MMNyR. is (1 : 237). Melléknévi, azaz szorosabban véve sorszámnevi használata napjainkban kezd mindennaposná válni: „*sokad-szor* tért ki a *sokadik* dicséret elől” (Király Zsuzsa fordítása oroszról, Nagyvilág 1985. 11 : 1694): „az afrikai éhínség *sokadik* áldozata” (sajtófotó aláírása, Népszabadság, 1985. szeptember 21.). Ezenkívül csak az *ikszedik* használatos mint határozatlan sorszámnev; értelmező szótárainkban is megtalálható. Analógiás, egyszeri képzés a tízéves unokámtól hallott „*páradik* utca”; *-ik* nélküli változat Szász Imre „Ménesi út” című könyvében: „*többedéves* régi kollégisták” (Magvető 1985. 74).

A törtszámnevek rendszere párhuzamos a sorszámnevekével (*harmadik: harmad, tizedik: tized*), csak a *második*-nak nem *másod* a megfelelője (ez másrt jelent, l. alább a 4.2. pontban), hanem (*egy*)*ketted* vagy *fél*. A *fél* jelentése törtszámnevi, de képzőtlen alakja inkább a tőszámnevek közé illeszkedik. Számnév voltának bizonyossága a multiplicatívusi (*két és*) *félszer* alak megléte. A *másfél* jelentéssűrítő összetétel előtagja egy sorszámnevi értékben használt névmás, a *másod(ik)* töve. A *harmadfél, negyedfél* típus „beugrató” szerkezetű; törtszámnevek, de tőszámnevi alakú utótagjuk, a *fél* teszi őket azzá, előtagjuk pedig törtszámnevi alakú, de funkcióját tekintve sorszámnev (‘a harmadiknak, a negyediknek a fele’).

3.1. Az utóbbi példák is mutatják, hogy a tőszámnév, a sorszámnév és a törtszámnev funkciókeveredése korántsem új jelenség. Az évszámoknak tőszámnévvel való kifejezésére már a kódexekből és a XVI. századi irodalomból több példát idéz Meskó Lajos (Tőszámnév — sorszámnev. MNy. 34 [1938.]: 335) és Dénes Szilárd (Érdekes jelenségek a számnevek használatában. Nyr. 77 [1953.]: 336): „Irnak vr zvljetety vtan *hat zaz es evt* eztendevben” (CornK. 193 b), „Ez eneket *ezer evt zaz tyzen evt* eztendewben Zabatkay Myhaly zerze” (Cantio Petri Berizlo. RMKT. I. 487) stb. Az évszámot és a (jóval újabban szokásba jött) házszámot kifejező tőszámnevet (Rákóczi út *három*) már szentesítette a nyelvsvizelés. Kissé pongyolának minősül a hónap napjának tőszámnévvel való jelölése a főnevesült sorszámnev birtokos személyragos alakja helyett (március *tíz* március *tizedike* helyett, vö. Nyelvművelő kézikönyv 2: 664), noha ilyen alak sze-

repel egy híres Babits-vers címében is: „Május huszonhárom Rákospalotán”. Figyelemre méltó, hogy a dátumként használt tőszámnev nem tűri a „mikor?” kérdésre felelő *-n* ragot: „március tizedikén” helyett nem mondhatjuk, hogy „március *tizen”. A többi ragos alak közönséges a beszélt nyelvben: *március tiztől húszig*; *március tízre* elkészül; *március tízzel* végződik; *március tíznél* később; *március tízben* állapodtunk meg stb. Az írás ilyenkor csaknem mindig számjegyeket használ; ezért problematikus az úgynevezett dátumnevek (*Május 1. út, Április 4. Gépgyár*) hangzó alakja.

Tulajdonképpen sorszámnévi értékűek az órákat jelölő tőszámnevek is. A *negyed nyolc, fél nyolc, háromnegyed nyolc* kifejezések a számtani logikával ellenkezőleg nem kettőt, négyet, hatot jelentenek, hanem azt, hogy az éjfél-től vagy déltől számított nyolcadik órának a negyede, fele, háromnegyede telt el. Az óramegjelölés sorszámnévi értékére utal halványan némely régi órának a római számjegyes számlapja; római számokkal ugyanis általában sorszámneveket szoktunk írni (évszázadok, hónapok, kerületek, emeletek, uralkodók stb. sorszámát).

Leginkább bántja nyelvérzékünket az *öt kerület* típus, amely ellen a nyelvművelők szüntelenül hadakoznak. Érdemes eltűnődni, miért éppen a kerületek jelölésére terjedt el ez a számnévhasználat és miért nem mondjuk a XIX. századot „tizenkilenc század”-nak, IV. Béla királyt „négy Béla”-nak (pedig a franciák így mondják: *Henri quatre, Louis quatorze*). Talán azért, mert a kerületek sorszámozása nem olyan ésszerű, mint az időben egymást követő évszázadoké, egy hivatali vagy szállodai folyosón egymás mellett sorakozó szobáké? Budapesten a X. és a XI., a XII. és a XIII. kerület jó nagy távolságra van egymástól, s a peremvárosok és -községek csatlakoztatásakor, 1950-ben Újpestből önkényesen csináltak IV. kerületet, hogy ez a munkásvárosrész örökölje az V. kerületbe beolvasztott „úri” Belváros rangját. Logikusabb lett volna a kerületeket a tőszámnevek *-s* képzős származékaiival (*egy, kettő* stb.) jelölni, mint a villamosokat és autóbuszokat; de hát más nyelvek is sorszámneveket használnak. Más kérdés, hogy miért tartjuk az *öt kerület* típust annyira üldözendőnek, mikor pedig az évszám és dátum jelölésére elfogadjuk a tőszámnevet. A szokásos válasz, hogy félreértésre ad alkalmat, nem kielégítő, hiszen minden poliszémiában benne rejlik a félreértés lehetősége, de a nyelvnek, illetve a kommunikációs helyzetnek megvannak az eszközei a félreértés kiküszöbölésére. Magam inkább azt érzem zavarónak, hogy a sorszámnévi értékű tőszámnev itt jelzőként áll, melléknévi természetű, míg az évszám-, házszám- és dátumjelölő tőszámnevek magukba szívták az 'év', a 'számú ház', a 'hó napja' jelentéstartalmát és főnévként önállósultak.

Nem akarom rehabilitálni az *öt kerület* típust, de úgy vélem, ez az elszigetelt használat nem fenyeget azzal, hogy a tőszámnevek kiszorítják a sorszámneveket. A kerületeken kívül csupán az osztályok jelölésére használja az iskolai szakzsargon; pedagógusoktól jegyezték fel a következő szövegeket: „*étvtől vittük négyig* | tehát *étv kettő három négy* és minden tantárgyat | *étv tanított*” (Hatvan 209), „*osztatlan osztájba a kettő négyet tanítottam*” (uo. 211) „*a bónumi iskola [. . .] ety tanerős volt | egy, egy alsó | egy-négy osztáj járt ot mindig*” (Zilahi Lajos: Regionális köznyelvi szövegek Orosházáról. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 9. sz.* 30). Különösen gyakran hallható a párhuza-

* A továbbiakban: Orosháza

mos osztályok betűjelzésével kiegészítve: az *öt á*, az *öt bé* osztály; az *öt cébe* jár stb.

Tőszámnév használatos még némelykor az ajtószám, szobaszám jelölésére; Hartay Sándor idézi (Számneveink használatához. Nyr. 79 [1955.]: 417) Ady verséből párizsi hotelszobájának megjelölését: „*Harminchat* szám, harmadik emelet”. Dénes Szilárd idézett cikkében szól róla, hogy a hivatalnoknyelvben gyakran tőszámnévvel nevezik meg a törvénycikkeket (*hatvannyolc harmincnyolc* = 'az 1868. évi XXXVIII. tc.') és a fizetési osztályokat („Végre bekerültem a *nyolc*-ba”). Hasonlót hallottam 1985. december 29-én a televízió „A Hét” című műsorában: egy nyilatkozó egy rendelkezésnek „*öt-egy-hat pontjára*”-ra hivatkozott. Szabó Magda regénycíme: „*Mózes egy, huszonkettő*” arra vall, hogy a bibliaolvasók táborában szokásos a bibliai könyvek és fejezetek ilyen megjelölése.

A sorszámnévi értékű tőszámnévnek még egy, szintén gyakran kifogásolt használatát kell említeni: az inkább megkülönböztető szerepű, mint sorrendet kifejező *Takács kettő*, *Dunai három* típust, amelyben a számnév ráadásul még szokatlan helyen is áll, a jelzett szó után. 1985-ben megnyílt Budapesten a *Ferihegy kettő* repülőtérről; ez az elnevezés szükségképpen létrehozta a rossz hangzású *Ferihegy egy-et*. Ez a megjelölésmód behatolt a népi helynévadásba is; a Tolna megyei Simontornyán pl. van *Irény-egy*, *Irény-kettő*, *Irény-három*, *Irény-négy*, Varsádon *Szerü-egy*, *-kettő*, *-három*, *-négy*; másutt az *első*, *második* stb., ill. az *egyes*, *kettes* stb. elemeket használják ugyanígy (pl. Gyöngy: *Szabad-föld-első*, *-második* stb. Pálfa: *Zsombék-egyes*, *-kettes*, vö. Tolna megye földrajzi nevei. Akadémiai Kiadó, 1981.). A sportnyelvben rangsoroló értékű az *enbé egy*, *enbé kettő* (= NB I., II. = a nemzeti bajnokság első, ill. második osztálya), *Szpártákusz egy*, *Szpártákusz kettő* (= a Spartacus sportklub első, ill. második csapata). Újabban hallható foglalkozásnévvel kapcsolatban is: „most van úgynevezett *főorvos kettő*. Tehát van eggy osztályvezető főorvos [. . .] de mellette egy vaty tőp *főorvos kettő*” (Hatvan 207), „[a sportegyesületnek] intézője kettő is van, egy *intéző egy*, meg egy *intéző kettő*, [. . .] tehát egy ilyen intézőhelyetteszerű” (beszélte nyelvi gy. 1: 144).

3.2. A törtszámnévnek a sorszámnévvel való érintkezésére érdekes példát olvashatunk Veres Péternél, aki nyilvánvalóan a századforduló beszélt nyelvéről merítette: „aratni nemcsak *tizedik* vagy *tizenkettedik* részért lehet, mint azelőtt, hanem *tizenegyedik*, sőt *tizenötödik* részért is” (Három nemzedék: Szolgátság. Szépirodalmi 1951. 37—8). A kifejezés azt szemlélteti, hogy az aratórészt nem papíron, az osztás műveletét alkalmazva számították ki, hanem úgy, hogy a learatott gabona kepéiből minden tizedik, tizenkettedik stb. jutott az aratóknak. Ugyanebben a szövegrészben olvashatjuk a *kétötöd* törtszámnévnek — amely a számtanban kevéssé járatos parasztemberek számára szokatlan lehetett — ilyen helyettesítését: „szénát nemcsak felébe vagy harmadába, hanem *ötből-kettőért* is lehet vágni”; a szemlélet hasonló.

3.3. Az iménti példában a törtszámnévet tőszámnévvel kapcsolata helyettesítette, de ismerünk tőszámnévi értékű törtszámnéveket is: az *egyketted*, *kétharmad*, *háromnegyed*, *négyötöd* iskolai érdemjegyeket, amelyek az egyes és kettes, a kettes és hármas stb. közé eső értékeket jelölik. Eredetük valószínűleg írásképi ($1/2$, $2/3$ stb.) Karinthy Frigyes „Tanár úr kérem”-jében, a korabeli iskolai beszélt nyelvben az „*egyfeles* dolgozat” minősítése logikusabb: 'egy és feles'. Hallottam már a fényképezőgép blendéjének 5,6 jelzésű beállítását is *öthatod*-nak mondani a hosszadalmas *öt egész hatized* helyett.

4. Minden számnév és számnévi névmás lehet melléknévi vagy főnévi természetű. Nem kivétel a *két/kettő* alakpár sem. A jellegzetesen melléknévi *két* változat főnévként viselkedik, amikor névutók kapcsolódnak hozzá: *kétfelé, kétfelől*. A *kettő* változat melléknévi, azaz jelzői használatát a nyelvújítás egyhangúlag elítéli; csak olyankor tűri meg, amikor a *hét*-tel való összetévesztés lehetőségét kell elkerülni. Csakhogy ez a veszély egyre szélesebb körre terjed az óhatatlan hangtorzítással járó gépi beszéd (telefon, rádió, televízió, hangosbemondó stb.) térhódítása révén; ráadásul még — fatális véletlen — a *két*-nek meg a *hét*-nek az írott, sőt a nyomtatott alakja is hasonló, ami visszaélésekre ad alkalmat. Bele kell hát törődnünk a *kettő* jelzői használatának terjedésébe. Végeredményben a *két/kettő* viszony olyaféle, mint a *kis/kicsi* — a Nyelvújítás kézikönyv (1 : 1213) utal is erre a hasonlóságra —, a *kicsi* jelzői használatát pedig nem kifogásolja senki.

4.1. A főnévi tőszámnév első jelentése maga a számfogalom: „három meg négy az hét”, „a lakosság száma meghaladja az ötvenezret” stb. Különböző alkalmilag vagy rendszeresen helyettesít valamely főnevet, amelynek az adott szám lenne a jelzője: 'x számú személy, dolog, mozzanat': „tizenötöt vettek fel az üzembe”, „kettő közül választhatsz”, „háromat tapsol” stb. Típusjelentések: a pénzösszeg (havi kétszáz), az életkor (betöltötte a hatvanat); pongyolább, inkább beszélt nyelvi használatban 'x kilométer sebesség' (*nyolcvannal* hajt), 'x fok hőmérséklet' (*harminckilenc* fölött van a láza), bizonyos beszédhelyzetekben 'x százalékos munkateljesítmény' (*száztizenötöt* teljesít), 'x méteres távú gyorsasági verseny' (*ezeröttszázon* indul). A főnévi tőszámnév jellegzetes használata, amikor sorszámnévi jelzős szerkezetet helyettesít: ilyenek az évszámok, a házszámok, a hónap napjának és az órák jelölései, amelyekről a 3.1. pontban volt szó. Sajátságos, hogy az egész órákat jelzős szerkezettel és főnévi számnévvvel egyaránt jelölhetjük (*nyolc órák* vagy *nyolckor* — az előbbi a szabatosabb, választékosabb), de a tört órákat általában csak a megfelelő jelzővel ellátott főnévi jelzővel (*negyed nyolc, fél nyolc*, nem „negyed nyolc óra”; a hivatalos óramegjelölés „hét, ill. tizenkilenc óra tizenöt perc” stb.)

Egy-egy tőszámnévnek állandósult főnévi jelentése van, pl. *hét* 'hét napi időtartam' (ez már jóformán el is szakadt a számnévi alapjelentéstől), *tizenegy* 'futballcsapat' (vö. Moldova György szatirikus novellájának címével: „A verhetetlen *tizenegy*”), *huszonegy* 'ilyen jelű kártya a tarokkban', továbbá nevezetes évszámok: *negyvennyolc, hatvanhét, tizenkilenc, negyvennégy* stb. (Az ezres és a százas megnevezésének elmaradásáról a 6.3. pontban lesz szó.)

4.2. A főnévi sorszámnév mindig ráértéssel, minthogy sorszámnévi számfogalom nincs. „Első a kötelesség”, vagyis 'első dolog'; „a nevető *harmadik*”, azaz 'harmadik személy'; „*másodikat* csengetnek”, 'második mozzanatként, második alkalommal csengetnek'. Típusjelentései: 'iskolai osztály' (*hetedikbe* jár); 'versenyben helyezést elért személy' (ill. lóversenyről szólván ló: orrhosszal *harmadik*), alkalmilag 'emelet' (az *ötödiken* lakik); a matematikában '(köbnél magasabb) hatvány' (tíz a *hatodikon*); 3. személyű birtokos személyraggal pedig 'a hónap vmely napja' (július *nyolcadika*).

A sorszámnév *-ik* nélküli változata a zenei szaknyelvben a hangközök *szekund, terc, kvart, kvint, sext, septim, oktáv* elnevezésének magyar megfelelője: *másod, harmad* stb. *nyolcad-ig*. 3. személyű birtokos személyraggal és a *-ra* határozóval egy sajátos határozófajta alkot: *másodjára, harmadjára* —

több talán nincs is. Egy beszélt nyelvi szövegben ez a határozó együtt jelentkezik szintaktikai szinonimáival: „ő egy közgazdasági szakközépiskolába jelentkezett *másodjára, másodikként* ezt jelölte meg és oda ment el *előszörre* felvételizni” (beszélt nyelvi gy. 2 : 148).

4.3. A főnévi törtszámnevek jelölhetnek számfogalmat (nulla egész *háromtized, negyvenöt század*), ráértéssel pedig 'hányad rész'-t (a lakosság *egynegyede*, a terület *kétharmada*). A *negyed, nyolcad, tizenhatod, harmincketted* zenei hangok időtartamának jelölői. Alkalmi törtszámnév irodalmi példája: „Vagyok /rész: / *tizenötmilliomodja* / egy tábla taposott lenvetésnek” (Kiss Benedek verse, Szép versek 1983. 254). Főnéviek az iskolai osztályzatot jelölő ál-törtszámnevek is (*háromnegyedre felelt*).

5.1. A számnevek ragozása nem egészen egyezik meg a többi névszó ragozásával. Van egy speciálisan számnévi rag, a *-szor/-szer/-ször*, bizonyos ragos és jeles alakok jelentése pedig egy kissé eltér az ugyanazzal a raggal, illetőleg jellel ellátott főnevektől és mellénevektől. A *-szor/-szer/-ször* toldalék átmenet a rag és a képző között (vö. MMNyR. 1: 533); képzőszerű természetére vall, hogy további képzők csatlakozhatnak hozzá: *háromszor-i, háromszor-os, háromszor-oz* (vö. MMNyR. 1: 302; 1: 417–418. lapján a MMNyR. *-szori/-szeri/-szöri* és *-szoros/-szeres/-szörös* melléknévképzőket tárgyal, de *-szoroz/-szerez/-szöröz* igeképzőt nem regisztrál. A MMNy. is megemlíti a fentebbi „ritkább képzőket” a névszóképzők között [147], bár előbb kijelenti: „mi ezeket elemezhető és a szabályostól eltérő sorrendet mutató szóelemcsoportoknak tartjuk” [90], azzal kapcsolatban, hogy a *-szor/-szer/-ször* ragos számnevekből igéket és névszókat lehet képezni). Még inkább felteszi a rag eredeti funkciójának elhomályosulását, a ragos szó új szóvá alakulását (vö. MMNyR. 1: 203) az a tény, hogy a *-szor/-szer/-ször* ragos számnév további ragot is felvehet: *másodszorra, harmadszorra* stb. Az *először, másodszor, harmadszor* valóban tekinthető állandósult határozószónak, de létrejöhetnek ilyen egyedi szóalakok is: „százszor is megpróbálom, hátha *százegyedszerre* sikerül”. A *-szor/-szer/-ször* rag egyaránt járulhat határozózt, határozatlan és félhatározott számnévhez (*huszonnyaltszor, rengetegszer, tízegyhányszor*), számnévi névmáshoz (*bármennyiszer*), tőszámnévhez, sorszámnévhez és törtszámnévhez (*másfélszer, kéttizedszer*, a sorszámnévnek és sorszámnévi névmásnak rendszerint *-ik* nélküli alakjához: *tizedszer, hányadszor* — de vö. „Az idén már *negyvenedikszer* /Éré meg a krumplikapálást”, Petőfi: A helység kalapácsa). Előtte a számnév szótári tőalakja áll (*hétszer, ezerszer*), még a tővégi időtartamot változtató magánhangzós végű tőtípus esetében is: *nullaszor*. (Ezért furcsa a Németh Lászlótól idézett *tőkészer*.) A *két/kettő* alakpárnak melléknévi *két* tagja veszi fel a *-szer* ragot.

5.2. A mellénevekhez járuló modalsi-essivusi *-n* rag (*drágá-n, olcsó-n*) a számnevekből számállapot-határozót alkot. Az ezzel kapcsolatos tudnivalókat és megfigyeléseket legutóbb Tompa József foglalta össze (*Öten* típusú számnévi alakulataink mai használata. Nyr. 100 [1978.]: 129–36), aki a számnevek más speciális kérdéseivel is behatóan foglalkozott. Ez a toldalék határozott, határozatlan és félhatározott tőszámnevekhez, valamint tőszámnévi névmásokhoz járul (*öten, sokan, több százan, akárhányan*); törtszámnévhez kapcsolódva egyetlen tréfás használatú adatot talált Tompa József, Petőfi egy leveléből: *harmadfelen*, azaz ketten, akik közül az egyik várandós anya. Az *-n* ragos számállapot-határozó legfontosabb jellegzetessége, hogy csak személyekre, esetleg megszemélyesített dolgokra vonatkozhat (vö. MMNy. 42,

308), állatokkal, tárgyakkal kapcsolatos használata szórványos és szokatlan (vö. Tompa i. m. 133). Mondattani viselkedéséről, az értelmezővel és az alany-nyal rokon szerepéről (mi *kettőn*; *hányan* vagytok?) sokat írtak (vö. Tompa i. m. 134). Alaktani tekintetben az *-n* rag a többalakú tövek rövidebb változatához járul (*hárman*, *ezren*, *heten*, *kevesen*, a bizalmas élőnyelvben *hányan?*), ritka kivételektől eltekintve nyílt kötőhangzóval. A *két/kettő* alakpárnak *kettő* tagja kap *-n* ragot: *kettőn*, s ez arra vall, hogy főnévi paradigmasorba tartozik. A Petőfi-Szótár a számnevek *-n* és *-szor/-szer/-ször* ragos alakjait úgynevezett alcímszóként kezeli (akárcsak a melléknevek *-n*, *-ul/-ül*, *-lag/-leg* modalsági ragos alakjait), s ezek közül a *-szor/-szer/-ször* ragos a melléknévi, az *-n* ragos a főnévi használathoz kapcsolódik.

5.3. A számnevek többes számáról ugyancsak Tompa József tett közzé több tanulmányt (Két morfémánk mai stílusértékének keletkezéséhez. MNy. 78 [1982.]: 8–14; Ady *hatok* szava. MNy. [1983.]: 197–8; Egy(ek) vagyunk. MNy. 79 [1983.]: 451–5). Valódi többes száma csak a tíz hatványainak van: a *százak*, *ezrek*, *tízezrek*, *milliók* jelentése valóban 'több száz', 'több ezer stb. valami', mégpedig ember vagy pénzegység: „E terv [. . .] már *ezrek* életébe / Került”, Petőfi: Az apostol (törölt variáns: *százak*), „*milliárdokba* kerül” stb. Az 'évszázadok', 'évezredek' jelentésű *százak*, *ezrek*, amelyekre Tompa a XIX. század első évtizedeiből idéz példákat (MNy. 78: 10), már elavult használat. A partitívusi értékű birtokos személyragos alakok viszont a birtokos jelzővel megnevezett bármely dologra vonatkozhatnak: *fák százai*, *téglák ezrei*; ilyen szerkezetben előfordulhat nem kerek — pontosabban: nem tízes számrendszerben kerek — szám is: „Remek példák *tucatjait* idézhetnők” (Lőrinczy Huba, Új Írás 1981. 8: 81). Mindezek a többes számú számnevek határozatlan nagyobb mennyiséget jelölnek.

Tompa József érdeklődését azonban nem ez a banális jelenség keltette fel, hanem „a határozott tőszámnevek *-k* többesjeles alakjának XIX—XX. században terjedő, meghatározott kisebb, jobbra szervezett embercsoportokat megnevező s a tulajdonnevek felé közeledő használata” (MNy. 79: 451), amelyre példái: a *Nyolcak (csoportja)* '1911-ben alakult magyar avantgardista festőcsoport', a *Tízek Tanácsa* 'a régi velencei köztársaság kormányzótestülete', a *Tízek Társasága* 'a Petőfi által a kiadók és szerkesztők egyeduralma ellen szervezett írócsoport', az *Ötök* 'orosz zeneszerzők csoportja', a *Hatok* 'francia zeneszerzők csoportja', a kínai *Négyek bandája* és még néhány, többé-kevésbé alkalminak látszó sajtónyelvi adat (MNy. 78: 11–3). Hadd egészítsem ki egy-két további példával: „Kacsó Sándor [. . .] 1923-ban [. . .] adta közre a »*Tizenegyek*« antológiáját (Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól)” (Pomogáts Béla, Új Írás 1981. 7: 110); „nemzedékem [. . .] annyi tehetséggel indult (hogy volt idő, amikor már csak számmal jelöltük őket, *heteknek*, *kilenceknek* — már csak ez 16! — nevezve őket)” (Kabdebó Lóránt, uo. 12: 116). A Népszabadság 1985. ápr. 1. számában *Tizenkettek* cím alatt ezt olvashattuk: „A közöspiaci államfők hét végi csúcstalálkozója végül is áldását adta Spanyolországnak és Portugáliának az EGK-hoz való csatlakozásához. [. . .] a *tízek tizenkettek* lettek.” (Tompa példái között 1977-i kelettel még a „közös piaci *kilencek*” szerepel.) Az utóbbi idézetben figyelmet érdemel a *-kette-k* tőalak; *tizenkettők* is elképzelhető lenne.

Ebben a sajátos használatban a többesjelnek nincs grammatikai funkciója. A *Nyolcak*, a *Tízek*, a *Négyek* nem többször nyolc, tíz, négy, hanem mindössze nyolc, tíz, négy személy. „Áltöbbes szám” ez (idegen szóval impozánsab-

ban hangzik: „pseudopluralis”), amelyben a többesjel azt fejezi ki, hogy csoportot alkotó személyekről, illetve a legutóbbi évtizedek politikai sajtónyelvében államokról van szó. Meg kell még jegyezni, hogy némely határozatlan számnevünknek szintén van „pseudopluralis”-a: *sokak, kevesek, többek*; minden különleges stílusérték híján levő, közönséges jelenségek, még hozzá elég régiek. Az ismert bibliai szállóige így olvasható a Münchener Kódexben: „*sokac vadnac huiatalosoc de këuësec valasztottac*” (25 vb., Máté XX, 16).

Az „*egyek vagyunk*” problémája csak látszólag tartozik ide. Ez valódi többes szám, több személyre vonatkozik, de az *egy* benne nem számnév, hanem ugyanaz, azonos, egységet alkotó jelentésű melléknév.

5.4. A tószámnevek birtokos személyragos alakja nem birtokviszonyt fejez ki, mint a sorszámneveké (augusztus *huszadika*) meg a törtszámneveké (az összeg *egyharmada*), hanem partitívusi értelmű: „a szemek kergetőztek, mint négy eleven egerke; *ketteje* — Nellié — megültek a megtelt üvegeken” (Babits: Halálfiái 1: 61). Ilyen a már tárgyalt „fák száza”, „tégglák ezrei”, „példák *tucatjai*” típus is. A személyekre vonatkozó *kettőnk, kettőtök, kettejük/kettőjük* stb. alakok személyes névmási mellékértelműek (vö. MMNyR. 1: 535); úgy is mondhatnánk, a (*mi*) *ketten* típus értelmezővel és alannyal rokon állapothatározójának ragozható nyelvtani szinonimái: „*negyünké* a kocsi a családban” (Hatvan 162), „*hetünket* hejesztek [...] oda” (uo. 209), „szükségem vót nekem is [...] mind a *kettőnkre*” (uo. 277). Az előbb idézett „*tizenketek*” tőalakjával ellentétben a *kettő ő*-je olyan erős ebben a típusban, hogy nemcsak a szabályos *kettejük* mellett terjeszkedik a *kettőjük* (anyaggyűjtésben 5 *kettőjük* és 2 *kettejük* alak van), hanem analógiásan behatol más számnevekbe (*negyőnk, négyőtök, négyőjük*; hangrendi párjával: *hármőnk, hármőjük, hármőtök*), sőt névmásokba is (*egyikőnk, mindőtök* stb., vö. MMNyR. i. h. és 1: 466).

Elvértve fordul elő határozatlan számnevek birtokos személyragos alakja, amely szintén partitívusi értelmű: „hegedűk *soka rí ma*” (Tóth Árpád: Rímes, furcsa játék), „Kevés örömünk telik a gyermektörténetek *néhányában*” (Lőrinczy Huba, Új Írás 1981. 8: 80). Gyakoribbnak tűnik személyekre vonatkoztatva: „*sokunk* véleménye szerint”, „minket jó *párunkot* Székesfehérvárra hejesztek” (Hatvan 272).

5.5. F o k o z n i csak a *sok* és *kevés* határozatlan számnevet meg az *első* sorszámnevet lehet. Csak a *kevés*-nek van szabályos közép- és felsőfoka: *kevesebb, legkevesebb*; a *sok*-é kiegészüléssel: *több, legtöbb* — Ady költői nyelvben előfordul az analógiás *sokabb* is (idézi a MMNyR. 1: 529). Az *első* fokozása a *-sól/-ső* képzős melléknévek mintáját követi: felsőfoka *-bb* jel nélkül *legelső*, és tulajdonképpen nyomósító értelmű (pl. a *legelső* szerelem). Az *elsőbb* középfok nem a sorszámnevi, hanem a melléknévi 'elől levő, elülső' jelentéshez tartozik (az ÉrtSz. példája: „A nádor, az érsek *elsőbb* helyen ültek”, Arany). A *több-kevesebb* nem a *sok-kevés középfoka, hanem önálló határozatlan számnév. Sajátos szerkezetére a következő pontban térek ki.

6. A l a k s z e r k e z e t ü k e t tekintve a számnevek lehetnek egyszerűek (*nulla, egy, tíz, húsz, száz* stb.), képzettek (*harminc, negyven, hatodik, kilenced* stb.), összetettek (*tizennyolc, harmincöt, kétszázötvennégy* stb.), többbeleműek (*nyolc-tíz, hét ötven, négy egész háromtized*) és rövidítettek (*ezeröt 'ezeröttszáz'* stb.).

6.1. A képzett számnevek egy része nem aktív képzővel (*harminc, negyven, hatvan* stb.), más része aktív képzővel alakul (a sorszámne-

vek és a törtszámnevek). Az összetett számnevek a szóösszetétel különböző fajtáit képviselik. A *kétszáz, ötezer, háromnegyed* típus jelzős összetétel; a *mindkettő, mindhárom* is az. A *tizenöt, huszonegy* típus jelölt határozós összetétel. A *másfél, harmadfél* jelöletlen birtokos összetétel: 'a másodiknak, a harmadiknak a fele'. A *harmincöt, százhusz* típus mellérendelő összetétel, amelynek tagjai kapcsolatos viszonyban vannak: 'harminc és öt', 'száz és husz'. Nagyobb számok nevében ezek az összetételfajták kombinálódhatnak (pl. *ezerkilencszázhuszonhat*). Mellérendelő összetétel, tagjai között választó viszonyral a határozatlan számnévi értékű *egy-két* és *több-kevesebb*. Kettőztetéses mellérendelő összetétel a disztributív *egy-egy, két-két* stb., valamint a fokozó értelmű *sok-sok*.

6.2. A többbelemű számnevek két (esetleg több) számnévnek laza mellérendelő vagy alárendelő kapcsolatai. Alárendelő — formailag jelzős, tartalmilag birtokos — szerkezetűek a *negyed öt, fél öt, háromnegyed öt* típusú óramegjelölések. A mellérendelő szerkezetű többbelemű számneveknek több típusát különböztethetjük meg.

Kapcsolatos viszony van az ilyen szerkezetek tagjai között: az eredmény *három-kettő; ezernyolcszáznegyvennyolc-negyvenkilenc*, Fő utca *hat-nyolc*; az *ötödik-hatodik* osztály; a *tizenhetedik-tizennyolcadik* század. Pontosított mennyiséget fejez ki az egésznek és a résznek kapcsolatos megnevezése, amelyben kötőszó is szokott lenni: *öt és fél* kiló; *egy és háromnegyed* óra. Pontos mértéket, pénzösszeget, időtartamot, időpontot ráértéses kapcsolatokkal is kifejezhetünk, pl. *egy nyolcvan* a magassága (ehelyett: „egy méter [és] nyolcvan centiméter”); *három hatvan* a súlya; *harmincnyolc hat* a láza; *hét negyven* az ára; *tíz kettőt* futott; *nyolc húszkor* indul. Poláris értékeket fejeznek ki az ilyen — nagykötéjjel írandó — kapcsolatok: a hőmérséklet *nyolc—tizenegy* fok; *hat—tizennégy* éves gyerekek stb.

A mellérendelő szerkezetű többbelemű számnevek másik típusában az elemek között választó viszony van, a szerkezet pedig hozzávetőleges mennyiséget fejez ki: *két-három, nyolc-tíz, husz-huszonöt* stb. (Az *egy-két* és a *több-kevesebb* kapcsolatot állandósultsága miatt összetételnek tekintem, l. fentebb a **6.1.** pontban.) Szabályszerűséget figyelhetünk meg a szerkezetet alkotó számok viszonyában: különbségük 1, 2, 5, nagyobb számoknál 10, 20, 50, 100, 200, 500 és így tovább, pl. „*öt-hat* lépéssel távolabb” (beszélt nyelvi gy. 1: 208), „*nyolc tíz* óra hosszát” (uo. 177), „*Öt-tíz* oldalt tudok esténként olvasni” (uo. 224), „*huszonöt-harminc* kilométert legyalogolni” (Hatvan 147), „a tavaszon fog épülni itt megint egy *ötven-hatvan* lakás” (uo. 283), „egy olyan *száz-százötven* hektár” (beszélt nyelvi gy. 1: 85), „Körülbelül *háromszáz, négy száz* lakosa van” (uo. 2: 100). Az is megfigyelhető, hogy ha a különbség 2, 20, 200 stb., a szerkezetet alkotó számok oszthatók 2-vel, 20-szal, 200-zal stb.: „egy olyan *huszonnyolc-harminc* éves” (beszélt nyelvi gy. 1: 59), „minden egyetemista letesz egy *hatvan-nyolcvan* vizsgát” (uo. 220), „legalább *százhusz, száznegyven* darab” (uo. 2: 59), „egy ojan *ezer-ezerkéccáz* méter körüli magasságban” (Hatvan 142). Páratlan számok, ezek tízszerei, százszorosai alig-alig fordulnak elő: ha egy hatvani beszélő szerint a szivattyú „általába *három-öt* perc alatt ürit ki egy vagon répát” (Hatvan 121), ez poláris számkapcsolat is lehet.

A hozzávetőlegességet kifejező szerkezetben pontos mennyiséget, mértéket, időpontot jelölő többbelemű számnevek is szerepelhetnek, így ilyen „több-szintes” számmegjelölések jönnek létre: *két és fél-három* méter, *fél öt-ötökör, fél öt-háromnegyed ötig* stb.

A MMNyR. az általam többemű számneveknek nevezett kapcsolatokat a „laza szerkezetű mellérendelő összetett szavak” közé sorolja (1: 436). Összetételszerű voltukat mutatja, hogy toldalékoláskor gyakran csak az utótag veszi fel az egész kapcsolatra vonatkozó ragot, illetőleg képzőt: a *Fő utca hat-nyolcban lakik*; a *negyvennyolc-negyvenkilences* vagy *negyvennyolc-negyvenkilencediki* szabadságharc; *három-kettes* eredmény; *két és félszer*; *hét negyvenbe kerül* stb. De a számnevekre leginkább jellemző *-szor/-szer/-ször* és *-n* rag a hozzávetőlegességet kifejező szerkezetek mindkét elemén megjelenhet, különösen kisebb számok esetén: *kétszer-háromszor*, *ketten-hárman* (viszont: *ötven-hatvan-szor*, *ötven-hatvanan*).

6.3. A többemű számnevekben gyakran szerepel a *z o n o s ö s s z e t é t e l i t a g*; ezek egyike bizonyos szabályok szerint elmaradhat. Így többnyire kiesik a *száz*, az *ezer*, a *százezer*, a *millió* mint összetételi utótag a hozzávetőlegességet kifejező kapcsolatok előtt álló számnevéből: *két-háromszáz*, *két-háromezer*, *két-hárommillió* stb. Azonos összetételi előtag a kapcsolat második eleméből maradhat el, de az ilyesféle rövidítés, mint Szép Ernőnél „ő csak *negyvenhét-nyolc* esztendő” (Emberszag. Szépirodalmi 1984. 56) egészen kivételes. Csak az (amúgy is bonyolult szerkezetű és kényelmetlenül hosszú) évszámokból szoktuk elhagyni az ezrest és a százast: *ezerkilencszáztizennégy-tizennyolc*. Azonos elemű összetett szavak ilyen rövidítése különben más szófajban is szokásos, pl. *orr-*, *fül- és gégeorvos*, *rádióadó és -vevő*. De az évszámokat nemcsak kettős, hanem önálló használatban is gyakran rövidítjük az ezres és a százast, esetleg csak az ezres elhagyásával: „*kilencszáz-négyvennégy* novemberébe születtem [. . .] *Ötvenégybe* édesapám mékhalt” (Hatvan 108), Újabban az ilyen csonkított évszámok számjeggyel írt alakjában az első két számjegy elmaradására hiányjel hívja fel a figyelmet, különösen címekben, plakátokon: *Stúdió '85* (tévéműsor), *Utazás '85* (kiállítás), *Vigalom '78* (Csorba Győző verse, Szép versek 1979.); ez inkább divatos modorosság, mint szükséges értelemmegkülönböztetés.

A pongyola beszélt nyelv pénzösszegek megnevezéséből is gyakran kihagyja a *száz* vagy az *ezer* összetételi tagot: „aki nem szakorvos asz *szásztíz* | forintot kap | aki szakorvos az viszont *kettőhuszat*” (Hatvan 206), „a fizetésem [. . .] ot lēt vóna kétezer-kétszáz forint én itt akkó má kéem *kettőezer-kilencet* kerestem” (uo. 132), „Be kellett fizetni valami *hetvenötöt* és | háromszászhatvan-ezer a | végösszeg” (uo. 227). Ha — mint az idézett példákban — a szövegkörnyezetben teljes alakú számnév is van, a csonkítás nem okoz félreértést. De emlékszem arra a hivatalnokra, aki az ötvenes évek elején fizetésem összegét kérdezte, s válaszomat: „*ezernégy*” habozás nélkül 1400 alakban jegyezte le, noha az összeg valóban csak 1004 forint volt.

Másfajta csonkítást mutat az angol „teenager” magyarítására ötletesen alkotott *tizenéves* és párja, a *huszonéves* (vö. Terbe Lajos: Egy új szó elterjedésének útja. Nyr. 92 [1968]: 420—2; Réz Ádám: Tizenéves. Nyr. 93 [1969.]: 302—3). Keletkezésében szerepe lehetett Molnár Ferenc nyelvi leleményének: „A hattyú” című darabjában a mindenáron férjhez adandó hercegnő életkorát így jelöli meg a mama: „*Huszon*”. A *tizenéves* és a *huszonéves* ma már köznyelvinek számít. Alkalmának látszik viszont „a munkahelyen eltöltött *tizenévek*” kifejezés (beszélt nyelvi gy. 1: 182); jelentése valószínűleg ’tíznel több, húsznál kevesebb év’.

7. A számnevekből gyakran képezünk más szófajú szókat, pl. *egyel*, *kétel*(*kedik*), (*fel*)*négyel*, *egység*, *kétség*, (*szent*)*háromság* stb.: ezekben a szám-

névi jelentésmozzanat háttérbe szorul vagy el is halványodik. Legkevésbé távolodik el az alapszótól a számnevekből képzett melléknevek jelentése: *egyetlen* az *egy*, *kevéske* a *kevés*, *elegendő* és *elégséges* az *elég* mellett szinonimának tekinthető, úgyszintén az *ezernyi*, *milliónyi*, *tucatnyi* a határozatlan számnév értékű *ezer*, *millió*, *tucat* mellett. A számnevek *-féle* képzős származékai helyettesítik a számneveket a modalisi *-képp(en)* rag előtt, amely, úgy látszik, közvetlenül nem is csatlakozhat számnevekhez: *kétféleképp(en)*, *tízféleképp(en)*, *sokféleképp(en)*, ehelyett: **kétképpen*, **tízképpen*, **sokképpen*.

7.1. Leggyakoribbak a számnevek *-s* képzős melléknévi és főnévi származékai. Ezeknek egyik típusjelentése a szó szoros értelmében vett „számnév”, azaz magának a számnak, a számjegynek a neve: a *hármás* szám; leír egy *hármást*. Átvitt értelemben iskolai osztályzat: *négyest* kapott; jelzőként sűrített kifejezésekben szerepel: *négyes* felelet, *négyes* tanuló. Másik típusjelentés: ’bizonyos számú részből álló, ennyi részre tagolható’, pl. *kettős* könyvelés, *négyesfogat*, *száz* csoportok. További típusjelentés: ’vmely számmal jelölt’, pl. *hatos* villamos, *húsz*as stúdió, *száznégyes* szoba; jelentéssűrítéssel: *harminc*kettes baka, azaz az egykori 32. gyalogezred katonája. Ennek altípusa az odaértett pénz- vagy mértékegységek számát nevezi meg: *tíz*es érme, *száz*as bankjegy, *hatvan*as égő, *kétszáz*húszas áram, *harminc*hetes cipő stb. Csurka István novellacímében a „*kettes* kolbász” olyan áru, amelyből a történet idején két forintba került tíz deka. (Figyelemre méltó a jelentésselkülönülés a *kettős* és a *kettes* között, a *kétes*-ről nem is beszélve, amelynek számnévi eredete elhalványodott.) Ugyancsak ’vmely számmal jelölt’ értelműek az évtizedeket, olykor évszázadokat megnevező jelzők: a *hatvan*as, a *nyolcvan*as évek, „Szentetornyát az *ezeröttszáz* vagy *ezerhatszáz*as évegbe említett még először” (Orosháza 69).

Az évszámok *-s* képzős származékai ismét más funkciót mutatnak. Az *ezeröttszáz*tízennégyes parasztháború, *ezernyolcszáz*harmincnyolcas árvíz stb. a ma már alig használatos *ezeröttszáz*tízennegyedik, *ezernyolcszáz*harmincnyolcadíki származékokat helyettesíti. (Vö. Dénes Szilárd, Nyr. 77 [1954.]: 338; Hartay Sándor, Nyr. 79 [1955.]: 419). A jeles évszámok ilyen származékainak (*negyvennyolcas*, *hatvan*hetes) sajátos konnotációja van. Jókai „A jövő század regényé”-ben a XX. századi parlamenti pártoknak csupa ilyen elnevezést ad: „*15-ös* párt. A Nota Rákócziána esztendejéről nevezve magát [. . .], a *22-es* párt, datálva az 1222-i aranybullától [. . .], végre a *49-es* párt — ezek republikánusok”. (Akadémiai 1981. 205—6). Gyakran hallható és olvasható az (*ezerkilenc*száz)*nyolcvanötös év* típus, amelyben az *-s* képzős származék sorszámnévi értékű (= ezerkilencszáznyolcvanötödik év), de fölösleges körülményeskedés az egyszerű főnévi tőszámnévvel való évmegjelölés, *ezerkilencszáznyolcvanöt* helyett. Sorszámnév helyett áll az *-s* képzős származék az ilyen, szintén gyakori kapcsolatokban, mint *egyes*, ill. *kettes*, *hármás* (stb.) (*számú*) versenyző, adatközlő vagy akármí (= első, második, harmadik stb.) Gyakoriatok még az időpontot kifejező számnevek *-s* képzős származékai, többeműeké is, főleg a megnevezett időpontban induló vagy érkező közlekedési eszköz meghatározására: a *nyolcas*, a *nyolc* *harminc*as vagy *fél* *kilenc*es személy; főnévi használatban még egy (kissé vulgáris stílusértékű) szólásban is helyet kapott: „nem most jött a *hat húsz*assal”.

Se szeri, se száma az *-s* képzős tőszámnévi származékok állandósult vagy alkalmi jelentéseinek. Az ÉrtSz. pl. a *négyes* szónak 9 melléknévi és 11 főnévi jelentését tünteti fel, amelyekhez még 17 jelentésárnyalat tartozik (pl. kártyalap; osztályzat [ma jó, régen elégtelen]; csónak; tánc; fogat; zenemű). Hozzá

lehet fűzni még, hogy a *négyes* és a *hetes* használatos *négy* és *hét* helyett is, az összetévesztés elkerülésére, mint *kettő* a *két* helyett (vö. Dénes Szilárd, Nyr. 77 [1953.]: 339). Sajátos funkciójú határozóragos alakok a *kettesben*, *hármásban*, *négyesben* stb. és a *kettesével*, *hármásával*, *négyesével* stb.

Sorszámnevek *-s* képzős származékai a megnevezett iskolai osztály tanuló-ját jelentik, *első*-tól *nyolcadikos*-ig (némely vidéken *nyolcadikas* alakban). Törtzszámnevek ilyen származékai az „egész”-nek minősülőnél kisebb méretet jelölnek: *háromnegyedes* kerékpár, *hétnyolcados* kabát. A határozatlan számnevek közül csak a *több*-nek van *-s* képzős származéka; a számnévi névmások közül a *hány*-nak és a *hányadik*-nak. A *többes* (szám) nyelvtani műszó; a *hányas*? osztályzattól cipőméretig sok mindenre kérdezhet — Szilágyi György „*Hányas vagy?*” című rádiomonológjában a születés évszámával jelölt évjára („*huzsonnyolcas*”); a *hányadikos*? az iskolai évfolyamra.

7.2. A sorszámnevek *-i* képzős származékai dátumokban fordulnak elő (április *negyedike* vagy *negyedikei* ünnepség); az évszámok ilyen származékait, mint már említettük, szinte teljesen kiszorították a tőszámnevek *-s* képzős származékai. Van ellenben a sorszámneveknek egy viszonylag újkeletű származéka, a *másodlagos* (1843.) és az *elsőleges* (1876.), utóbb analógiásan vagy alakkeveredéssel *elsőldleges* (1899., vö. TESz.). Itt a sorszámnévhez járuló *-lagos*, *-leges* képzőről beszélhetünk, hiszen **másodlag*, **első(d)leg* tőalakok nincsenek. Alkalminak látszik a *harmadlagos* és *negyedleges* Vargha Balázs szövegében (Új Írás 1981. 8: 100).

7.3. A *-lagos*/*-leges*-hez hasonlítható összetett képző vagy képzőbokor a tőszámnevekhez járuló *-szori*/*-szeri*/*-szöri*, *-szoros*/*-szeres*/*-szörös* és *-szoroz*/*-szerez*/*-szöröz*, bár itt a *-szor*/*-szer*/*-ször* ragos számnévhatározót is tőnek tekinthetjük. Az ige képzőt határozott számnév és a *sok* veheti fel (*ötszöröz*, *százszoroz*, *sokszoroz* — mint ismeretes, ebből vonta el a nyelvújítás a *szoroz* igét), a *-szoros*/*-szeres*/*-szörös* melléknévképzőt más határozatlan számnevek és számnévi névmások is (*ötszörös*, *sokszoros*, *többszörös*, *néhányszoros*, *hányyszoros?*), a *-szori*/*-szeri*/*-szöri*-t ezenfelül még sorszámnévi tövek is (*ötszöri*, *sokszöri*, *hány-szöri?*, *harmadszöri*).

7.4. Továbbképezhető az *-n* ragos számállapot-határozó, mégpedig a rag elé ékelt kicsinyítő képzővel: *kettesckén*. Ez a sajátos szóalak szinte kizárólag férfi és nő bizalmas, gyöngéd kettősére vonatkozik. Mintájára Petőfi alkotott újabb számnévi származékokat, fiatal házasként családi idillről ábrándozva: „Az idén már *kettesckén* | Vagyunk a szobában. [. . .] Esztendőre *hármacsckán* | Azután *négyecsckén*” (Szilveszter éje 1847ben). Ezeket azért kell a *ketten*, *hármán*, *négyen* kicsinyítő képzős származékainak felfognunk, mert nincs **kettescke*, **hármacska*, **négyecske*, amelynek ragos alakjai lehetnének; ha a *kettő*-nek volna kicsinyítő képzős származéka, az inkább **kettőcske* lenne. (Ugyanígy *lassacsckán* szavunk is a *lassan* származéka és nem egy **lassacska* alaké; sőt a *fiacsckám* is a *fiam*-é és nem a **fiacscká*-é.)

8. A számneveket a gyakorlatban sokszor számjegyekkel írjuk, s ezek kiolvasása nem mindig problémamentes. Elekfi László (MNY. 79 [1983.]: 209) a sorszámnévi értékű tőszámnevek használatának terjedését az írásképek hatásának tulajdonítja (pl. III. emelet). Ugyanebben a cikkében helyteleníti az *egy egész négy-féle* „számjegyejtést” a pontos *egy egész negytized* helyett. Csak a nem mennyiséget vagy sorrendiséget jelentő, hanem azonosításul szolgáló többjegyű számok (telefonszámok, forgalmi rendszámok, postai irányító-

számok stb.) kimondásánál tartja megengedhetőnek a számjegyekre való felbontást, esetleg két-három jegyet egy számnak olvasva (i. m. 210). A 11 jegyű személyi számot például értelemszerűen így bontjuk fel: *kettő huszonhat nulla-kilenc huszonnégy negyven ötvennégy*, a számjegyek és számjegycsoportok információja szerint tagolva (a személy neme, a születési év, hónap és nap és a szűkebb azonosítási szám). A hat számjegyű budapesti telefonszámokat általában két hármas csoportra bontva írjuk (pl. 836—528) és mondjuk ki (*nyolcszáz-harminchat ötszázhuszonnolc*, vagy a száz összetételi tagot elhagyva: *nyolcharminchat öthuszonnolc*), de vannak olyan telefonszámok, amelyeket kétjegyű számokra bontanak, mert így jobban megjegyezhetőek, pl. a Javszer vállalaté: *tizennyolc húsz huszonkettő*.

Gondot okozhatnak a poláris értékeket kifejező kettős számnevek, pl. „a hőmérséklet 8—11 fok”. A rádió és a televízió időjárás-jelentésében ezt így olvassák be: „*nyolc-tizenegy fok*”, esetleg kifejtve „*nyolc (és) tizenegy fok között van*” vagy „váltakozik”, de nemegyszer így is hallható: „a hőmérséklet *nyolc és tizenegy fok*.” Pedig ez nem szabatos, hiszen nem mindenütt nyolc vagy tizenegy, némely helyen kilenc vagy tíz fokot mérnek. A „*nyolc-tizenegy fok közötti hőmérséklet*” mintájára mondhatta egy orosházi beszélő, hogy az autóbusszállomáson „naponta *kétszázharminc kétszázötven közötti* járat biztosítja a forgalmat” (Orosháza 14). A „20—40 hektáros terület”, „30—40% víztartalmú”, elsősorban írásból ismert kifejezések ugyanennek a beszélőnek a szájában ilyen sután formálódtak: „naponta *husztól negyven* hektáros területét is le tudnak vágni”, „*harminctul negyven* százalékos visztartalom is lehet (Orosháza 10, 11), bizonyára a „*húsztól negyvenig* terjed” kifejezés félszeg analógiájára. Egy másik orosházi beszélőnek így sikerült megoldania a „től—ig” problémáját: „itt általában [...] *tíz holdtól huszonöt holdig* elhejeszködő kis illetve akkori közébgazdák vótak” (Orosháza 44—45). Még zavarosabban fejezte ki magát az a hatvani beszélő, aki az alsó tagozatos tanítói diplomáról azt mondta, hogy az „*étytől négyës* általános iskolai oktatásra jogosít” (Hatvan 112).

Megvannak az olvasási szabályai a matematikai jelnek és formuláknak, pl. $\frac{4}{22} = \text{négy per huszonkettő}$, $10^{18} = \text{tíz a tizennyolcadikon}$, $\sqrt{2} = \text{négyzetgyök kettő}$, de ez már egy nyelven kívüli jelrendszer világába vezet.

J. Soltész Katalin

Típushibák a rádió nyelvhasználatában

I. A műszaki történetírás megbízhatóan feljegyezte, hogy az első magyar szó az éterben — egy postai kísérlet során — 1923. március 2-án hangzott el. A rendszeres magyar másorszóró rádiózás még ennél is fiatalabb, éppen hatvan esztendő múltá tekint vissza. Tehát a szóművészeteknek ez az ága, az elektronikus úton sokszorosított és továbbított gondolat és emberi szó, még csupán gyermekkorát éli. Annak tűnik különösen akkor, ha e kevéske időt egybe vesszük más szóművészetek, például a dráma, a költészet, vagy a színjátszás több ezer éves történetével.

Ez a „gyermekkorú” műfaj azonban a ma emberének igen fontos segítője, a mindennapi élethez nélkülözhetetlen sok-sok ismeret gyors és állandó szállítója; McLuhan szavaival: „a rádió az ember állandó környezetévé vált.”

Az egész nap több csatornán ömlő műsorfolyamnak általában 35—40%-át teszi ki a próza, azaz a Magyar Rádió három programján naponta összesen 23 és fél óra beszéd hangzik el, ez mintegy 600—630 gépelt oldalnak felel meg; s ezt — ugyancsak átlagot számolva — kb. 100 különböző előadó, bemondó, színész, műsorvezető, riporter, kommentátor, szerkesztő és más címen megszólaló mondja bele a mikrofonba.

Ez már a szó tömegmértékű termelése, a gondolat nagyüzemi módszerekkel történő sokszorosítása; ezért megérdemli, hogy minőségét kissé rendszerezve, s nagyobb alaposággal vizsgáljuk meg. E vizsgálatot az is szükségessé és időszerűvé teszi, hogy a Rádió műsorkészítési technológiája az utóbbi 15—20 évben olyan tartalmi és formai változásokon ment keresztül, amelyek műfaji lényegét érintették, s változást hoztak a műsorkészítés gyakorlatában.

A magyar rádiózás első 40—50 évében egy gondos válogatás és szelekálás eredményeképpen csakis és kizárólagosan olyan előadók szólalhattak meg a mikrofon előtt, akik különleges hang-, előadói képességekkel bírtak. Az akkor széles körben elfogadott műsorkészítési koncepció szerint e különleges képesség valami plusszal járult a műsorokhoz; úgy vélték: *növelte* azok hatásfokát. Ebben a korszakban a kellemes hangú és igényesen beszélő bemondók és felolvasó színészek kicsiny csapata hozta létre a rádiót, és határozta meg annak hangzását.

A reform e koncepció lényegének bírálatát tette meg egyik fő „elméletének”, s képviselői kijelentették, hogy az úgynevezett igényesség unalmas és szürke, éppenséggel rontja az „üzenet” hatásfokát. A műsorokban korábban megszólalók kis csapatát az „újhullámosok” sokasága szorította ki, s jelenleg is igen buzgón arra törekszenek, hogy beszédük „életszerű” legyen, azaz hogy hasonlítson az utca-, a konyhanyelvhez, s új jelszavuk az: *így hiteles!*

A műsorkészítés műhelyeiben új szakmák jelentek meg: szerkesztők, műsorvezetők, riporterek s egyéb címen megszólalók, akiknek az lett a foglalkozásuk vagy legalábbis annak egy igen jelentős része, hogy a rádióhallgatók nyilvánossága előtt szerepelnek. Ugyanakkor ez a többszáz ember szakmájának ezt a részét (hogy miként kell *célzottan* és *hatásosan* beszélni a rádióban) soha nem tanulta, a műsorok hangzóvá tételének technológiája esetleges, a hagyományok útján terjed.

Az elmúlt 60 esztendő alatt az új műfaj, a rádiózás, létrehozott egy új nyelvezetet is: újat a mondatszerkesztésben, szóhasználatban, dallamvezetésben s egyéb tulajdonságaiban, melyek jelentősen különböznek a korábban használatos beszédmódotól: a szóművészetek, a publicisztika, a tudomány és a köznapi beszéd módjaitól. Ez egyáltalán nem rendkívüli, hiszen a nyelv és beszéd szakemberei számára jól ismert jelenség, hogy a legtöbb foglalkozás kialakítja a maga nyelvhasználatát, különleges szókincsét vagy sajátos beszédstílusát, *modorát*. Az csak természetes, hogy a rádió — melynek munkaeszköze is, nyersanyaga is a nyelv — szintén sajátos nyelvhasználatot produkált.

Az egész nap szakadatlanul hömpölygő rádióbeszéd már az első, csupán felületes megfigyelés alapján is két csoportra osztható. Egyik a *művészeti, irodalmi műsorok nyelvezete*, s ide sorolhatók a különböző irodalmi műsorok, regények, novellák, hangjátékok, a drámai és költői mű-

fajok stb. A másik a hírek, a kommentárok, a jegyzetek, a riportok, a mikrofon előtti beszélgetések nyelve, melyet összefoglalóan közéleti közlőprózának nevezhetnénk. Ez utóbbi terület az, amely megérdemli figyelmünket, s ahol megtalálhatjuk azokat a jegyeket, amelyek a rádió hangját végül is létrehozzák és jellemzik.

A közéleti közlőpróza — igaz, hogy műsoronként és műfajonként nagyon is különböző arányban — mindig tényeknek, eseményeknek a tárgyyszerű leírása, közlése, melyhez vélemények, vélekedések, ítéletek sokasága társul; de találhatunk benne felhívásokat, kéréseket, figyelmeztetéseket, utasításokat, nemegyszer tiltásokat és a nyelvben megvalósuló cselekvést is. Természetesen e sokrétű és szerteágazó funkcionális stílus hangzóvá tételéhez a nyelvi és beszédeszközök árnyalt regimentje szükséges, s elképzelhetetlen, hogy ez előadói képzettség, előadói szakmai ismeretek nélkül helyesen és hatásosan megszólaltatható volna. E képességek nélkül a legtöbb esetben a beszélő szándékával ellentétes hatás, egy szegényes, az információtartalom átvitelére és átadására alkalmatlan produkció jöhet csupán létre.

A rádióban elhangzó szöveg legnagyobb része — ez természetéből fakad — valamilyen módon előre elkészített, főként úgy, hogy jóval az elhangzás előtt papírra vetik, leírják. De előkészített az is, mely tulajdonképpen nincs leírva, de közismert elemei, fordulatai, hosszú szövegrészek — mint az előregyártott panelek — előre elsajátítottak, s az előadó csupán „felmondja” a mikrofon előtt. A megszólalás során azonban az előadók egy része azt a láttszatot igyekszik kelteni, hogy ez a beszéd nem előkészített, nem előre megírt, hanem spontán, a gondolat is, s annak megformálása is „most és itt” születik. E kis csalafinta szándék azt kívánja az előadóktól, hogy produkcióikat „alakítva”, a gondolat megszületésének folyamatát eljátszva adják elő. Ennek sikeres megvalósítása még inkább elképzelhetetlen megfelelő előadói rátermettség és szakmai képzettség nélkül.

Egy másik ok is „alakításra” készíti az előadók többségét: a beszédmódból, a megszólalás stílusából, hangvételéből — jórészt a mondandó tartalmától függetlenül is — kiolvasható, „kihallható” a beszélő emberi habitusának számos vonása. A hallgatóban benyomások keletkeznek: hogy a beszélő bölcs, emberséges, kedves, feltehetően megnyerő; vagy éppen ellenkezőleg: képzetlen, ellenszenves, habitusa taszító. E szerepjátszási kényszerek mellé állítható az a tény, hogy a megszólalók nagyobbik része az általános- és középiskolában a folyamatos hangos olvasás alapjainak megtanulását is elmulasztotta; igen sokszor hallható, hogy az előadónak gondoljai vannak az egészséges, természetes hangadás, hangzóformálás területén, és a szövegértelmezés, a gondolatok kiemelésének eszközei teljesen hiányoznak.

A reformkoncepció másik „tézise” azt követeli az előadóktól, hogy legyenek személyhez szólók, a műsor minden esetben legyen személyes hangvételű. Való igaz, hogy a rádióban elhangzó próza az esetek többségében intim műfaj, s a leggyakrabban előforduló rádióhallgatói szituáció a magános rádióhallgatás. Ennek ellenére ez a beszéd, típusát tekintve nem magánbeszéd, hanem nyilvános beszéd egy változata. A magánbeszéd időnként jól tűri a beszédszervezés és megformálás pongyolaságait, a kommunikációt ezek nem zavarják, e szituációban megtűrhető a hangvételben és a hangzóképzésben elkövetett hiba. A rádiómikrofon azonban ezeket felnagyítja, leleplezi; s itt már zavarják a kommunikációt, nehezítik a szöveg követhetőségét, érthetőségét és megjegyezhetőségét.

S ezek nem csupán „szabálysértő” nyelvhelyességi hibák, hanem sokkal inkább az előadó szándékával ellentétes zavar okozói, igencsak lerontják a hangzó beszéd hatásfokát.

II. A szakami alapoknak közös és tömeges megnevtanulása egy érkező (de hasznosnak egyáltalán nem nevezhető) jelenséget hozott létre. A műsorokban megszólalók nagy többsége — egy becslést alapján több mint 80%-a — ma már egységesnek nevezhető beszédmódot, közös „stílust” hozott létre.

Ebben hemzsegnek a hangvételi, hangzóformálási, hangsúlyozási (értelmezési), dallamvezetési és egyéb hibák. Ezek közös tulajdonként ismétlődnek, s jellegük miatt típushibáknak nevezhetők. Az utóbbi időben egyre többen és egyre kétségbeesettebben mondják, hogy romlik a nyelv! Ha azonban részletesen és alaposan megvizsgáljuk e típushibákat, megállapítható, hogy nem a nyelv romlásáról, nem a nyelv „szervi” hibájáról, hanem csupán felhasználati rongálásról, az ismeretek, a képességek, a tudás hiányából fakadó — de felmentést nem érdemlő — káros jelenségről van szó.

A gondosan előkészített, „mikrofonba szánt” szöveg jelentése csak azután nyer értelmet, hogy elhangzik. Az addig csupán papíron létező gondolat hirtelen anyagi testet ölt, újabb jelvilággal telik meg, az információk és tartalmak sokasága kapcsolódik a szöveghez. A hangzásban követhetőbben bontakozik ki a szavak egymáshoz való viszonya, a mondatrészek és mondatok hierarchikus kapcsolata. A hangszín, a hangsúly, a szünet, s az összekapcsolás, a mondatok lejtésének dallama, a ritmus, mind-mind gazdagítja az üzenet információs tartalmát, s megteremti a hallgatónál a könnyű befogadás feltételeit. Ha egy mondatnyi szöveget — tegyük fel — telex útján továbbítunk, akkor az átvitelhez szükséges információmennyiség kb. 60 bit másodpercenként. Ha ugyanezt a mondatot elmondjuk a mikrofon előtt, akkor már a szükséges információmennyiség 60 000 bit másodpercenként. Ezerszeres a növekedés! De a hibásan hangzó szöveg egy része mint információt, tartalmat nem hordozó jel jut csupán a hallgatóig. A veszteség aránya elérheti az 50%-ot vagy még ennél is többet. Olyan különleges eset is előfordulhat, hogy hosszú szövegrészek tartalmi teljesen elvesznek.

A „közös stílusnak” az egyként alkalmazott modorosságának ez a tömeges méretű jelentkezése egy furcsán bukácsoló, értelmileg nehezen követhető, sok esetben érzelmileg is taszító beszédproduktumot hoz létre.

Az előadói hibák néhány fajtája a szövegekben igen gyakran visszatér, jónéhány előadó esetében mindig jelen van, ezért ezeket — típushibáknak nevezem. Ezek — természetesen — együtt és egyszerre vannak jelen a hangzó szövegben, s például egy hibás hangsúlynak természetes következménye a bukácsoló, rosszul vezetett dallamív; szétválasztásuk csupán a vizsgálódás megkönnyítése érdekében lehetséges.

Nyelvünkben az értelmezés, az érthetőség, követhetőség és a kifejezőerő szempontjából különös jelentősége van a hangszólynak. Ennek egyik oka az lehet, hogy beszédünk — más nyelvekkel összehasonlítva — a szórend tekintetében nagyobb kötetlenségű, s ezért a nyomaték, a hangsúly igen nagy hatással lehet a közleményre: jelentését befolyásolhatja, erősítheti vagy gyengítheti, egyes esetekben teljesen megváltoztathatja. Ezért egyáltalán nem közömbös, hogy a szakasz vagy a mondat főhangsúlya és a mellékhangsúlyok az értelem és a jelentés megkívánta helyre kerülnek-e, vagy az előadói önkény, az „előadói szabadság”, a színezés eszközeként szerteszét szórja őket a beszédműben. Olyan

szabály sem a magyar, sem más nyelvben nincs, amely előírja, hogy egy mondatban mely szavak hangsúlyosak, s melyek nem. (Az persze természetes, hogy bizonyos fajta szavak gyakrabban, mások ritkábban kerülnek olyan beszéd-szituációba, melyben erős, nyomatéki hangsúlyt kaphatnak. Így g y a k r a n hangsúlyosak a kérdő- és mutatónévmások, a határozószók, a tagadást és tiltást kifejező szavak, valamint a legtöbb mennyiséget és minőséget jelentő szó; míg a névelők, a névutók, a kötőszavak stb. csak a legritkább esetben hangsúlyosak.)

Hogy egy szó a mondatban miként válik hangsúlyossá, azt főként a mondanivaló értelme, logikája, a beszélő szándéka szabályozza. De szabályozza; s ettől — a saját szándékától — még a beszélő sem térhet el!

Naponta akár ezer számra is hallhatjuk ezeket a furcsán billegő, s következképpen nehezebben érthető mondatokat, mint a most következő néhány (csak az erős hangsúlyokat jelölve):

„Sajtóértekezleten ismertetik a tárgyalás eredményeit”; „Az állami szervek határozottan fellépnek a felújuló nacionalista tevékenység ellen”. Az csak természetes, hogy az előadó szándéka szerint azt kívánta mondani: „Sajtóértekezleten ismertetik a tárgyalás eredményeit”; „Az állami szervek határozottan fellépnek a felújuló nacionalista tevékenység ellen.”

E hangsúlyhiba-típusnál határozottan megfigyelhető, hogy a mondat vagy a szakasz főhangsúly a elcsúszik a logika megkívánta helyéről; ezért illogikus hangsúlynak hívom. E hibatípus annyira elterjedt, s mindennaposá vált, hogy egy becsült adat szerint az előadók 80%-ánál a főhangsúlyoknak legalább 90%-a kerül a logikával ellentétes helyre. Rossz hangsúlyú mondatok: „Budapest felett az égbolt borult;” „Kulturális híradónkat hallják;” stb.

A rossz helyre került hangsúly különösen feltűnő lesz azáltal, hogy a felolvasók többsége a lényegkiemelés más eszközeit nem használja; a szűk regiszter használata, a hangszínváltozások, s ritusváltás hiánya monotonná, kántálóvá teszi a szövegmondást, s ebben kétszeresen is feltűnő a rossz helyre került nyomaték.

A rádióban elhangzott s összegyűjtött több ezer mondat elemzése azt bizonyítja, hogy ez a hibatípus valami rendszerhez igazodik. Ugye, emlékszünk rá, így hangzik: „Sajtóértekezleten ismertetik”; „Az állami szervek”; stb. Ahelyett, hogy „Sajtóértekezleten ismertetik”; Az „állami szervek”; stb. A több ezer mondat mindegyike kivétel nélkül azt mutatja, hogy a nyomaték, a főhangsúly késve érkezik; minden esetben a logika kívánta hely után helyezik el az előadók. Ez a jelenség nyelvünknek egy igen érdekes tulajdonságával függ össze. Azzal, hogy a beszédmű megalkotásakor, létrejöttékor, a jelentés szempontjából lényeges és fontos elemek általában előre szerveződnek, a mondatokban is, a mondatrészekben is. (Más nyelvekben, például az oroszban ennek éppen az ellenkezője figyelhető meg.) A nem tudatos, nem értelmező és elemző felolvasás esetén ezek a „kényszer” hangsúlyok mindig megkésnek és „illogikusak” lesznek. Kiküszöbölésük tekintélyes szellemi előmunkálatokat és nagy gyakorlatot igényelne az előadóktól.

Az illogikus hangsúlynak alfajai is vannak; ezek egyikét — jobb híján — kioltó hangsúlynak nevezném. A nyomaték, a kiemelés (miként elnevezése is mutatja) a szöveggörnyezetből való kiemelést, hierarchiát jelent: egy szónak olyan jeggyel való megjelölését, amely megkülönbözteti a mondat,

a beszédmű többi részétől, kitünteti a többi szóhoz viszonyítva. Igen gyakran hallható olyan mondat, melyben a hangsúllyal kitüntetett szó mellett vagy közvetlen közelében az arra méltatlanok is megkapják a kitüntető nyomatókat.

„A kormány bizalmasnak tekinti a külügyminiszter-helyettes útját.” E mondat elhangzásakor a három jelzett helyre egyforma nyomatóki főhangsúly került. Az egyik helyre, a „bizalmasnak” szóra, jogosan, mert az a jelentés, a logika szerint kiemelést érdemel. De nyomban kioltódik azáltal, hogy a másik két szóra is azonos értékű megkülönböztető jel kerül. Így a jelentéktelenebbek is ugyanarra a szintre kerülnek, mint a logikailag első rendű, s így az már nem is tűnik fontosnak.

Az illogikus hangsúly egy másik, kombinált változata az, amit — jobb híján — *olasz hangsúly*-nak neveztem el. Közhelyként ismerős általános iskolai tananyag, hogy ha nyelvünkben egy szó hangsúlyos, akkor az az első szótagra esik; több szótagú hosszú szavaknál az is lehetséges, hogy a főhangsúly mellet a páratlan szótagokra mellékhangsúlyok kerüljenek. Most egy általános és terjedő divatirányzat szerint a szakaszban is a kiemelésre választott szóban is *hátra csúszik* a kiemelés. Tehát itt az hallható, hogy nem az első szótag, hanem inkább az utolsó válik hangsúlyossá. Például: „Az előljáró kijelentette. . .”; „A hatóság a lakosságot felszólította”; stb.

Az ilyen esetekben az figyelhető meg, hogy a hátravetett nyomatók egy különleges dallamvezetéssel is együtt jár. A példaszavak, a *kijelentette*, a *felszólította* első négy szótagja átlagos magasságon halad, majd az ötödik, a nyomatókkal együtt, a magasba szökik. Ez hangzásban kissé emlékeztet a hosszabb olasz szavak hangsúlyozási ritmusképletre, ezért nevezem olasz hangsúly-nak.

Néhány olyan *vegyes hangsúlyozási hiba* leírását is megkísérlem, melyek a már említett kategóriákba nem sorolhatók, gyors terjedésük azonban indokoltá teszi, hogy legalább létezésüket feltárjuk, s hibakén regisztráljuk, mert dilettáns elkövetők erénynek vélhetik. Egyes *szóösszetételek* esetében a teljes jelentés megváltozását eredményezi az újfajta hangsúlyozás. Azt hallom a rádióban, hogy „Néhány helyen futózápor várható”; a szóösszetételben a *zápor* kap erős nyomatókat. Elképzelem, hogy ilyen természeti jelenség is létezik, de az akkor más, mint a futózápor, ugyanúgy, mint a futószerem, mely ugyan elképzelhető, de teljesen más, mint a futó-szerem.

Abban az előadói technikában, ahol a kiemelési eszközök hiánya egyfajta monotonitást, egysíkú hangzást hoz létre, ott különösen feltűnő a névutók szaporodó, igen erős nyomatóki hangsúlyozása. Mindennaposak az ilyen mondatok: „A politikus megállapította, hogy a konfliktust külső beavatkozás nélkül kell megoldani”; vagy: „A merev hazai piacok mobilitása sem lehetetlen.”

E hangsúlyhibák természetesen az illogikus hangsúlyok típusához tartoznak, hiszen sokkal helyesebb lenne a következő hangsúlyozás: „Külföldi beavatkozás nélkül”. stb.

III. A hangzó szöveg értelmezésének eszközei között kiemelkedő helyet foglal el a *t a g o l á s*; az, amikor a szöveg gondolatilag összetartozó részeit a kimondott szavak folyamatos egymástutániságával és a szövegrész dallamának vezetésével összekötjük, vagy az össze nem tartozókat szünet és másfajta dallamívvezetéssel egymástól elválasztjuk. A szövegelemzések azt mutatják,

hogy a rádióban elhangzó hibatípusok közül a rossz helyen való tagolás, gyakoriságát tekintve, a második helyen áll.

Százszámra emelhetünk ki olyan hibásan előadott mondatokat, melyek nem csupán a hallgatók szövegértelmezési mechanizmusát vezetik félre, hanem sok esetben értelmetlenné teszik a mondatot, vagy (az előadó szándékával teljesen ellentétben) mosolyt is fakasztanak. (Itt csak az egybevonást és a tagolást jelölöm.)

„A reguláris egységek felszabadították a fővárost | Tyrel összekötő út egy részét”; „Közölték, hogy több gépkocsi rossz | vagy szabálytalan világítással közlekedik.”

De igazán humoros sutaságot az a riporter „alkotott”, aki így kezdte beszélgetőpartneréhez intézett kérdését: „Doktor úr! Önök örültek | és más pszichés betegek gyógyításával foglalkoznak.”

Ez a hibatípus annyira elterjedt, hogy az ilyen mondatok 90%-át így, rosszul tagolják az előadók, azaz az össze nem tartozó gondolati egységeket összekötik, elválasztva őket attól, amihez valóban kötni kellene. Helyesen: „A reguláris egységek felszabadították | a fővárost Tyrel összekötő út egy részét.” Stb.

IV. A hang súlyhiábák elemzésekor már többször említettem, hogy megfigyelésem szerint a rossz, a hibás hangsúly rendszerint együtt jár a dallamív vezetésének hibáival, azzal együtt „követődik el”. Megfigyelhetjük, hogy a legegyszerűbben beszélő ember produktuma is tele van zeneiséggel, hangja hol emelkedik, hol a mélybe süllyed. Ez azonban nem valami önkényes „énekeltetés”, hanem nagyon is fontos funkciót betöltő jelzőrendszer, mely az emberi beszéd más részeivel együtt növeli annak információgazdagságát, kifejezőerejét, figyelemfenntartó képességét. Jelzi az összetartozó gondolatok kezdetét és végét, jelzi a közbevetéseket, a mondatok fajtáját (kérdő, felszólító, kijelentő). De igen fontos az a funkciója is, mely a beszédet hallgató ember tudatát segíti a megértésben. A folyamatos beszéd hallgatásakor — egy-egy szakasz pontos megértése közben — a figyelő tudat hol a már elhangzottéhoz kapcsolja, hol pedig a majd következőhöz készül kapcsolni az éppen hangzó szöveget. A helyesen vezetett dallamív igen nagy mértékben megkönnyítheti a tudatnak ezt a vissza és előre csatoló munkáját.

A kevésbé tudatos, gyakorlatlan előadó a beszédtevékenységnek ezen a területén is hibák sokaságát követheti el. De a százalékos arány ez esetben is azt mutatja, hogy a legtöbb előadó — itt is kb. 90%-os az arány — egy dallamfajtat alkalmaz nagy előszeretettel. Ennek a jelenségnek a leírása a következőképpen kísérelhető meg:

A mondat az úgynevezett indítómagasságon kezdődik, de néhány szótag után a dallam lesiklik egy átlagszintre, s ezen haladva kerül minden modulációt, felemelkedést vagy süllyedést; a szakaszoknál, mondatrészeknél a tagolás ugyan nem kizárt, de csupán alig észrevehető hajlítást engedélyez; s ezen az átlagmagasságon jut el a mondat legvégéhez, ahol nem folyamatosan ereszkedve hanem az utolsó szó utolsó szótagján hirtelen lecsúszva jut a pontmélységhez. Mondaton kb. így jelölhetnénk:

„Eredményesnek nevezte tokiói tárgyalásait | a szovjet külügyminiszter.” Vagy:

„Előre gondoskodnak | az irányvonatok összeállításán.”

„A jelentések | egymásnak ellentmondóan értékelik a helyzetet.”

Akár ezer mondatot is meghallgathatunk, a dallamvezetésük mindig megegyező, ezért ezt a dallamot *sztereotíp dallamívnek* neveztem. Alkalmazása sajátos monotoníát, egyhangúságot kölcsönöz a beszédnek, s természetesen nem töltheti be azokat az értelmező és tudatorientáló funkciókat sem, melyekről korábban szóltam. Az ilyen esetekben az is megfigyelhető hogy az előadó a mondatfonetika más eszközeit is igen mérsékelten alkalmazza, a főhangsúlyos szó csupán alig észlelhető nyomatékot kap, hangszínváltás nem történik, szünet is többnyire csak ott van, ahol levegőt szükséges venni. Az ilyen mondatoknál a mondatvégi, hirtelen pontmélységbe csúszás hangszínváltásként, önkéntelen kiemelésként hat, ezért az utolsó szó mindig kiemelődik, az esetek többségében feleslegesen.

Ez a nagyon is leegyszerűsített dallamív bizonyos ismeretek hiányából, előadói gyakorlatlanságból és olvasási bizonytalanságból ered. Az úgynevezett átlagmagasságon való, moduláció nélküli végigsiklás a felolvasó számára egy ugrásra kész, óvatos állapot a szöveg várható buktatóival szemben. Újabban egy módosított változata is halható ennek a kellemetlen hangzású sztereotípiának. Tulajdonképpen mindenben megegyezik az eredetivel, a mondat ezúttal is az indítomagasságon indul, gyorsan lecsúszik az átlagszintre, s azon siklik végig, a pontmélységet azonban a két utolsó szóra helyeződve, *lépcsőzetesen* éri el, gyorsan lesiklással. A következőképpen:

„A pályatestet kijavították, ezért nem kell igénybevenni villamospótló

autóbuszokat.”

Végezetül egy olyan típushibáról szeretnék szót ejteni, mely tulajdonképpen az eddig leírt hibák elemeinek együttes alkalmazásából keveredik egybe, a felolvasó erős előadói elhatározásától vezérelve. Elöljáróban említettem: igen gyakran jelentkezik egy olyan *előadói szándék*, mely azt a látszatot igyekszik kelteni, hogy az előre gondosan megszerkesztett s leírt szöveg felolvasása tulajdonképpen nem az ami, hanem a gondolat akkor és ott születik. Az ebből a szándékból kikeveredő hibát *álhézetiációnak* hívom. Típushibának tekinthető ez is, mert számosan vannak követői, s használt eszközeik, valamint a megvalósulás „sikere” is nagyjából azonos. Jellemzője: beszéd közben túlságosan sok és indokolatlan tagolás, egyes szavaknak — gondolkodást imitáló — elhúzása, nem a mondandó logikáját, hanem egy szeszélyt követő lassítás, majd gyorsítás. Ez többnyire együtt jár a „privát beszédre” jellemző hangképzési pongyolással.

Az álhezitáció — noha a típushibák közé sorolom — mégis inkább a beszéd legtöbb elemére kiterjedő *modoroság*, „stílus”; s legfőbb hátránya hogy őszintétlen, hangzásában a hamisság összbnyomását kelti, ami igen hátrányos a rádióhallgatók befogadási készségét illetően.

V. Természetesen, más szempontokat is figyelembe véve, a felsorolt hibák körét vég nélkül bővíthetnénk. De jelenleg nem áll más a szándékomban, mint a gyakoribbak és fontosabbak csoportba gyűjtése azok közül, melyek a jó és hibátlan állapotban levő nyelv használata közben fordulnak elő. Bizonyos, hogy a rádióban megszólalók nyelvhasználatában szép számmal akadnak olyanok is, akik a szóhasználat, a mondatszerkesztés, a logika stb. szabályait sértik, esetleg szembekeverülnek nyelvhasználati szokásainkkal. Ezek is megérdemelnék a javító szándékú csoportba gyűjtést, ez azonban más szakemberek közreműködését igényelné.

Az is nyilvánvaló, hogy az általam „típushibáknak” nevezett beszédjelenségek nem csupán a rádióműsorokban fordulhatnak elő, bár kétségtelen az elsőbbség, melyet ez a műfaj élvez. Elemei megfigyelhetők a nyilvános beszéd bármely más fajtájában is, például a pedagógusok, a politikusok, a színészek stb. beszédében. Hasonló beszédhibák találhatók a televízió műsoraiban is, sőt sok esetben megfigyelhető, hogy az ottani beszédtevékenység talán még igénytelenebb. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy a televízió a hangnak és a képnek egyaránt médiuma, de az alkotók a nagyobb figyelmet a képnek, a látványnak szentelik, s a beszéd, főként annak hatást fokozó, általam leírt elemei, háttérbe szorulnak. Egy-egy műsortípusban, ahol hibás koncepciójában is erős egyéniség (erőszakos egyéniség) határozza meg a szöveges kivitelezés módját, ott kétségbeejtően alacsony ez a színvonal; s a helyzetet csupán súlyosbítja, hogy ezek leggyakrabban a társaralmilag fontosabb műsorok között találhatók. Vizsgálódásaimat azonban a televízió műsoraiba nem terjesztettem ki.

A témáról esztendőik óta folyó vitában sokszor felmerült már: milyen súlyosak ezek a hibák, s mik lesznek a következményeik? Kétségtelen, hogy él egy sokak által vallott nézet, amely szerint a helyzet kétségbeejtő, s ez az állapot a nyelv tönkretételéhez vezet, a végletekig lesilányítja a kultúrát, a társadalmat. Szerintük ez a folyamat már visszafordíthatatlan.

Ugyancsak végletes az az álláspont, mely úgy tartja, hogy semmi hiba nincs; ami a műsorokban hallható, az nem más, mint az előadók színes egyénisége, akik csupán kitornek a beszéd uniformizált, „szabályok által bénított” szürkeségéből, s a parányi vétségekért bőségesen kárpótol a „korszerű” műsorkészítés „hitelessége”. Ez utóbbi tűnik veszélyesebb nézetnek, már csak azért is, mert a műsorkészítők körében ez az általánosan elfogadott.

Véleményem szerint a realitás azt jelenti, hogy a rádióműsorok nyelvét hallgatva nem kongatjuk meg a vészharangot, de ugyanakkor felmenést sem adhatunk. Nem logikus azt állítani, hogy a beszédmód annak ellenére — vagy esetleg épp azért — jó, hogy hibás. Kétségtelen, hogy ma még csupán az a legsúlyosabb következménye e hibatípusok meglétének, hogy kimutatható és mérhető módon lerontja a műsorok hatásfokát, s az elhangzott információ igen jelentős része kárbavész miattuk. Az is kétségtelen — számtalan megfigyelésem igazolja — hogy az emberek többsége, iskolai végzettségétől, intelligencia fokától függő mértékben, rendelkezik egy olyan képességgel, melyet *r e d u n d a n c i a t ű r ő k é p e s s é g n e k* neveznék. Ez azt jelenti, hogy a beszédet hallgató ember a szövegrész kisebb hibái, esetleges kiesései ellenére, többkevesebb valószínűséggel képes értelmezni, rekonstruálni a beszédet. Ez azonban a figyelem energiátöbbleteit igényli, ami igen fárasztó, s a figyelem lankadásához vezet. De az is természetes, hogy a kieséskor megbomlik a beszéd és befogadás szükséges egyidejűsége; a gondolatok, logikai egységek olyan torló-

dása léphet fel, melynek tolerálásával a befogadó tudat már nem képes megbirkózni.

A típushibák tartóssá válásának hosszabb távon is lehetnek következményei. Az bizonyítható, hogy e beszédmód a műsorkészítők körében rendkívül gyorsan terjed. Semmi okunk azt képzelni, hogy az ország lakossága védett lesz ellene, s a fertőzés elkerüli. Igenis fennáll annak veszélye, hogy hosszú távon, évtizedeket, ötven-száz éveket mérlegelve, a hibás nyelvhasználat maradandó nyomokat hagyhat a társadalom beszédtevékenységében. A nyelv veszíthet kifejezőerejéből, a gondolatok pontos és precíz átvitelének képességéből, csökkenhet a társadalmi nyilvános beszédnek s az emberek egymás közötti magánbeszédgetésének hatásfoka, s ennek következményeként zavarok támadhatnak a társadalmi kapcsolatokban, az embereknek egymáshoz való viszonyában.

Horváth Lajos

A matematikai nyelvészet kezdetei Magyarországon

A *matematika* elnevezés a görög *μαθηάω* 'tanulok' ige egyik tövéből, *μαθ-*ből származik. *τὸ μάθημα* 'tantárgy, ismeret, tudomány'; *ἡ μάθησις* 'tudás, tanítás, — számtan'; *ἡ μαθηματικὴ τέχνη* 'iskolai képzés, tanulás (főleg csillagászattal kapcsolatban)'; *ἡ μαθηματικὴ* 'a tanulás, tanítás tárgya, számtan, tanulmány'. A *matematikus* görög megfelelője: *μαθηματικός* 'a tudáshoz, tanításhoz tartozó'-t, világszerte általában a tudóst jelölte.

Tehát már ennek a tudománynak és művelőinek elnevezése is a mai értelemezésnél tágabb területet jelölt. Érzékeltette a matematikának minden más tudománynál általánosabb alkalmazását, egyetemesebb erejét.

Az első magyar matematikakönyv, Magyarországi György mester Arithmetikája, 1499-ben jelent meg latin nyelven. Magyar elnevezések még nem léteztek. Az ún. „Debreceni Arithmetiká”-nak (1577.) és a „Kolozsvári Arithmetiká”-nak (1594.), majd Menyófi Tolvaj Ferenc (1674.) és Maróthi György (1743.) Arithmeticájának legfőbb érdemei közé tartozik az, hogy a magyar szaknyelv kialakítására törekszik. Sok időbe telt, míg az egyértelmű elnevezések kikristályosodtak. Megállapítható tehát, hogy a magyarországi matematika története — hasonlóan más országok matematikájához — kezdettől fogva összefonódik nyelvészeti tevékenységgel.*

Apáczai Csere János (1625—1659) Enciklopédiáját (1655. Utrecht) már tiszta magyar nyelven írta, mint ezt a mű címében célul tűzte ki: „Magyar Encyclopaedia. A vagy Minden eddig feltalált, igaz, és hasznos Böltseségnek szép rendbe foglalása, és Magyar nyelven világra hotsátása” — ámbár sok esetben csak körülírással boldogult. Például: *tetraéder* = 'négy síkju, négy rendes egyenlő háromszegletektől befoglaltatott rendes lángszabású forma'; *parallelogramma* = 'mellékes vonású négy négyszögletű forma'; stb. Ezek a körülményes elnevezések nem élték túl szerzőjüket. Sok olyan műszót is alkotott, ame-

* A hányatott életű Kalmár György (1726—1781 után) nyelvészként a magyar és a török-tatár népek rokonságával és egyetemes nyelvi kérdésekkel foglalkozott. Világutazóként is magyar nyelven írta le verses útibeszámolóját. Nagyszabású általános nyelvfilozófiai művét azonban 1772-ben latinul jelentette meg. Ebben a Leibniz hatását tükröző munkájában kora színvonalán felsorolta a matematika latin szakkifejezéseit, utalással egyes tételek (például a Pitagorasz-tétel) bizonyítására.

lyeket jelenleg is használunk. Ilyen például a következő: *azonosság, egynemű, egyenlőség, hasonlóság, középpont, különközepű, tompa-, hegyesszög, sík, görbe* stb. Egyes találó kifejezéseit az évek során elfeledték, helyükbe más szakszavak terjedtek el. Az *elbontás*-t az *elemzés*, a *metsző*-t a *szelő*, a *sokasítás*-t a *szorzás* váltotta fel stb. Az a nézete pedig, amelyben a matematikát a többi tudomány segítőjeként, előkészítőjeként becsüli: „Matézis nélkül nincs igazi tudomány, csak meddő, elmefárasztó szellemi torna” (Lázár György: Apáczai Csere János. Természet és Társadalom. 1954. 673—7) ma is a legkorszerűbbek közé tartozik.

Apáczai kortárs, Géresi István, a nagybányai iskola tanítója Apáczaitól függetlenül törekedett a magyar matematikai szaknyelv kialakítására. Elnevezései azonban őt sem élték túl.

Több kiváló, ismert magyar tudós foglalkozott egyidejűleg matematikával és nyelvészettel is. Rájnis József (1741—1812) verstani vizsgálatai mellett, Révai Miklós (1750—1807), a nagy nyelvtudós nyelvészeti tevékenysége közben, és ismert népdalgyűjtőnk, Pálóczi Horváth Ádám (1760—1820) „fejtette” meg a kör négyesgöcsösítését. Ez a megoldhatatlan probléma azokban az években az egész világ közvéleményét élesen foglalkoztatta. Nem csoda, ha éles eszű nyelvészeinket, tudósainkat is elkapta a „körnégyszögesítési láz”.

Sajnovics János (1733—1785), a budai akadémia matematikatanára, a matematika segítségével csillagászati céllal jutott el északra, Norvégiába, Vardö szigetére. Így az ő esetében a matematika konkrét értelemben is segítette a magyar és lapp rokonság bizonyítását. A *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (Bizonyítása annak, hogy a magyarok és lappok nyelve azonos) felhasználta a matematikai gondolkodásmódot; magát a bizonyítási igényt is a matematikától kölcsönözte. Ez tehát a huszadik századi értelmezésben vett első magyar matematikai nyelvészeti mű. Matematikai módszerek alkalmazása a nyelvtudományban.

Csokonai Vitéz Mihály (1773—1805) a matematikában az egyetemes gondolkodás egy formáját tisztelte, és ezért lett követője ennek a szép tudománynak. Még halálos ágyán is matematikai könyv olvasásával csillapította fájdalmait, „hogy szoktassa előre képzelődését azon véghetetlenhez, melybe menendő vala” (Domby Márton: Csokonai élete, Bp., 1955. 50).

A sokoldalú Dugonics András (1740—1818), az *Etelka* költője is matematikatanár volt a pesti egyetemen. Matematikai tevékenysége több könyvben öltött testet. 1784-ben jelent meg „A Tudákosságnak első könyve, melyben foglaltatik a betövetés” (= algebra), és (az előbbivel egybekötve) „A Tudákosságnak második könyve, melyben foglaltatik a föld-mérés” (= geometria). A második kiadás még két új könyvet is tartalmaz: a „három-szögelléseket” (= trigonometria) és a „csúcsos szeléseket” (= kúpszeletek). Ezek a művek nyelvi szempontból értékesek. Kimondott célja is a nemzeti ellenállás szolgálata volt, II. József németesítő törekvéseivel szemben. Tehát a matematika áruhájában a magyar nyelv hazafias ügyét szolgálta a szerző. Bizonyítani akarta, hogy a magyar nyelv alkalmas a szakmai gondolatok kifejezésére. „Én ezen igyekeznek ellene állván csak azért is az algebrát és geometriát magyar nyelven kiadtam, hogy megmutassam az ország előtt, hogy a német nyelv soha nem oly alkalmas a tanulmányok kimagyarázásában, mint a magyar nyelv. Soha se a németek, se a franciák nem mehettek annyira, hogy a mathezist a magok nyelvén úgy kiadhatták volna, hogy abba idegen nyelvekből hordott szavakkal nem kellett volna élniük. Én megmutattam, hogy ha a tudálékosság magyarul taníthatna, már idegen nyelvre éppen nem lenne szükségünk, a mint

azon két tudákos könyveimben semmi más szavakkal nem éltem, hanem tiszta magyar szavakkal.” Mintegy háromszáz új matematikai szakszót alkotott. Ezek nagy része már kiveszett. Kazinczy Ferenc nem értékelte nagyra Dugonics művét. Egyes kifejezései azonban máig is megmaradtak: *derékszög, egyenlet, gömb, határozott és határozatlan egyenlet, háromszög, egyenlő oldalú, egyenlő szárú, derékszögű, tompaszögű háromszög, hatszög, kör, körnegyed, lap, maradék, négyszög, osztandó, osztó, pont, sugár, szög, a szög szárjai, derék-, mellék-, külső-, belső-, váltó-, tompaszög, végtelen*. Fennmaradt erkölcsi példája is. Matematikai szempontból azonban kevésbé értékes Dugonics munkája.

Talán éppen a kisebb tehetség féltékenységével támadta a magyar jakobinusok vezérért, a külföldön nagy elismeréssel övezett, lembergi egyetemi matematikatanárt, Martinovics Ignácot (1755–1795). Martinovics a matematika filozófiai vonásait tanulmányozta.

Ugyancsak a filozófia oldaláról közelítette meg a matematikát Hatvani István (1748–1786), a debreceni egyetem ördögös hírben álló kiváló, nagyhírű tanára. A matematikát tartotta az egyetlen olyan tudománynak, amelynek eredményeire biztosan lehet támaszkodni. (Az eldöntésemélet csírái!) Nem a tárgyi ismereteket, hanem a matematikai módszert alkalmazta a többi tudományban. Ezeket az eljárásokat alkalmazta a bázeli magyar nyelvű Biblia kiadásának előkészítésében, 1754-ben.

Sajnovics János után ő is modern értelemben vett matematikai nyelvészettel foglalkozott (hiszen ez a matematikai nyelvészet alapgondolata). Még a vallásos hitet is olyan fogalmakkal tette hozzáférhetőbbé, mint a hiperbola aszimptotája, a láncgörbe vagy a végtelen sor. Még 1749-ben tartott debreceni székfoglaló előadásának a címe is erre vall: „A matematika haszna a tudományokban.” Legfőképpen a matematikai módszereket és a logikai készséget tartotta alkalmasnak a többi tudományban való felhasználásra.

Brassai Sámuel (1797–1897) a magyar tudomány nagy polihisztorja, a kolozsvári egyetem matematikatanára többek között Eukleidész *Elemek* c. művének első magyar fordításával írta be nevét a magyar nyelvtudomány történetébe. A kolozsvári egyetemen szanszkrit nyelvet és általános nyelvtudományt is tanított, korát jóval megelőzve. „A magyar mondat” (Kolozsvár, 1860–63.), „A magyar bővített mondat” (Pest, 1870.), „Szórend és accentus” (Budapest, 1888.) c. műve igazolja, hogy a matematikán kívül a nyelvészetet is magas szinten művelte.

Brassai gyengéje az volt, hogy nem értékelte ugyancsak polihisztor honfitársát, Bolyai Farkast (1775–1856), a marosvásárhelyi református kollégium matematikatanárát. Legnagyobb matematikusunk édesapját részben, éppen Brassai Sámuel megalapozatlan támadása sodorta a drámaíráshoz és a nyelvészethez. Ezekben a tudományokban keresett és ért is el olyan sikereket, hogy zseniális matematikusunkat a Tudós Társaság (a Magyar Tudományos Akadémia elődje) drámaírói és nyelvészeti érdemeiért választotta levelező tagjának 1832-ben, még főműve, a kitűnő színvonalú matematika-tankönyv, a Tentamen megjelenése előtt. Részben anyagi gondjait enyhítette a drámaírással, másrészt csalódottságát igyekezett feledni írói sikereivel. Matematikai műveit kora nem értette, észre sem vették.

Bolyai Farkas matematikai tevékenységét is a filozófikus nézőpont határozta meg. Erre a Nagyenyedi Református Kollégiumban végzett tanulmányai során nyert indíttatást. Az idő és a tér végtelensége fontos szerepet kapott munkásságában. Megteremtette a modern geometria kiindulópontjait. Meg-

jegyzései előremutatnak a halmazelméletre. Nyelvészeti tevékenysége főként új szakszavak alkotására irányult. Módszere az volt, hogy az eddigi használatos szavakat megkurtította.

Kerekes Ferenc (1784—1850), a debreceni főiskola főként matematikai módszerekben jeles matematikatanára is többoldalú képességekkel volt megáldva. Vergilius Georgiconjának magyar fordításán kívül Fazekas Mihály „Ludas Matyi”-jához huszonnyolcsoros hexameterekben megfogalmazott, költői tehetségéről tanúskodó bevezetést írt. A latin nyelv és a matematika logikája kapcsolatban van egymással.

Ónadi János (XVII. sz.), a kassai református kollégium iskolamestere versbe szedte a számolási szabályokat. 1693-ban nála szerepel először a *nulla* kifejezés.

Id. Szily Kálmán (1838—1924) is mérnökként indult, 1869—1898-ig ő szerkesztette a Természettudományi Közlönyt. Később a magyar természettudományi szaknyelv fejlesztését tűzte ki céljául. Így került először kapcsolatba a nyelvészettel. Akadémiai főtitkári munkaköre miatt megvált a Műszaki Egyetemtől, és 1890-től 1904-ig az Akadémiai Értesítőt szerkesztette, majd 1904-ben ő alapította meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság, és ennek folyóiratát, a Magyar Nyelvet is ő szerkesztette. A nyelvészet területén érdemes kutatásokat végzett.

A matematikát és a nyelvtudományt összekapcsoló első jelentős közös munkában szerkesztett alkotás a Matematikai Műszótár (1834.) (Gáldi László: A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Budapest, 1957. 450—4.). Ez a szótár felhasználja Apáczai Csere János, Dugonics András, Pethe Ferenc, Bolyai Farkas, Bresztyenszky Béla és Győry Sándor műveit. Szerzői Tittel Pál (1784—1831), Győry Sándor (1795—1870), Bitnitz Lajos (1790—1871) és Nyíry István (1776—1838). Sok erénye mellett az úttörőket jellemző hibái is vannak. Hiányos, mert sok már megjelent könyvet figyelmen kívül hagyott, a szakkifejezéseket pedig nem egységesítette. Nem tűzött ki egységes elveket, a szóképzésre így még csak növelte a készséget és természetesen a zűrzavart.

A matematikai nyelv állandósításában Nagy Károly, Petzval Ottó és Vész János Ármin jeleskedtek. Az ő tevékenységük nyomán keletkezett szavak közül körülbelül háromszázötven még ma is él.

Összefoglalásképpen meg lehet állapítani, hogy első Magyarországon jelent matematikakönyvünk, Magyarországi György mester Aritmetikája (1499.) óta magyar matematikusaink körében gyakori volt a más tudományok iránti érdeklődés. Ez az érdeklődés több irányban jelentkezett.

1. A szakszavak megalkotásában. Ezt az égető, gyakorlati szükséglet kielégítő törekvést általában erős nemzeti jelleg hatotta át. A mai nyelvművelés előfutárai voltak a „Debreceni Aritmetika” (1577.), a „Kolozsvári Aritmetika” (1594.) szerzői, Menyősi Tolvaj Ferenc (1674.) és Maróthi György (1743.) Aritmeticájával, Apáczai Csere János (1625—1659) 1655-ben, Utrecht-ben kiadott „Magyar Encyclopaediá”-ja, Géresi István, a matematikus Dugonics András (1740—1818), aki a legtudatosabb volt a nemzeti nyelv ápolásában, a világot járt matematikus Bolyai Farkas (1775—1856), aki Helmezyhez hasonlóan, szövéglemetszéssel alkotott új szavakat, majd Nagy Károly (1797—1868), Petzval Ottó (1809—1883) és Vész János Ármin (1826—1882). A sok újonnan gyártott szó közül több száz fennmaradt, sok, körülményesen körülíró kifejezésük azonban nem élte túl alkotójukat.

2. Szótárt szerkesztettek, „Mathematikai Műszótár” címen (1834.). Ez a nagyszabású alkotás az úttörő munkák erényeit és hibáit egyesíti. Hiányos, egységes elvek figyelembevétel nélkül készült, nem tudta egységesíteni a szóhasználatot, de létével mégis buzdított a nemzeti nyelvhasználatra. A mai szótárkészítésben is közreműködnek a matematikusok, főként a számítógépes megoldás alkalmazásában.

3. Fordításokat készítettek. Brassai Sámuel (1797—1897) Eukleidész *Elemek* c. munkáját, Kerekes Ferenc (1784—1850) Vergilius Georgiconját ültette át magyarra. A gépi fordítás megvalósításán sok matematikus nyújt segítséget századunk nyelvészeinek.

4. Matematikai tevékenységével párhuzamosan folytatott irodalmi, nyelvészeti munkásságot Brassai Sámuel, aki a kolozsvári egyetemen szanszkrit nyelvet, sőt általános nyelvészetet is tanított a matematikán kívül jóval megelőzve korát. Önálló nyelvészeti tanulmányait kiadták. Kerekes Ferenc és Kalmár György verselt is, akárcsak a mi korunk kiváló matematikusa, Péter Rózsa.

5. Több kiváló, nem matematikusként ismert tudósunk is próbálkozott a kör négyesítésének megoldásával. Rájnis József, Révai Miklós és Pálóczi Horváth Ádám ezek közé tartozott.

6. A matematikát mint a többi tudomány segítőtjét méltatta már Apáczai Csere János (1625—1659). Martinovics Ignác (1755—1795) a matematika filozófiai vonásait tanulmányozta, akárcsak Hatvani István (1748—1786), a debreceni egyetem nagyhírű tanára „*Introductio ad principia philosophiae solidioris*”-ában és Csokonai Vitéz Mihály (1773—1805).

7. Ónadi János (XVIII. sz.) és sok más matematikus tankönyve versbe szedte a számolási szabályokat, hogy a nebulók könnyebben tudják megjegyezni. Itt tehát a nyelvészet állt a matematika szolgálatába.

8. A matematikát a legkiválóbbak már a XVIII. században igyekeztek más tudományokban is felhasználni. Hatvani István már 1749-ben tartott székfoglaló előadásában erről szólt a hallgatósághoz. Legfőképpen a matematikai módszereket és a logikai készséget tartotta alkalmasnak a többi tudományban való felhasználásra. Manapság erre a megállapításra épül az alkalmazott matematika tudománya.

9. A századunkban felvirágozott eldöntésmélet csirái is megtalálhatók hatvani István hagyatékában. Hatvani a matematikát tartotta az egyetlen olyan tudománynak, amelynek eredményeire biztosan lehet támaszkodni. Ma már ezen is túljutott a fejlődés!

10. Id. Szily Kálmán (1838—1924) életútja a mérnöki pályától vezetett a természettudományi szaknyelv fejlesztésén keresztül a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv c. folyóirat élére. Ma élő nyelvészeink között is akad hasonló életpálya.

11. A matematikai módszereket, gondolkodásmódot alkalmazta úttörő jelentőségű nyelvészeti művében Sajnovics János (1733—1785) és Hatvani István.

Ezzel a kezdeményezésükkel elmondható róluk, hogy ők voltak hazánkban a modern értelemben vett matematikai nyelvészet előfutárai.

A nyomukba lépő magyar matematikai nyelvészek valamennyien tudatosan vagy öntudatlanul az ő 'tanítvány'-aik: *ο μαθητής*.

Petrov obsitos megjegyzései a magyar nyelvről

Olykor egy, a múltból felbukkanó adalék nyújt tájékoztatást arról, hogy milyenek látják a nyelvünket a nem-magyarok.

Az a Petrov nevű orosz közlegény, aki 1849-ben a szabadságharc elleni hadjárat során került Magyarországra, nem mondható nevezetes személyiségnek. Mégsem érdektelen; tanulságos forrásnak tekinthető az a visszaemlékezés, amelyet a vele folytatott beszélgetéseiről jegyzett fel kapitánya, a nálunk szintén ismeretlen A. Fatyjejev. Fatyjejev kapitány emlékirata éppen száz éve jelent meg magyarul,¹ Zsatkovics Kálmán² fordításában, de a szabadságharc centenáriuma alkalmából újra kiadták Trócsányi Zoltán előszavával.³ Trócsányi az „Orosz szavak a magyarban 1848—49 óta” c. cikkének elején hivatkozik rá.⁴ A magyarul nem tudó Petrov számos megjegyzése azt mutatja, hogy a magyar nyelv, a magyarok beszédmódja mennyire felkeltette a figyelmét. Trócsányi Zoltán az emlékirat szerzőjéről. A. Fatyjejevről még csak annyit tud, hogy „egy nálunk eddig nem ismert orosz író vagy újságíró”,⁴ de a Magyar Külügyi Társaság gondozásában közzétett „Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról” ugyancsak általa írt előszavában, a fordító Zsatkovics Kálmánra hivatkozva, Fatyjejev orosz kapitányról beszél, aki „személyesen vett részt a magyar szabadságharc elnyomására küldött orosz hadsereg működésében”.³ Magáról Fatyjejevről azóta sem sikerült többet kideríteni. Ugyanez vonatkozik Petrov közlegény személyére is. Mindössze annyit tudunk róla, hogy Orlovban született, „értelmes, komoly, szavahihető” ember volt, aki az intervenció idején egy huszárvezredben szolgált. Fatyjejev kapitány írása a Russzkaja beszeda c. szlavjanofil folyóiratban jelent meg, amelynek első száma 1856-ban látott napvilágot. Szerkesztői A. Koseljov és T. Filippov, munkatársai pedig I. Akszakov, A. Homjakov, I. Kirenszkij, J. Szamarin, M. Pogogyin, A. K. Tolsztoj, F. Tyutsev stb. voltak.

A Fatyjejev—Petrov-memoár minden bizonnyal fontos adalék lehet a történész számára, még akkor is, ha erről az időszakról jelentősebb személyek visszaemlékezései is publikusak. A história szakértője mellett azonban haszonnal forgathatják a néprajzosok is, sőt — mint azt az alábbiakban bizonyítani szeretnénk — a nyelvészek, vagy csak egyszerűen: a magyar nyelv szerelmesei, a magyar nyelv iránt érdeklődők.

Elöljáróban még csak annyit, hogy a kiszolgált obsitos nem volt nyelvész, de még csak jó nyelvi megfigyelő sem, mint az nyilvánvalóan ki fog derülni. De a magyar nyelv kapcsán tett megjegyzésein, miként az egész művön keresztül is átsüt Magyarország iránt érzett leplezetlen szimpátiája, csodálata, elismerése.

¹ Megjelent 1886-ban az Egyetértés c. szélsőbaloldali politikai napilapban, amelyet 1874-ben alapított Csávolszky Lajos a mindössze 3 hónapig megjelenő Baloldal helyében, s amelyben egyebek között Kossuth L., Eötvös K., Hoitsy P., Mezei E. munkái is napvilágot láttak.

² Zsatkovics Kálmán (szül.: 1855) görög katolikus pap, jeles tudós. Tanulmányai közül kiemelésre kívánkozik „A magyarországi oroszok történetírásának története”. Számos fordítása látott napvilágot, egyebek között Andrejev, Csehov, I. Franko műveit ültette át magyarra.

³ A. Fatyjejev: Egy orosz katona elbeszélése az 1849. évi Magyarországi hadjáratról. In: Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról. A Magyar Külügyi Társaság kiadása, Budapest, 1948. Ford.: Zsatkovics Kálmán. Előszó: Trócsányi Zoltán.

⁴ Trócsányi Zoltán: Orosz szavak a magyarban 1848—49 óta. Ny. 72: 1948. 166—167.

Vegyük hát sorra Petrovnak a magyar nyelvről tett megjegyzéseit.

„Ennek a népnek a nyelve igen hasonlít úgy a lengyel, mint a mi egyházi nyelvünkhöz, a ezért beszédjüket is könnyen megértettük; csakhogy igen különösen beszélnek, úgy húzzák a szavakat, mintha folyvást énekelnének, s mintha minden hangjuk egyenesen a torkukból szállna föl.”

A minden hasonlat sántít szólás itt teljesen beigazolódik; a magyar tudvalevőleg a finnugor nyelvcsaládhoz tartozván semmiféle hasonlóságot nem mutat a szláv nyelvekhez. A „mintha folyvást énekelnének” talán realisabb megállapítás. Lehet, hogy ez a hasonlat is sántít, de az én fülemnek pl. általam hallott, az uráli nyelvcsaládba tartozó nyelvek leginkább a finn tűnt „éneklő” nyelvek. Ami pedig az első idézet végét illeti, éppen a magyarok szokták ezt mondogatni, de az oroszral kapcsolatban (vö.: a hangjuk egyenesen a torkukból szállna föl — az oroszok torokhangon beszélnek).

Petrov obsitos második megjegyzése: „Mikor falun tartózkodtunk, be mentünk néha egy-egy házba, köszöntem: «Jó napot, gazd'uram!», az asszonyhoz: «Jó napot, ifj'asszony!», «Jó reggelt, — felelik — mi tetszik?» Meg is vendégelik az embert vagy borral vagy valami enivalóval. «Tessék, tessék» — mondják; ami azt jelenti, hogy kérik szépen, ne vesse meg az ember a kínálást.”

A ma használt terminológia szerint ez a rész a beszédetikett tárgykörébe tartoznék. Ugyanez vonatkozik a harmadik megjegyzésre is; „Erőszakkal nem igen boldogul e néppel senki; aki gorombáskodik velök, annak csak azt mondják: «Nem tudom», «Nem értem», s ha még tovább bosszantják, fogcsikorgatva mondják: «a kutya teremtette, a fene egye meg!», meg még más szavakat is vegyít bele, ami még csúnyábbakat jelent.”

Rendkívüli módon sajnálatos, hogy sem Trócsányinak, sem nekem az orosz művet eredetiben nem sikerült megszerezni. A Russzkaja Beszeda c. folyóirat ugyanis nincs meg hazai könyvtárainkban. Érdekes lett volna ugyanis az, hogy a *teremtette* milyen formában szerepelt Fatyjevnek. Papp Ferenc ugyanis felhívja a figyelmet Gogol Játékosok c. színdarabjára, amelynek egyik részében a fogadóbeli hamiskártyások meg akarják kopasztani a bevonulni készülő, pénzes Glovot, ezért dicsérik a katonaeletet és itatják az ifjút.

„Bravó! De zdravstvujut guszári! Teretete!” — „Bravó!” — „Éljenek a huszárok! Teremtette!” — „Ezen enyhe káromkodás megjelenését a délorosz-ukrán milióban a napoleoni háborúk közös osztrák—orosz—magyar megmozdulásaira vezethetjük vissza, a magyar katonák részvételére e műveletekben.”⁵

Minden alapunk megvan tehát annak feltételezésére, hogy Petrov ilyen formában diktálhatta le Fatyjevnek a '*teremtette*'-t, arról már nem is szólva, hogy azt a nyilvánvalóan képzetebb, kultúraltabb kapitánya maga is hallhatta, ismerhette. A második megjegyzés egyébként alighanem jól jellemezte a magyar népet, kihallik belőle makacsságunk, vehemenciánk is.

A harmadik megjegyzésben teszi fel Fatijev kapitány azt a kérdést, ami bizonyára mind az emlékirat, mind a jelen közlemény olvasóját foglalkoztatja: „De hát hogy beszéltél velök? Talán bizony értetted a nyelvöket? . . . — Nem, nem! Az ő nyelvöket, úgy hiszem, sohasem volna képes megtanulni az ember, csakis egy-két szót szajkoltam be. Sokan tudnak közülök tótul, aztán az ilyenek tolmácsoltak. A tiszt urak minden szót leírtak jegyzőkönyvükbe s úgy beszéltek.”

⁵ Papp Ferenc: Könyv az orosz nyelvről. Gondolat Kiadó, Budapest, 1979. 381—2.

Az orosz katonák és a magyar lakosság kizárólag csak tolmácsok segítségével értekezhetett egymással, ezt a szerepet, mint erre Petrov is utalt, a szlovákul tudók tölthették be. A cári és császári tiszték hivatalos kapcsolataiban viszont köztudottan a német, ill. francia volt a tárgyalások nyelve.

Petrov obsitosnak a magyar nyelvvel kapcsolatban tett megfigyelései ugyancsak pontatlanok. Érdeességüket, ma úgy mondanánk, az országismereti vonatkozások jelentik. Ez persze nem csak a nyelvészettel kapcsolatban igaz. Találón jellemzi az egész emlékiratot Trócsányi, amikor ezt mondja: „Ritka eset, hogy katona áradózó lelkesedéssel emlegesse azt az országot, amelyben mint ellenfél harcolt. Fatyjejev obsitosa, Petrov azok közé a kivételek közé tartozik, akik nem a veszélyről, hősiességükről, megpróbáltatásaikról, szenvedéseikről regélnek, hanem nyitott szemmel figyelték az idegen világot.”

Végezetül egy szubjektív kitétel, amely magyarázatul szolgálhat arra, miért került a 80-as évek olvasója elé ennek a rég elfeledett visszaemlékezésnek a nyelvészeti szempontból való elemzése. Pár évvel ezelőtt került a kezembe a Magyar Nyelvőr 1948. július—szeptemberi száma, amelyben Trócsányi Zoltán cikkét találtam, címe: „Orosz szavak a magyarban 1848—49 óta.” A tanulmány első bekezdésének a végén ez olvasható: „Bármennyire barátságos volt is a bevonuló orosz hadsereg és a falusi lakosság érintkezése, egy-egy faluban oly rövid ideig tartott, hogy mélyebb nyoma nem maradhatott a magyar nyelvben.”⁴

Ez a mondat inspirált arra, hogy nyomozzak, vajon nincs-e mégis valami féle nyelvi vetülete ezeknek a találkozásoknak. Nos, a magyarba ekkor még valóban nem kerültek be az orosz szavak, anyanyelvünkről azonban vallomással felérő megjegyzéseket, gondolatokat olvashattunk Petrov közlegény, ill. Fatyjejev kapitány jóvoltából.

Horváth Iván

A prózaíró Kosztolányi

„Valami précieux van ebben a kiváltázott, halk világban. Egy művészet emléke lebeg itt, szeretete a finomságnak, az empire aranykoszorúnak, és mindennek, ami távoli, ami szemmel nem látható, ami szépség. (. . .) A két Goncourt ismeri ennyire a művészetet, a szavak mákonyát, a ritka jelzőket.” (. . .) „Emberei csak igen ritkán beszélnek a valóság nyelvét. Azokon a helyeken, ahol alakjait megszólaltatja, kerek, csiszolt párbeszédet lelek, melyeken nyoma sincs a folyóbeszéd töredezettségének vagy ziláltságának. Seholy egy befejezetlen mondat vagy valami elkapott szó, mely magán hordja a nyers élet bélyegét.” (. . .) „a párbeszédet kikerekíti, minthogy ezekkel is közvetlenül közölni akar valamit.” (Kosztolányi: *Egy ég alatt*. Szépirodalmi. 1977. 148, 153—4.)

A nagyra becsült Szini Gyuláról nyilatkozik Kosztolányi *A Hét* 1910 március 27-i és a *Nyugat* 1917 december 16-i számában; de írt róla 1909-ben már az *Életben*, majd újra a *Nyugatban* 1922-ben. Kosztolányinak a hosszabb fejtegetésekből kiemelt mondatai kulcsot adnak saját prózastílusához; egyúttal segítenek megérteni az előzményeket és a hatásokat is, amelyekből táplálkozik. A huszonegynéhány éves fiatalember, aki 1906-tól a *Budapesti Hírlap* belső munkatársa, és aki már 1903-ban írt a *Bácskai Hírlapba* is, első novelláskötetét 1908-ban jelentette meg egy évvel a Négy fal között c. verseskötete után.

Nem feladatunk irodalomtörténeti és esztétikai, ill. komparativista eszme-futtatásokba bocsátkozni; prózastílusát ismertető jegyeinek felvázolásához elégségesnek ítéltük a Szini Gyuláról megfogalmazott néhány mondatot. Bizonyosnak tartjuk, hogy a pályakezdő Kosztolányi stilisztikailag kapcsolódik ahhoz az irányzathoz, amelyet Szabó Zoltán szecesszióknak és impresszionizmusnak nevez,¹ és amelyhez az alábbi írókat számítja: Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Iványi Ödön, Justh Zsigmond, Malonyai Dezső, Pekár Gyula (a kilencvenes évekből, pontosabban az 1887—1899 közti időből), továbbá Ady Endre, Babits Mihály, Kaffka Margit (a század első évtizedéből, ill. 1912-ig). A második szakaszba sorolja be Kosztolányit; a háromkötetes novellagyűjtemény első kötetéből, tehát a korai novellákból idéz is példákat.

Ami az i d e g e n hatásokat illeti — és itt elsősorban eszmei, elvi indítatásra gondolunk —, sok kérdés vár még tisztázásra Kiss Ferenc² és mások

¹ Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Szerkesztette Szabó Zoltán. Budapest, Kriterion, 1976. 49—88.

² Főként *A beérkezés* közepén. Akadémiai Kiadó, 1962 és *Az érett Kosztolányi*. Akadémiai Kiadó, 1979 c. kötetekre gondolunk.

igen alapos kutatómunkája után is. Tudjuk, hogy Kosztolányi lefordította Huysmans *À rebours* című regényét (1884.) A külön címmel (1921.). Még későbbi Oscar Wilde: *Dorian Gray* arcképe (1891.) c. regényének fordítása (1923.). Kosztolányi szépségkultuszára, a stilizáltabb kifejezőmód kialakulására döntőbbnek találjuk Jakob Burckhardt: *A renaissance kori műveltség Olaszországban* című nagy műveinek 1895—96-ban két kötetben megjelent fordítását (Bánóczy József).³ Burckhardt, aki megvetette korát, és a polgári életformát szürkének, jellegtelennek tartotta, a reneszánszban találta meg a nagystíliú, gazdag, színes életvitel példáját. El akart menekülni a prózai 19. századból; Szabó Zoltán szerint Diószegi András is „a fönnálló rendtől való elfordulást, menekülést” látja a szecesszióban.

Kosztolányi egyik igen korai bírálatát, amelyet történetesen Ady Endrének: *Vér és arany* című kötetéről írt *A Hét* 1907-i évfolyamában, abban az évben, amelyikben neki is megjelentek versei *Négy fal között* címmel, így kezdi: „*Vér és arany!* . . . A reneszánsz véres és aranyos kora ragyog a szemembe, Benvenuto Cellinit, a kacagó, toron, véren és aranyon keresztül szeretkező és alkotó reneszánsz művészt látom, a túlfeszített, izmos élet diadalmas, dagadó teljességét. Arról van szó, hogy Ady Endre versekben ugyanezt az életet éli, a vér és arany életét” (*A Hét*. Politikai és irodalmi szemle. Válogatás. 1900—1907. Magvető II, 1978. 453—5).

Tegyük hozzá, hogy Cellini *Önéletírása* is, amely a prózai, szabályos, polgári életvitel ellentétének és a nagyszerű, színes vállalkozások krónikájának tűnt, a századvégen, pontosabban 1889—90-ben jelent meg az olasz műveket szívesen átültető Szana Tamás fordításában két kötetben.

A hatások közt feltétlenül tekintetbe kell venni Gabriele D’Annunzio: *Il piacere* című, 1889-ben megjelent regényét, amelynek első magyar fordítása *A gyönyör* címen éppen 1909-ben látott napvilágot a *Pesti Napló* hasábjain (név nélkül). Az 1863-ban született D’Annunzio költeményeivel, prózájával a századvégtől jelen van a magyar lapokban, de önálló regényeit is szívesen adják ki. Kosztolányi 1908-ban le is fordítja egyik versét *A Nap keselyűje* címen, és ez is a *Pesti Napló*ban található (58. szám). *A Hét* 1910. I. 286 lapján ezt olvassuk *Latinok közt* című írásában: „Néróról írnek és D’Annunzio jut eszembe. Ez az isteni félbolond, aki felgyújtotta Rómát a reklám tüzével.” A D’Annunzio: *Szent Sebestyén mártírhalála* c. misztériumának bemutatása után írott bírálatában leszögezi: „Minden akcentus a festőiségben van. Egy csókaszemű íjász, akinek az egyik szeme kék, a másik fekete stb.” Tegyük hozzá, hogy Kosztolányi lefordította Oscar Wilde két reneszánsz ihletésű színdarabját, *A páduai hercegnőt* és a *Firenzei tragédiát*. Mindkettő megjelent könyv alakban, az első 1910-ben. A Magyar Színház be is mutatta 1909 szept. 25-én. A másik 1923-ban jelent meg, de eddig nem adták elő. Az előbbi darabról Kosztolányi rövid bírálatot ír [*Élet*, 1909. okt. 3-án; újra közölve: *Színházi esték* 1978. c. kötetben I. 249—50]. A *Dorian Gray* arcképe c. Wilde-regény színpadi változatáról írva (*Budapesti Napló*, 1907. okt. 25. és uott. 248) *Wilde-dal* kapcsolatban „az életkedv pompázó túlság”-át említi; „A társalgás a görög dialektikára emlékeztet, arra a bölcsesetre, amelynél az öncél a stílus, a szépség,

³ A mű a tragikus sorsú Elek Artúr fordításában megjelent 1945-ben is. A harmadik kiadás *A reneszánsz Itáliában* címmel a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatánál látott napvilágot 1978-ban, életrajzi adatokkal és bibliográfiával bővítve. Elek Artúr jegyzeteit is kiegészítették.

a könnyűség s az igazság csak másodrendű.” Az Il piacere stílusát a dús festői-ség, az izzó és csillogó színekre utaló szavak, a halmozódó jelzők, a képzőmű-vészeti műveltség, ill. művészetkultusz, a régi és választékos tárgyak felsorolása jellemezte. A nagyvilági élet, Róma szalonjai, az előkelő szereplők, a barokkos környezet díszletei ugyanúgy a polgári világ prózaiságából való elvágyódás jel-képei és a különös és nagyszerű élet biztosítékai, mint amilyennek a reneszánsz életstílust a kor feltételezte.

1. A különösség, szépség, díszítettség — hogy Szabó Zoltán szavait használjuk — hatja át a korai novellák nyelvhasználatát. Vizsgáljuk meg, milyen nyelvi eszközökkel valósul meg mindez. Nyilván a szókapcsolatok és a jelzők köréből kell elindulnunk.

Fontos eljárása a színt jelentő mellékevek, ill. színre utaló elvont fő- nevek sűrítése viszonylag egyszerűen megszerkesztett szakaszokban. A többnyire *-ság, -ség* végű elvont főnevek használata lehetővé teszi a birtokos szer- kezetet és természetesen azt, hogy az elvont főnév elé melléknév járuljon. Sok- szor az igei állítmány is színárnyalatot fejez ki. Néha a tájélemek bemutatásá- ban a predikatív szintagmában megszemélyesítés teszi sajátossá a színhatást. Helyenkint a színjelölések hasonlatba ágyazódnak; a színnevet határozza meg a konkrét tárgygal.

Még most is látom azt a szobát, amint az októberi nap *jakó sárgaságában tündöklök.* A barna, nagy polituros bútorok *vakítóan csillogtak*, fönna a pohárszéken pedig nyugodtan szunyókáltak a *színes* edények. Aladár a *vörösbársony* tolérszéken ült, s égő szemével az őszi délutánra, a lugas *pirosító* leveleire bámult. Nagy fejében, melyet *selyempuha szőkeség* borított, nyugtalanul forogtak a láztüzes szemgolyók. Vézna testét szörnyű, ugató köhögés rázta össze, s ő maga szinte eltörpült ijesztő, értelmetlenül nagy feje mellett. Homlokán hideg izzadságyöngyök. Arcán *bíborosan égtek* a tüdővész alkonyrózsái. (Kosztolányi Dezső: Novellák. Szépirodalmi 1957. I. 16; Sakkmat.)

Ő, az édes! Ő, az édes bécsi asszony. Ott ült a villamosban, a naptól átfült padon holdogan, kövérkésen, *rózsaszínű porcelánfehér* arccal, mint valami jól táplált angyal. Ruhája *gyengéden sárga*. Hasonlatos a drága, olajszerű bor *sárgaságához*, melyet vízzel elegyitenek (uo. 79; A bécsi asszony).

Egy reggel megidéztek a szülőket is. A tanári szoba körül várakoztak az apák. Az egyik *fekete* szalmakalapot viselt, és alatta még *sárgábnak* látszott izgatott arca. Le-fel járkált az előcsarnokban, fújt a melegtől, és törölgette izzadt homlokát. A többiek kis csoportokban álldogáltak. Mindegyik emlékeztetett a fiára, de a vonások már pety- hüdtek és torzak, a szemekben riadalom és fáradtság réne ült. Nem akadt közülük olyan, aki igazán örülne az életnek. Elhasznált emberek, puffadt hasakkal vagy lötyögő lábakkal, szegény apák, az arcukon szemölcsök, az orruk *piros*, mint a *paprika* vagy vérszegény, savanyú és *zöld*, mint az *uborka* (uo. 279; Miklóska).

Az emeletről néha gyönyörű alkonyokat láttak. *Vérvörös* fényben úsztak a hegyek, a folyó úgy *hömpölygött*, mint az *olvasztott arany*, az ablakok *áttüzesedve villogtak*. — Nézd az alkonyt — *nógatta az asszony*. A költő engedelmesen nézte az alkonyt. De a *rubinpiros* hegyek, az *aranymártással leöntött* város, a szokványos *ragyogás* nem mondott semmit az ő szegény, megszenesedett szívének (uo. 306; Költő).

Vékony arca a fátyol alatt még *rózsának* is tetszett. Igaz, a korát nem tudtam megállapítani, húsz és negyven év között ingadoztam. Az is feltűnt, hogy félgyszabban jár, *szürke* esőköpenyben, *fekete* selyemruhában, mellén *fehér* zsabóval. Bizonyosan valami víg özvegy — hogy előkelő-e vagy ordenáré, még nem tudom —, aki éjjel után a pályau- dvaron csatangol. Aztán az ívlámpa alatt jobban szemügyre vehettem. Határozottan nem volt megbízható nő. Kezén régimódi félkesztyű. A szeme *mocsárszínű*. Fellépése pedig meglehetősen zavart (uo. 327; X. . . kalandornő).

Künn a kert a nyári *délután aranyában* aludt, a jóllakott föld kövéren emésztett. *Zöld, kék* legyek a szagos levegőben, a pókok *ezüst* hálójokon. A talaj repedésein hangyák, bogarak, boldog rovarok. Az orgona a fal mellett lélegzett. Kerti golyók közt jázminok nyíltak. Méhek csingtek rajtuk, mint *sárga* mézesöppek (uo. 334; Hogy is történt?)

Meggyújtották a lámpát. A pap az asztalfőn foglalt helyet. Arca *ragyogott a bronz fényben*. Pohárban *feketevörös bor csillogott*, s amint ajkához emelte, szája szélét megnevesítve vele, finom mosollyal, nem minden grácia nélkül mondta: — Egy angyal az égben, egy *fehér* angyal az Úr trónusánál (uo. 392; Kék gyász).

(. . .) a bottal együtt lépkedni fölöttébb körülményesnek tettett. Meg is botlott benne és többször leejtette a földre. Másnap *világos* téli reggel volt, éles színekkel. A Duna jégtáblákkal habzott, mint a *jegeskávé*, a hegyeken *cukorsüvegek*, hóból, még a szemétdombok is olyanok, mint a cukrászsütemények, melyek *fehér tejszínhabbal* vagy *barna mokka krémmel* vannak töltve. Csak most lehetett látni, hogy milyen csinos a bot. *Ezüst nyele tündöklött a verőfényben*. Hosszú sétára indult vele, végigment a korzón, bátran tekintett a lányok után, úgy érezte, hogy világfias és könnyed. Este egy zenés kávéházban *színes* líkőroket ivott Zsiráf Paulával, a híres mozisínésznővel (uo. 403; Ezüstbot).

Alakja nyúlánk és érdekes, a haja, mintha tussal festették volna, a szája egy ragadozó bátor szája. János nézte a kertben a *rothadó színeket*, a *piros, sárga, lila* hullafoltokat, melyek a természet eloszló testét *tarkázták* és a szeptember méla rakétáit, melyek hangtalanul emelkedtek a mozdulatlan levegőbe s ott valami *halvány rózsaszín* ködöt szitáltak. Jó volt visszatérni lassan-lassan. A *sötét* szobában ujjai már megtanultak látni a szeme helyett, s a lelke is el volt készülve mindenre (uo. 433; Űveg szem).

Haja *ragyogott* az őszi napban, éretten és *sárgán*, *mint a méz*, vastag fonataiban pedig más, *olajos sárgasággal* imbolyogtak a teknősbéka hajtúk, melyeket átmelegített a délutáni tűz. *Áldott szókeség*, melybe el lehet tévedni, mindörökre (uo. 434; uaz).

A betegszállító-kocsiba előbb a dada szállt be, ölében a kiselánnyal, majd ő. *Zöld júliusi éjszaka* volt, a közeli hegyek és erdők *zöld* hajától. Sebesen rohantak az Andrássy úton. Egy nő a kávéház tornácán *bordó* málnafagyglaltot kanalazott. *Kivilágított* hirdetőoszlopok *ordítottak, kéken, sárgán*. *Mozik hűrdető-villámai cikáztak*. Mindez oly színpadi volt, oly szokatlanul jelentős és részletes s a képek noha a kocsi vágatott, oly lassan ttúntek eléje, hogy Vencel mint akivel valami boszorkányság történt, megdörzsölte szemét (Kosztolányi Dezső: Novellák III. Szépirodalmi, 1957. 44; Ilonka).

Feküdt az uszoda parti fővényén. Mellette a víz, a medence óriás márvánccsészéjében, mint a *zöld* tinta. Alatta a parti fővény, mint a finoman szitált *sárga* porzó. Fölötte pedig az ég *kék, kék és kék*, semmihez se hasonlítható. Ezzel a három színnel játszadozott: a *zölddel*, a *sárgával* meg a *kékkal*. Hol az egyikből csipített valamit, hol a másikból. Elkalandozott az ég örvénylő messzeségébe, míg bele nem szédült, aztán lesiklott a vízre, majd visszatért a homokra s szemlégette az ott napozókat, a fürdőruhákat, egy gyermeket, aki gumikrokodilusán nyargalt, a zsilongó, nyári képet, melyet a *déli verőfény arany mártása öntött le* (uo. 79. Péter).

Haláltak egymás mellett: a tanár *sötéten*, *fekete* ruhában, *fekete* nyakkendővel, *fekete* kalapban, a fiatalember pedig derűsen és *világosan*, *fehér* nadrágban, hajadonfőtt, *fehér* gumitalpu tornacipőben. Nyersselyem ing zizegett rajta, könnyű, mint a levegő, mint a szellő (uo. 104–5; Tailor for gentlemen).

Az ebédre átöltözködött. *Világosdrapp* ruhát viselt, *mint a nagyon tejes kávé*. Délután egy másik *barna* ruhát látott rajta, *négerbarnát*. Este a vacsoránál *borsözöldet*, *sötétzöld* nyakkendővel, a szivarzsebben *világoszöld* selyemkendővel (uo. 105; uaz).

2. Igyekeztünk széles körképet adni, hogy példáinkból kitűnjék, mennyire csökken a stílus díszítettségét elsősorban előmozdító, sűrített színhasználat az évek során, vagyis hogy Kosztolányi tudatosan szakad el a pályakezdekort érvényesülő stilisztikai hatásoktól. Az Esti Kornél novellák első fejezetében — amely későbbben íródott, mint a kötet többi darabja, és a Pesti Hírlapban 1933 április 9-én jelent meg —, az író bemutatja és leleplezi Esti Kornélt; így beszélteti hősét, a közös írói vállalkozás stílusáról:

Kikísért.

— Igaz — ütött a homlokára kiinn a folyosón. — Valamit elfelejtettünk. Mi lesz a stílussal?

— Közösen írjuk.

— De a mi stílusunk homlokegyenest ellenkezik. Te újabban a nyugalmat, az egyszerűséget kedveled. Klasszikusok a példaképeid. Kevés dísz, kevés szó. Az én stílusom ellenben még mindig nyugtalan, kócos, zsúfolt, cifra, regényes. Javíthatatlan romantikus maradtam. Sok jelző, sok hasonlat. Ezt nem engedem elsikkasztani.

– Tudod, mit? – nyugtattam meg. – Itt is felezünk. Amit mondasz, fölveszem gyorsírásban. Aztán majd törölök.

– Milyen kules szerint?

– Tíz hasonlatodból megmarad öt.

– Száz jelzóből pedig ötven – tette hozzá Kornél. – Helyes.

A kezembe csapott. Megvolt az alku. A karfára könyökölve nézte, hogy ballagok le a csigalépcsőn. (Kosztolányi Dezső: Novellák II. Esti Kornél. Szépirodalmi 1957. 24.)

Az idézet bizonyítja az író jellemző tudatosságát is, azt, hogy az írásmű megszerkesztése, nyelvi burkának kialakítása behatóan foglalkoztatta. Ugyanakkor éppen az Esti Kornél-kérdésre is utal, arra ti., hogy „Kosztolányi egy-más ellentétéként jeleníti meg az alkotó személyiség inspiráló és alakító, forrongó és fegyelmező energiáit” (Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi. i. m. 441) és tegyük hozzá nyelvi, stilisztikai vívódásait, a stilisztikai választás alternatíváival.

Valóban, már az első Esti Kornél-novellában is, amely a kötetben a nyolcadik fejezet, és mely 1925-ben látott napvilágot [Szegény Maogyoróssy Pali, az újságíró, a kávéházban hirtelen megőrül, azután a tébolydába csukatik] s így még viszonylag közelebb van a „díszítő” korszakhoz, a színek alkalmoszerűen jelennek meg, és kifejezetten közlésjellegük van. A huszonegynéhány lapos fejezetben mindössze kétszer fedezhetünk fel sűrített színhasználatot.

Mogyoróssy Pál levette vadonatúj szalmakalapját. Nézték selymes, oldalt választott *szőke* haját, mely kicsiny, leányosan finom koponyára borult. Amikor gyönyörű esőköpenyét fölakasztotta a vascsacsira, egy karsú, igen rokonszenves, úrias fiú tűnt föl előttük, a negyven éve ellenére is majdnem publi, akin a rövid nadrág sem állna rosszszul. Csinosan volt öltözve. *Borsózöld* burbury-ruha, zefir-ing, *fehér* selyem lepke-nyakendő, melyen alig láthatóan villámlott át egy *halványsárga* csík. Mintha skatulyából ugrott volna ki (uo. 123).

Szőke, borsózöld, fehér, halványsárga, vagyis mindössze négy szín a közel hetven szavas szakaszban; a szóródása rendkívül alacsony, emellett az összetett színnevezések szerepe is csekély. A *borsózöld* esetében az előtag köznapidologra utal; a színtónust jelző *halvány* melléknév is a mindennapi nyelvből származik.

Még köznapibb a második példa:

– Tudod, olyan *barna* haja van, de nem *fekete*, nem is *gesztenyeszín* – gondolkozott – *kakaószín* haja van. Szeme mint az a kis *kék* virág. Hogy is hívják.

– Ibolya?

– Nem, nem – fejtét rázta Pali. (Uo. 137.)

Barna, fekete, gesztenyeszín, kakaószín, kékv öt szín, igaz, a viszonylag kis terjedelmű szakaszban, azonban kicsi a változatosság, a szemléleti elem nem jelentős az egyetlen *kakaószín* kivételével. Ebben az – egyébként a köznyelv szintjén is jelentékeny csoportot alkotó – *-szín* utótag szerepel (mint a nagyon mindennapi *gesztenyeszín* összetételben is). Az első példában a színeket halmozó mondatok rag nélküli felsorolást tartalmaznak, s az ún. nominális stílus egyik példáját szolgáltatják. A Kosztolányi által nem kedvelt szerkezeti megoldásra más alkalommal még visszatérünk, amikor a szövegstruktúrákat tárgyaljuk. Fenti megállapításaink érvényesek a többi Esti Kornél-novellára is; a színhasználat korlátozott, a színek tényről közölnek, és általában nincs díszítő szerepük. A tárgyilagos, adatszerű közlés pedig szűkreszabott; rendszerint egy y szín jelez egy y tárgyat.

Két disznóbőr-bőröndöt hozott magával, *kávébarna* vászonhuzattal, teleragasztva a külföldi szállodák *kolibri-cifra* céduláival. Fogyantyújukról bőrkeretes névjegy lógott, himbálódzva, amint a vonat haladt. Mellette az ülésen takaros kézitáska hevert, számár-bőrből. (Uo. 41; 1903-ban, közvetlen az érettségije után éjszaka a vonatban először csókolja száján egy leány.)

A vászonhuzatról megtudjuk, hogy *kávébarna*; itt a színnév előtt színes tárgy neve áll, a kávéé. A cédulák *kolibricifrák*. Ebben az esetben az író az állatvilágtól kért segítséget a színhatás megalkotásához.

Ugyanebben a novellában, amely a Fiume felé utazást, az Adria látványát és az első világháború előtti Fiumét örökíti meg, és amelyben a színek tobzódása nem is lenne meglepő már a téma miatt sem, egyetlen, a színhatásokra épülő példánk van, amely portré.

(. . .) rásandított.

Afféle csipisz volt, jelentéktelen, sótalan-borstalan. Vézna, cingár, mint egy cinege. Cinegelábú, cérnahangú. *Pöttyös, fehér* batisztruhát hordott, drága svájei csipkével díszítve és vadonatúj, pompás lakkeipőt. Száraz *fehérszőke* hajában óriási *eperszín* atlaszszalagcsokor *világított*, mely még inkább *elsápasztotta* arcát. Ugyanebből az anyagból szalagot viselt a nyakán is, igen széleset, hogy eltakarja hosszú cinegenyakát (uo. 43).

Visszafogott színhatással van dolgunk. Az *eperszín* összetételében ugyan van némi hangulat, de az igei állítmányokban rejlő színhatás — *világította meg, elsápasztotta* — nem nagy lelemény, hogy a melléknevekről ne is beszéljünk (*pöttyös, fehér*).

A többi fejezetet is a bemutatott takarékos színkezelés jellemzi. Nem egyben úgy fordul elő szint jelentő melléknév (pl. a híres tizenkettedik, a német szokásokkal ironizáló fejezetben, amelyben a felolvasások alatt alvó von Wüstenfeld elnökről készített halhatatlan portrét), hogy csupán egyetlen melléknév áll a főnév előtt. Az említett fejezetben, amely a kötet leghosszabb írása (184—221), az alábbi színnevek állnak: *sárga, őszi délután; sápadtfehér*, igen büdös sajttal *sötétvörös* likórt, pirinyó, *fehér* porcelán, *barna—sárga* mustárt, *barna* pöttyöket, *nefelejcskék* szemük, készen vett *fekete* nyakkendőjében, *zöld* posztóval bevont elnöki asztal felé, a csillárok *tündöklő* fényárján, egy *aranyos* támlájú, *r ó z s a s z í n* virágokkal hintett rokokó kerevethöz, egy *zöld* villanykörte sugaránál, arca *fehér* volt, mint az írópapír, a *halavány* arca lassankint kipirult, *fehér* köpenyben, valami würzburgi bankár *krétafehér* fia, egy *szőke*, madonnaszerű asszonynak. A tizennyolc színnév harmichat nyomtatott lapon oszlik el, két lapra jut egy-egy, a köznyelvi használathoz tapadó, a díszítőjellegtől távoleső melléknév. Az összetett színjelölések is köznapiak: *sápadtfehér, sötét-vörös, barna-sárga*; ezekben a színnévi utótagot színnévi előtag, ill. a színtónusra utaló előtag minősíti. Két esetben az előtag színre utaló növény, ill. tárgy: *nefelejcskék, krétafehér*. Egyszer szerepel *szín* utótagú összetétel: *rózsaszín*. Mindháromnak korlátozott a festői, szemléletes hatása, és ez minden-nél jobban jellemzi az érett Kosztolányit.

Ugyanezt mondhatjuk el utolsó regényéről, az 1926 július 1-től a Nyugatban folytatásokban és még abban az évben könyvalakban is megjelent Édes Annáról. Míg a Nero, a véres költő (1922.), a Pacsirta (1924.) és még az Arany-sárkány (1925.) színkezelésben is tapad a korai novellák viszonylagosan nagyobb dekorativitásához, addig a húszas évek első felében lezajlott stílusváltás, a több ízben hangsúlyozott egyszerűsödés mindenekelőtt az Édes Annában mutatkozik meg. Ez jelenti a színnevek nagyobb szóródását, vagyis a ritkább

előfordulását a mű egészében és jelenti a sűrűség gyengülését, vagyis az egyes szakaszokra jutó mennyiség kevesbedését. Egyúttal látványosan meggyengül a dekorativitás, vagyis a szint jelentő összetételek megfogyatkoznak, s eltűnnek a tárgyak, amelyek mintegy metaforaként résztvettek az összetett színelnevezések kialakításában.

Kezdjük a legkorábbival, a Nero, a véres költő című regényével, melyet Kiss Ferenc jogosan kapcsolat korábbi indítatásokhoz is tartalmi okoknál fogva, mindenek előtt Oscar Wilde-hoz és Karl Huysmanshoz, nem tagadva a „Szabó Dezsővel folytatott cívódás keltette indulatot” sem. Ami a dekorativitást illeti, a mű közvetlenül kötődik a tízes évek novelláihoz. Egyik bizonyítékunk a színhasználat köréből a színes tárgy szerepeitése a szín jelentésű összetételek előtagjában.

A bölcs, hosszú, nyurga alak, szürke tógában állott előtte. Sovány, *sajtsárga* arcán ott égtek a tüdővész tűzrózsái (Nero, a véres költő, Szépirodalmi 1972. 20); A kapus, aki *barackszínű* ruhában állott a gőzfürdő ajtajánál, beengedte, aztán a ruhatáros szaladt feléje, aki elvette tógáját (52); Lennu a fűzfaköltők kacsagtak. Agrippina felemelte kis, kövér, *vajsárga* kezét (86); Haja nem volt dús. Mintegy szenvedő és szomorú haj volt, *borostyánsárga*. Egészen természetellenes (98); Aranyesatos koturnuszt, csillagos, zöld tógát viselt, melyet a nép szájátva nézett, mert ilyen pompás ruhát még sohase látott, egy vászon álarcot, mely Poppea arcát utánozta és felül *borostyánsárga* fürtökben végződött (123); Most jó volt hallgatni, nézni az *almazöld* eget, mely összeolvadt a halványuló vízzel (147); Szél kerekedett. A víz *ólomfényűvé* vált. Aztán az ég utánozni kezdte a vizet, áttetsző, üvegszerű fátyolokat aggasztott magára, felhőket hömpölyögtetett (151); *Ametisztzsinű*, kopottas tógát viselt, de azért előkelően redőzi, mint valami patricius (165); Ilyenkor pihent. Kéket látott, az eget, és zöldet, a gypet, és feketét, a földet. Később pedig még valamit. Egy óriási *testszín* foltot, az emberek arcait, melyek összekeveredtek egyetlen szfinkszarccá, a tömeget (192); A főaugur megfürdött, evett egy keselyűszívet, majd *hófehér* tógát öltve, a többi madárjással együtt kiment az erdőre (225); Legyek karikáztak a rögökön, melyek mozogni és élni látszóttak, bogarak mászkáltak *fémkék* és *zománczöld* szárnyal, méhek szálltak ki tömör fürtökben a közeli méhesből, s dőzsölve mézelték (236).

Tizenegy példánkból háromban *szín*, *színű* az utótag, egyben *fényű*; hétben az utótag színt jelöl: *sajtsárga*, *vajsárga*, *borostyánsárga*, *almazöld*, *hófehér*, *fémkék*, *zománczöld*. Ami a tárgyakat illeti: *sajt*, *vaj*, *borostyán*, *ólom*, *barack*, *ametiszt*, *alma*, *test*, *hó*, *fém*, *zománc* szolgálnak a színárnyalatok kifejezésére.

Majdnem egyenlő számban találjuk a Pacsirtában is azokat a példákat, amelyekben színes tárgy határozza meg az összetételekben a színárnyalatot akár úgy, hogy a tárgyat *szín*, *színű* utótag követi, akár pedig úgy, hogy a Nero a véres költőhöz hasonlóan, de nagyobb számban, az utótag valamilyen színnevet tartalmaz.

Apa *egérszürke* ruhát viselt, mely pont olyan volt mint a haja (Pacsirta. I. m. 6); Ment-ment *egérszürke* ruhájában (9); *Patyolutféher* abrosz terült eléje, középpütt csokor virág állt, mellette sőtartó [43]; Kővér arca, dupla tokája *téglavörösen* izzott [48]; Egy másodemeleti páholy felé mutatott, hol Zányi Imre ült, *szalmasárga* hajú kétes hölgyike társaságában [89]; Ézüstfogantyús botjával kezében, *galambszín* bőrkesztyűben lépett be a kaszinó épületébe, kinyitotta a nagy üvegajtót, fölballagott az emeletre (125–6); Környei pedig ott állott, két fejjel magasabban mindegyiküknél, aranyzsinóros, *búzakék* atillájában (127); Sovány, *olajzöld* arca valami édességet kapott (139); Felesége az *egérszürke* kabát belső zsebébe nyúlt, onnan előkereste a tárcát, kivett belőle egy szivart (157); Fölhúzta régi *mogyorószín* öszikabátját, mely elől-hátul bő lévén, nagyon soványnak mutatta (180); Bőre összegyűrődött, mint a papír, arca *krétafehér* volt (184); Nyugat felé dalmahodó, *tinta-fekete* felhők borították az eget. (187); Ákos összehúzta *mogyorószín* ösi kabátját, mert fázott (205); Csak a leánya arcára meredt, amint száját kinyitotta és

látta a csillár alatt, a villanyfényben, — élesebben, mint amikor elment a napfényben —, hogy valami *hamuszín* köd borult rá, gyengéden, de el nem téphetően, valami alig látható, de vékony, de erős pókháló: az öregség (210).

Alig feleannyi példában szerepel a *szín* utótag, mint a *színelölés* tartalmazó utótag: *galambszín*, *mogyorószín* (kétszer); *hamuszín* négy példában fordul elő; tíz példában találunk *színt* jelölő utótagot: *egérszürke* (háromszor), *patyolatfehér*, *téglavörösen*, *búzakék*, *olajzöld*, *krétafehér*, *tintafekete*, *szalmasárga*. Egyébként a Pacsirtában az író tudatosan is utal témájával és történetével kapcsolatban a szecesszióra:

Zelma, a nagyobbik, olyan szecessziós. Cigarettazik és nem visel fűzőt. Naponta háromszor átöltözködik ebédre, vacsorára és akkor is, amikor teniszezni mennek. Engem kinevet, mert mindennap nagy csokor mezei virágot hozok haza.

Szerinte a mezei virág ronda. Csak az orchideát és kaméliát kedveli (i. m. 118; Pacsirta leveléből).

Másutt is:

Elöl egymásba karolva a két Thurzó-lány, fűző nélkül, szecessziós hajviselettel, teniszverővel kezükben: Zelma és Klári (i. m. 208).

Az első idézet teljes mértékben alátámasztja Szabó Zoltán értékelését: „néha a természeti jelenségek mesterségesek. Szívesen szerepeltetnek szobanövényeket és üvegházi dísznövényeket, például orchideát. És nem ritka a díszhal, az aranyhal (. . .) A szecessziós természet stilizált és sok mindenben este rséges. A természetes a művivel áll szemben, és gyakran ez utóbbi a győztes, az elsődleges értékű hatóerő” (Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról 67—8).

A Kosztolányi-idézetekből ironia is kiolvasható, talán érlelődik benne az az elhatározás, hogy hátat fordít ifjúsága kedvelt stilisztikai felfogásának.

Az Aranysárkány mutatja már, hogy az író eltávolodott a korábbi, a díszítő jellegtől; ez leginkább az összetett színnevekből ítélhető meg; azokon mérhető le, mennyi maradt meg az előző két évtized sajátos nyelvhasználatából.

— Nini — mondta meglepődve, míg *dióbarna* szemével az égre tekintett —, sárkány (Aranysárkány i. m. 16); Fölöttük a klasszikusok mellszobrai sorakoztak, (. . .) a latin és görög remekírók, olyan *fakó zöldes-szürke* arccal, mint a rákbetegek (23); Neveséges volt *karneolvörös* gyűrűje, vattája a bal fülében, hosszú lélegzetvétele, mely a pirongatást és nevelői prédikációt előzte meg (34); . . . a kert, mely a ház mögött, a lucfenyőkkel szegett út mentén lefutott a telek lábáig, a *haragoszöld* vadzsólóval függönyözött falig (37); megivott egy nagy pohár hús, *világoszöld* uborkalevet (54); *világoszöld* selyemruhájában olyan volt, mint egy levelibéka (60); ez a *rózsaszín* arcú ficsur (81); A kelő hold *ólomszín* sugaraiban egy magas, nyúlánk alak várt a kocsitű közepén (86); *krétafehér* arca fölrélelt a világosságban (92); Fény küllözött át rajtuk, de ez is csak valami *hamuszín*, túlvilági derengést szórt szét (108); Egymás után tünedeztek föl a lencsén az égbolt többi ékszerai, az *ametisztfényű*, gyengén *rózsaszín* pontocskák (129); kopasz, *galambbősz* fejeik, bajuszaik, szakállaik apaian tarkították a vendégkoszorút (157); Biztonságban érezték magukat ebben a kis azilumban, melyet a lámpa *piszkossárga* fénnel szórt tele (184); *Hamuszín* derengés nézett be az ablakon (199); Itt egy *zsömlesztín* kutya (. . .) unalmában Novák nadrággjára nyújtotta két lábát (217); *Naspolyasárga* arca, melyet beteges halványosság takart, lobot vetett (218); valami *agyagszín* felöltő borította szikár természetét, mely még szigorúbbá tette (286); jól illett *viaszhalvány*, finom arcához. Sem a *kék*, sem a *fehér* nem állott olyan jól neki, mint a *fekete* (293); Künn már köd szállt, alkonyodott. Barna *csokoládészín* homály ereszkedett a szobára (310).

Legterjedelmesebb regényéből is, amely másfélszer olyan hosszú, mint a Pacsirta, de meghaladja a Nero, a véres költő és az Édes Anna lapszámát is, csak az összetett színelnevezéseket idéztük. A színnévi utótagot ugyancsak színnévi előtag minősíti: *fakó zöldes-szürke* [-s képzős előtaggal]; van elvont jelentésű, minősítő melléknév is: *haragoszöld*; a melléknévi előtag a világossági fokozatra utal: *világoszöld* (kétszer), *piszkossárga*. Van aztán olyan összetétel, amelyben a színnév előtagja színre utaló t á r g y: *dióbarna, karneolvörös, krétafehér, galambősz, naspolyasárga, viaszhalvány*. Végül nem kevés a szín utótagú összetétel, amelyben az előtag színre utaló t á r g y: *rózsaszín* (kétszer is), *hamuszín* (kétszer is), *zsömleszín, agyagszín, csokoládészín; ametisztfényű*.

A változatosság nem jellemző a korábbi korszaktól időben kétségkívül némileg távolesó Aranysárkányra; talán a *karneolvörös, az ametisztfényű és naspolyasárga* — három példa a terjedelmes regényben — emlékeztet a szecessziós hangvételtre. A színsűrűség, vagyis az egy egységre jutó színnevek száma igen alacsony. Utolsó előtti példánkban szándékosan idéztük azt a mondatot is, amelyben három színnév: *kék, fehér, fekete* követi az összetett számnevet. Más, ehhez hasonló sűrítés alig fordul elő a regényben, amelyből a s z í n f ő n e v e k: *fehérség, szürkesség* stb. is hiányoznak. Ritka az igei állítmány metaforikus használata is, amely az alannal, esetleg a határozószóval együtt fejez ki színhatást:

Aranybetűk rivalltak rá már messziről, és hívták őt, csalogatták (uo. 232); Egy-egy napsugár tört át az ágon, arannyal csikozva az eget (uo. 8); A bemeszelt barackfák, ringlókák, mandulafák fehérlettek a szírmok hóvatarában (uo. 37).

Az Aranysárkányban már tapasztalt bizonyos lehangolás méginkább jellemzi utolsó regényét, az előbbinél valamivel rövidebb Édes Annát. A színnevek száma megfogyatkozott, és csökkentek a bonyolultabb színárnyalatokat kifejező színnév összetételek. Fontos az is, hogy a korábbi használattól némiképp eltérően, az író színnévvel mindenekelőtt akkor él, amikor leírja — egyébként igen visszafogottan — a ruhákat, öltözékeket.

A konyhában egy lány állt, kövér, mint a töltött galamb. Úgy látszik, kimenőre készült. Már teljesen felöltözködött. *Rózsaszín* ingblúz volt rajta, *fehér* szoknya, *fekete* viaszosvászon öv, új lakkeipő (Édes Anna. Szépirodalmi 1972. 8); *Lila* pongyolában nyúlánk, előkelően magas hölgy lépett be, hajadonfőtt (12); Az a nő, aki a fiúcska után szaladt, magasabb volt ennél, sokkal magasabb, sokkal izmosabb, az arca *sárgásbarna* s a haja *fekete*, a szemöldöke is *fekete, szénfekete*. Erre határozottan emlékezett (49); Haja, nem dús haja, melyet csak úgy kenőcs nélkül, szárazon simított hátra domború homlokáról, nem volt *szőke*, hanem a *gesztenyeszín* és a *szőke* közötti árnyalatú, *szőghaj* (51); Szeme *kék* volt, de nem csillogó, inkább *tejeskék, violáskék*, mint a Balaton vize, párás, nyári hajnalokon (55); Aztán ő is elhallgatott, csak evett, rágsált, mozgott a szép *piros* szája, melyet a *szürke* bajusz és szakáll, mint valami bozontos szűcsáru körülprémezt (77); És nézte unokaöccsét. Jancsi *fehér* volt, tetőtől talpig *fehér*, mint egy ellentengernagy. *Fehér* porcelánadrágot viselt, *fehér* kabátot, *fehér* sportcipőt. Úgy kiöltözködött, mintha a sötét idők nyomot se hagytak volna rajta (98—9); Most jobban lehetett őt látni, mert a lámpa megvilágította *halvány* arcát és *szőke*, selymes haját. *Világosszürke* ruhát viselt, hosszú nyakkendőt (149); Lassan megérkeztek a maszkok. Pierrot a Pierrette-jével, egy cigánylánnyal egyedül, egy csizmás parasztleány acélfokossal és árvalányhajjal, egy *zöld* hajú bolond meg egy *piros* hajú s a szokásos *rezes* orrok, kínai bajuszok és *ész* szakállak, csörgősipkák és papírsüvegek. Legnagyobb feltűnést egy közismert tőzsdebizományos keltette, aki *vérvörös* hóhérruhában jelent meg, *vérvörös* csuklyában, *vérvörös* alarcban, hatalmas pallossal (164); Utána *piros* bórpucesban egy takaros, nála jóval fiatalabb parasztasszony ment (194); Csak megkopott a *szőkés* haja, beporosodott az időtől, olyan lett akár a törött szalma (uo.); Később még felkeresték a missziós növények is, akiknek

kalapjáról *kék* fátyol lógott (195); A vád koronatanúja Druma Szilárd volt, a *piros* arcú ügyvéd (201); Itt lakott. Nem emlékszel rá? Olyan magas leány volt, erős, *fekete* szemű, nagy kezekkel (211).

A bemutatott példák, amelyek hozzávetőleg a teljes színhasználatot szemléltetik, bizonyítják a változatosság hiányát és a nyelvtani szerkesztés leegyszerűsödött formáit. *Fehér, fekete, piros*, ill. *vörös, szőke* mellett ritka a olyan jelzős összetétel, amelyben a színnévi utótagot ugyancsak színnévi előtag minősíti: *sárgásbarna*, *-s* képzős színnévi előtaggal. Az *-s* képzővel alkotott színnevek közül csak a *szőkés* szerepel; a szecessziós stílus kedvelte az ilyen típusú árnyalást, alkalmas volt a titokzatosság felkeltésére, nyilván nem a *szőkés* köznyelvi melléknév esetében. Ugyanúgy a színnevek igei és igenévi származékai is idézhetnek elő szubjektív színélményt: *barnuló, fehérülő, kéklő* stb.; ezeknek a korai novellákban van még nyoma, de regényeiben alig. Ilyen: „a lugas *pirosló* leveleire bámult” (Sakkmatt, i.); „De vajon rajta van-e a gyengéden *sárgálló* tésztán a fekete, afrikai fűszer, ...?” (Pacsirta 60); „Vili csak pislogott *vöröső*, sírni készülő szemével” (Aranysárkány 19). Az Édes Annából ez a változat hiányzik.

Ami a színes tárgyra utaló előtagokat illeti, a példák, — hasonlóan a színárnyalatok kis változatosságához — a köznyelvi használatot tükrözik: *rózsaszín, szénfekete*. Ezekhez járulnak még az alábbiak, amelyek azonban nem kapcsolódnak öltözékhez és személyhez, hanem a környezet, a tájék jellemzését szolgálják. Az Édes Annában egyébként a külső ábrázolás igen visszafogott, az író egy-két mondatnál hosszabb utalással nem köríti a cselekményt és a párbeszédet; mint láttuk, valamivel bővebb az öltözék és a szereplő megjelenítése.

De az Árok utcában lélek se járt. A szűk, piszkos udvar, — fölötte az *ónszín* égbolttal, — elhagyatott volt (45); „Az az árnyék, mely kék kartonruhájában a fal mellett lapulva egy frissen sült kenyeret hozott a péktől, már besurrant a kapuba, a *kávészínű* házban, s nyargalt a lépcsőn fölfel” (96); „Álacsony, *bádogszín* ég alatt futott a vonatjuk. Lassan csöpörgött az eső, mely a levegőt gőzfürdőszerűen elnehezítette” (114).

Végül egyetlen példánk van, amelyben színes árvány szerepel minősítő előtagként:

„Kicsit lippentett a *topázsárga* borból, s így folytatta” (83).

Mindkét nyelvtani típus jelen van tehát, de a második, a szubjektívebb amelyben nem a *szín*, *színű* utótagot, hanem a tulajdonképpeni színnevet minősíti a színes tárgy, egyszer fordul csak elő. Nagy változás ez a korábbi nyelvi felfogásban gyökerező novellákhoz, a Nero, a véres költőhöz, a Pacsirtához, az Aranysárkányhoz képest; azokban a *s z í n e s t á r g y* előtagú összetételek — mindkét változatban — viszonylag bőven szerepelnek.

3. A m o n d a t s z e r k e z e t e k tárgyalását kezdhethetjük Zsilka Tibornak a statisztikai módszer alkalmazásából folyó megállapításával: „Móricz Zsigmond, Nagy Lajos és Kosztolányi Dezső átlagban rövidebb mondatokból (...) építi fel a szöveget”.⁴ Valóban tekinthetjük egyik (de nem kizárólagos)

⁴ Négy novella stilisztikai elemzése statisztikai módszerrel. Helikon XVI (1970.): 351–62.

alaptípusnak a nagyon rövid mondatsorokat — köztük gyakori a tőmondat —, melyek főmondatként állnak. Az alárendelés lehetséges, de a főmondathoz rendszerint egyetlen mellékmondat csatlakozik és az is rövid. Főként jelzői, tárgyi és következményes mellékmondatokról van szó.

Ennek a típusnak jellegzetes változata valamilyen cselekménysor részletező bemutatása; aprólékosság, pontos megfigyelés, és szinte naturalista jellegű leltározás alakította ki az egymást gyorsan követő, egymást űző mondatokat, amelyek halmozódása sajátos lüktetést, de egyúttal erőt is ad Kosztolányi stílusának.

A temetés napján a halottat a fórumra vitték. Itt a rostrumról Nero meghatottan szavalt a gyászbeszédet. A testőrsapatok háromszor elléptek a ravatal előtt.

Ótezer koci verte föl a port. Olyan hosszú volt a menet, hogy végét nem lehetett látni. Lovak nyerítettek, gyalogjárók botoltak, siratóasszonyok jajgattak, és véresre karmolták arcukat, a fölsszabadtított rabszolgák az elhunyt szobrait és arképeit vitték, magasra emelve, színészek utánozták halálos sivalkodását, a gyászos bohócok pedig, a tömeg mulattatói, a halált jelképezték, bandzsítva és fintonogva, úgyhogy hangos hahota fakadt nyomukban, s szolt minden zeneszerszám, kürt, dob, hárfa, fuvola, sok-sok ezer fuvola, mely a levegőt elviselhetetlen lármával reszkettette meg. Aztán a papok vizet hintettek a tömegre, olajgallyat osztottak szét, a béke jelül.

Claudius császárt nyomban istennek nyilvánították. (Nero, a véres költő. I. m. 14–5.)

Az idézet 118 szóból áll; túlnyomó többségben főnevek, igék szerepelnek; a főnevek mondattanilag alanyi, tárgyi, határozói szerepkört töltenek be. Fel-tűnik a melléknevek, számnevek, határozószók csekély száma: *hosszú, halálos, gyászos, hangos; sok, minden; véresre, magasra, nyomban*, s köztük a hat rozó igenevek: *emelve, bandzsítva, fintonogva*. Legfeltűnőbb az alárendelő kötőszók visszafogott használata: *hogy (olyan után következményes), úgyhogy (következményes), mely (jelzői)*; ez összhangban van azzal, amit említettünk, tehát a mellékmondatok kerülésével. A mellérendelő összetett mondatokban *és, s* fordul elő, de főként a parataktikus, kötőszó nélküli mellérendelés a jellemző. Ami az igeneves szerkezetet illeti, valójában inkább a főmondatban határozóként szereplő használatról beszélhetünk, mintsem szerkezetről: *magasra emelve; bandzsítva és fintonogva*.

Következő példánk annyiban hasonlít az előzőre, hogy az író itt is lüktető, rövid mondatok egymásra következésével teremti meg a feszültséget; a téma azonban más, nem városi jelenet, hanem természeti kép. A természet is él, mozog, eleven életet él.

Nero maga elé borongott:

— Milyen szép itten — és körüljártatta tekintetét.

A fák remegtek a gyenge szélben. Zöld tüdejükkal mély lélegzetet vettek a hajnali frissességből, mert forró nap ígérkezett, és már mutatkozott a természet reggeli láza. Lihegett a föld, a homok, olyan zajjal, mint aki gyorsan, kapkodva lélegzik. Fönn a vaktó levegőben, lenn a cserjék félhomályában zsongott az élet millió apró neszével, kifürkészhetetlen babrálásával. Legyek karikáztak a rögökön, melyek mozogni és élni látszottak, bogarak mászkáltak fémkék és zománczöld szárnyal, méhek szálltak ki tömör, fürtökben a közeli méhesből, s dőzsölve mézeltek, és pillék is jöttek, mint a hőség délibábjai, színes virágok közt ide-oda libbenve, majd elpárologva, káprázat gyanánt, hangtalanul, úgyhogy aki nézte, azt hitte, tévedett, s csak kacér, könnyed kísértetek játszadoznak vele (236).

A terjedelem majdnem azonos az előző szemelvényével: 125 szó és túlnyomó többségben itt is az igék és főnevek szerepelnek, ez utóbbiak az ismert mondattani viszonylatokban, alanyként, tárgyként és határozóként. Viszont

a melléknevek sokkal nagyobb számban állnak, mint előbb, a szöveg díszített jellege folytán: *szép, gyenge, zöld, mély, forró, reggeli, vakító, apró, kifürkészhetetlen, fémkék, zománczöld, tömör, közeli színes, kacér, könnyed*. Egy számnevünk van: *millió* és hat főként hely-, határozószónk: *itten, már, fõnn, lenn, ide-oda, hangtalanul*. Két határozói igenév a főmondatot egészíti ki határozószóként: *kapkodva lélegzik, dõzsõlve mézeltek*; a másik kettõ mondatértékû szintagmát alkot: „jõttek, mint a hõség délibábjai, *színes virágok közt ide-oda libbenve, majd elpárologva* káprázat gyanánt, hangtalanul.” Az alárendelõ kötõszók használata itt is visszafogott: *mert (ok), mint aki* (hasonlító mellékmondatba egy alanyi mellékmondat szövõdött bele), *mint (hasonlító), úgyhogy* (következményes), *aki* (alanyi). Ez utóbbi esetben nagyobb bonyolultságot figyelhetünk meg; a hasonlító mellékmondatához kötõszó nélküli tárgyi mellékmondat járul kettõs állítmánnyal: azt hitte, tévedett s csak (. . .) játszadoznak vele. Az elsõ fokú hasonlító mellékmondatba másodfokú, mindõssze két szóból álló alanyi mellékmondat szövõdik: *aki nézte*. Ki kell emelnünk a *-val, -vel* végzõdésû, módhatározói jellegû szerkezetek megjelenését; a szerkezet alapját képezõ főnév elé minõségjelzõi melléknév járult, és ezáltal a szintelen igei állítmány megemelõdik, és szubjektív, érzelmes többletet kap:

zöld tüdejekkel mély lélegzetet vettek; lihegett a föld, a homok *olyan zajjal*, mint aki gyorsan, kapkodva lélegzik; zsongott az élet *millió apró szívével, kifürkészhetetlen bábbrálásával*; bogarak mászkáltak *fémkék és zománczöld szárnyal*.

A következõ két példában is egymást gyorsan követõ, rövid mondatok szerepelnek; ezekben is főnevekre és igékre épülnek a mondatok. A téma ismét változik; az emberi, ill. a természeti környezet után tárgyról lesz szó; elõször a piaccal kapcsolatos zöld termékekrõl, ill. árurol, utóbb egy gyógyszerár kellékeirõl, felszerelésérõl. Mindkét példában megfigyelhetõ a *-val, -vel* végzõdésû határozós szerkezet, amely igei állítmányt van hivatva nyomatékosítani, színeznı.

Zsibongott a piac a ragadó hõségben, minden színben, minden lármával. Kofák zsákjában vörösen virított a paprika, mint a szemben lévõ festékesbolt ajtajában a cinóberfesték. Káposzták teregették ki világoszöld selyemfodraikat, szõlõk fürtje lilult, tök fehéredett, túlérett dinnyék sárgultak Lõrinc-nap után, kolerás, émelyítõ szaggal, s távolabb a Petõfi utca felé, a mészárosok során, féldisznók lógtak vaskampókról a nyershús barbár pompájával és tornaingben bajnokmellû székálló-legények csontokat törtek bárdal. Alább, hol a gerencserek tanyáztak, a Bólyai utca felé, az edénypiac csörõmpölt. Baromfiak csipegetek, eselédek nyelveltek, úriasszonyok sopánkodtak a drágaság miatt. Fõløjük pedig szürke ezüsfátyolt vont a por, Sárszeg gyilkos pora, mely megtizedelte az itteni gyermekeket, s a felnõtteket korai halállal sujtotta. (Pacsirta, i. m. 38—9.)

A szemelvény valamivel rövidebb az elõzõ kettõnél, ám így is 107 szóból áll. A színhasználat szempontjából is jellemzõ olyan példa ez, amely tükrõzi a korai novellák stilisztikai felfogását, amikor Kosztolányi inkább hajlott a színezésre. Fõként az igei állítmányok bizonyítják ezt: *vörösen virított, lilult, fehéredett, sárgultak*; és egy sajátos metaforrás szerkezetben a színnév is: káposzták teregették ki *világoszöld* selyemfodraikat. A Szabó Zoltán által természetlirizmusnak emlegetett jelenség esetével van dolgunk, vagyis azzal, amikor az írók a természetet emberre jellemzõ módon mintegy felöltõztetve, érzetre utaló ruhadarabokkal jelenítik meg (Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. I. m. 65—68). A *selyemfodrok* és azok *kiteregetése* végtére is azt jelenti, hogy az író emberi tulajdonságot kölcsönöz — ebben az adott esetben a káposz-

tának. Nem lehetetlen egyébként, hogy itt Kosztolányi az érzelmes hangulatot ironiával akarta megtörni.

Ami a szerkezeti elemzést illeti, a minőségjelző mellékevek száma itt korlátozott: *ragadó, világoszöld, túlrett, émelet, bajnokmellű, székálló, szürke, gyilkos, itteni, korai*. Számnév csupán a *minden*. Helyhatározószó: *távolabb, alább, följük*. A megelőző példához hasonlóan itt is szerepel a dajátos szerepkörű *-val, -vel* ragos módhatározó:

Zsibongott a piac (...) minden színben, *minden lármával*; túlrett dinnyék sárgultak Lőrinc-nap után, *kolerás, émelet szaggal*; féldisznók lógtak vaskampókról a *nyershús barbár pompájával*.

Az utolsó szerkezet, amely erősen emlékeztet Szomoróra a birtokviszony miatt: a *nyershús barbár pompájával* — összevont hasonlatot helyettesít; ezzel egyszerűsödik a nyelvtani felépítés, és eltűnhet a nehézkes *mint*, amelyet az író a szemelvény elején használni kényszerült: virított a paprika, *mint* (...) a cinóberfesték.

Idézetünkben nem találunk igenevet, és a mellékmondatok száma is kevesebb az előzőéknél (ahol persze szintén csekély a számuk); ezért van csak három alárendelő kötőszó: *mint, hol, mely* és egy kapcsolatos *s*. A parataktikus főmondatokat, melyek közül nem egy tómondat, vessző választja el; állhatna pont is.

Ákos benézett ilyen üzletbe. Egymás mellett álltak az ércoporsók minden méretben, a gyerekkoporsók is, de a boltos szivarozott, a boltosné újságot olvasott, az angora macska pedig a fakoporsóban mosdott. Nem volt ez csúnya.

A Mária gyógytár üvegekorsóin rézsüt bukott el a napsugár s aranybetűs cégre, Pribocay nevével, valamint védőszentje, a kígyótipró Mária és mellette a pogány Aesculapius testvérien világított. Minden ragyogott.

Ragyogott minden szörnyűség. Még az orvosi műszerkereskedés kirakata is tündöklött. Csillogtak az ezüstös csipeszek, a gumikesztyűk, az összecukható műtőágyak s a bonctani bábú lékelt koponyáját, kék-vörös üvegszemét, véres szívét tárta föl, késelt hasát tette közzszemlére, csavargó beleivel, barna májával, zöld epezacsókjával. Sohasem merték ezt megnézni. De most megnézték. Borzasztó volt, de érdekes volt.

Aztán a többi kirakat, minden kirakat, hogy csábított, mennyi ígéretet, mennyi üzenetet küldött feljük. Tessék, kérem, az élet kínálta holmit, tessék vásárolni. Vadonatúj áruk, melyeket még nem használtak, a régiék, a kopottak helyett, selyem pénztárcák, ízléses halmokban bársonyok és ruhaszövetek, zsebkendők és sétatálcák, illatszerek üvegek, átkötve selyem szalaggal, pipák és szopókák, ropogós szivarok és aranyhüvelyes cigaretták (52—3).

A 170 szóból álló második szemelvényünkben a mondatok jellege meg-egyezik az előzőkével: rövid mondatok követik egymást, amelyekben a főnevek és igék uralkodnak, a stílusnak gyors lüktetést adva. Így van ez egészen az utolsó, a negyedik szakaszig; ott azonban eltűnik az igei állítmány, megjelennek viszont a szövegkörnyezetbe beépülő, ragtalan főnévi sorok, amelyek esetünkben egy vezérszótól függenek. A *tessék, kérem, az élet kínálta holmit, tessék vásárolni* előzményben szereplő *holmi* főnév felbontásáról, részletezéséről van szó; a főnévi felsorolás függősége nyilvánvaló, magyarázza, jellemzi az előzményt.

A harmadik szakaszban feltűnő a színhasználat; ez emlékeztet a közvetlenül előbb közölt példára; részben az igei állítmányok tartalmazzák a színeket, amelyek a felidézendő hangulathoz szolgáltatnak nyelvi elemeket: *ragyogott, tündöklött, csillogtak*; részben a színmellékevek is:

a bonetani bábú (. . .) *kékvörös* üvegszemét, *véres* szívét tárta fel, *késelt* hasát tette közzemlére, (. . .) *barna* májával, *zöld* epezacskójával.

Színhatás található a második szakasz egyébként pontos és kissé száraz, rövid mondataiban is: „rézsút bukott el a napsugár”; „testvérien világitott”.

A már említett minőségjelzői mellékneveken kívül ki kell emelni az igei származású, folyamatos és befejezett történésű mellékneveket: *összecsukható*, *csavargó*, *lékelt*, *késelt*; (élet) *kínálta*, *kopott*. Az *élet kínálta* holmi választékos szerkezet, az alany itt nem írható egybe az igenévvel, mint az *esőverte*, *szüette* stb. példákban ez lehetséges.

Határozói igenév egy van: illatszeres üvegek, *átkötve* selyem szalaggal, vagyis az *átkötve* a főnév után minőségjelzői szerepkört tölt be és szerkezetlancot alkot. Ez az idegenes szerkesztés tömörítést szolgál. Meglepő a mellékmondatok szinte teljes hiánya, vagyis egyetlen egy *mely* kezdetű jelzői mellékmondat van és az is főnévi felsorolásban, egyik főnév tartozékként: „vadonatúj áruk, *melyeket* még nem használtak.” A mellérendelő kötőszók a korábbi, megszokottak közül kerülnek ki: *s*, *de*; egyébként a főmondatok összefűzése paraktikusan valósul meg, az előző példákhoz hasonlóan.

4. Ez a jellegzetes mondat-építkezés nem tűnik el az Aranysárkányból, sőt az Édes Annából sem, jóllehet az utóbbiban csupán egyetlen jellegzetes példára bukkantunk. Az Aranysárkánynak főként az első részében található meg ez a típus; az alábbi példát főként egy szinesztéziás kapcsolat miatt választottuk.

Ott már fölborult minden rend.

Vad kirándulók érkeztek, rohamcsapatokban estek az orgonabokrokra s egy szempillantás alatt letarolták. Gyerekek másztak fákra, madárfészket csenni. Bokrok fessegtek ember-nyelven, fák gondolkoztak ember-agyvelővel, s a kövekben is ember-szív dobogott. Emberek lüktettek mindenütt, elhozva a természethez a vágyat. Zsongott az erdő. Megdézsmálták, kifosztották, ellopták mindenét. Gázolták virágait, veszekedve tördösték harnatos ágait, belélegezték a fűszerszámát. Agg nénikék úgy szagolgatták a jácintot, mintha azonnal megszépülnének tőle. Közben a még álmos égen egészen föl-ébredt a nap. Diadalmas tűzárral borította a tájat, átnyilallt rézsút sugaraival a lombokon, sárgás pocsolyákban forrt a fénye, melengette a vért, csiklandta a kebleket, kéjesen viszkettette a torkokat, végsőkig feszítve az életkedvet, melyben dac volt, kihívás, életkedv s halálkedv is. Mindebbe pedig beharsant a tűzoltóbanda, mely itt termett, föl-emelte trombitáit a tavaszba, s a trombiták ragyogtak, és a fény trombitált.

Legtöbben letelepültek a földre a fehérrel terített asztalokhoz, melyeket kihoztak a fák alá. Pincérek röpültek asztalkendőjük sirályszárnyán a tömeg e viharában, tizenöt tányérral, tizenöt söröskorsóval, hogy a falánk gyomornak legyen mit enni és inni. Fal-tak mindnyájan, mint valami táborozó hadsereg, harapták a sós kiflit, a virslit, kortyolták a májusi bort, szopták a tejet, pohárból, mint egy anyamellből. Leányok ültek fiúkkal, a leányok férfikalapban, a fiúk napernyők alatt. Egy fiatalasszony magasra emelte boglárkacsokrát, és haja kibomlott. Tréceselésük elvegyült a feskék csicsergésével. Píllék, bogarak koppantak hozzájuk. A konfetti tányérjukra porzott, szájukba-orrukba röpönt, s kacagva köpködték a földre. (Aranysárkány. I. m. 12–3.)

Jóllehet a névszókra (alanyokra) és igei állítmányokra épülő rövid mondatok záporozó halmozása a korábban már bemutatott sémát követi, mégis a cselekmények szünni nem akaró áradása meg a természethez kapcsolt, de emberre jellemző igei állítmányok sorjázása különös dinamizmust kölcsönöz a szövegnek, amelyből a késleltető mellékmondatok jóformán teljesen hiányoznak. Összesen hét alárendelő kötőszó: *mintha*, *melyben*, *melyeket*, *hogy*, *mint*

(kétszer) fordul elő a 222 szavas szemelvényben, és közülük is a jelzői mellékmondatokat bevezető kötőszók uralkodnak. Az egyetlen *hoggy* célhatározói mellékmondatot vezet be. A mellérendelő kötőszókat az *és*, *s* képviseli, és itt is jellegzetes a parataktikus, kötőszó nélküli, feszes mellérendelés. Feltűnik a minőségjelzői melléknevek kis száma; színmelléknév alig fordul elő: *sárga* pocsoltyákban, a *fehérrel* terített asztalokhoz; ez utóbbi szintagmában található az egyetlen befejezett történésű melléknévi igenév is: *terített*. Kevés a határozói igenév: *elhozva* a természethez a vágyat; végsőkéig *feszítve* az életkedvet. A *veszekedve tördösték* szerkezetben az igenévnek egyértelműen határozószó jellege van.

Ha a szemelvényre egyáltalán nem jellemző is az ún. színekultusz, mégis találunk két színesztéziát is:

Sárga pocsoltyákban *forrt a fénye*; a trombiták ragyogtak, és a fény *trombitált*.

Az első esetben színérzet kapcsolódik egybe hőérzettel, a másodikban a színérzet hangérzettel keveredik; a cél nyilvánvalóan a szokatlannal való hangulatkeltés. Egyébként színesztézia előfordul Kosztolányi korábbi novelláiban is, jóllehet gyakoriságról nem beszélhetünk:

A fiatalember, édeskés széplélek, csöndesen beszélt. Marie hallgatta. Jólesett sokáig hallgatni, sokáig nem beszélni. Mert álmos is volt. Ezek a szavak pedig másképp hangzottak, mint a növendékeié, nem a szótár szavai voltak, de *eleven szavak, mézes szavak, véres, mérges, tüzes szavak, pirosak, lobogó-lilák és enyhén-kékek*, melyek meggyuladtak és világtottak a sötétben (Novellák I. I. m. 248; Szürke glória.)

Hangérzetek keverednek színhatásokkal, a szavak (vagyis a mondani-való) megelevenednek, s tartalmuk szerint kapnak színárnyalati minősítést. Ez a szimbolika összefügg azzal a jelenséggel, hogy elvont fogalmakhoz is választottak színeket írók-költők. Adyról szólva Szabó Zoltán (Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. I. m. 813) megjegyzi, hogy „jellegzetes színesszűz színeinek széles jelentésskálája van: remény, tragédia, öröm, bűn, vigasz, menekülés stb.

Minden házból és kapualjból más és más szag áradt ki, ellentmondó *illatok és bűzök feleseltek egymással, mint a bérházakban a zongorajátékok*, melyekből senki se hallja ki az igazi dallamot (Novellák I. I. m. 420; F. F. rejtélyes gyógyulása.).

Az alábbi, későbbi korból származó novellájában is felfedezhetünk színesztéziát; itt szín- és hanghatás ötvöződik:

Emlékezem vasárnapi ebédekre, (...) a vasárnapi ebédek arany húseveseire, melyekben duzzadtan úszkáltak a tüdőstáskák, a *paradicsommártások szinte harsány, hősi pirosára* s a tortaépítmények felhőkarcolóira is (Novellák III. I. m. 242; Az utolsó felolvasás).

A példában a színesztézián kívül említést érdemel a Kosztolányinál ritka szófaji átcsapás, vagyis a *piros* főnévi használata.

A mondatépítkezés tárgyalását az Édes Annából származó példával zárjuk le; ez jellegre nézve azzal az Aranysárkány-féle példával tart kapcsolatot, amelyben a rövid mondatok sora után értelmezőként ragtalan főnevek következnek.

Jancsi aznap jött a bécsi gyorsal. (...)

A nagy és tündöklő Bécs után ez a kis és szegényes Pest olyan meghittnek tetszett, hogy szinte elérzékenyült. Andalító délután volt, friss, és idilli, olyan téli délután, mikor

szinte szikrázik az életkedve. Ropogó hó takarta a várost. A lánchídi kőoroszlánok homlokán is hó volt, mintha valami fehér kendővel kötötték volna be a fejüket. Korcsolyák csilingeltek a jégpályára siető nők kezében, szúnyok csengettyűztek. A fagy, a kemény, egészséges fagy kieszte az arcokat. Benn a Gerbeaud-ban égtek az üvegesillárok, s a Váci-utcán, a Koronaherceg-utcán, a régies, múlt századbéli, belvárosi utcákon egymás után gyulladoztak a fények a kirakatok tükörüvegjei mögött, melyekben most minden kívánatosabbnak, varázsosabbnak látszott, mint egyébkor: a cipők is, a könyvek is, a ásványvizes palackok is a mohos sziklán, egy reklám-szökökutacska mellett, aztán a birsalmasajt, a mogyoródombok, a dióhalmok, az ízes, még nyirkos berber datolyák kúpja is, akár távoli gyermekkori emlékek, a Mikulás ajándékai. Ebben a színpadi fényjátékban percről percre részt vett az ég. Most a Gellért-hegy mögött derengett almazölden, most a királyi várpalotánál pirult ki rózsaszínre, most halványszürkére hamvadt, s ekkor gyorsan megjelentek az apró, erősen villogó, téli csillagok.

Estefelé Víznyéknek egy hölgylátogatójuk érkezett. (Édes Anna. I. m. 161–2.)

A 187 szót tartalmazó szemelvény eltér az Édes Anna keményebb, fesze-
sebb mondatépítkezésétől. Kosztolányi utolsó regényében szokatlan ez a
szerkezeti típus, amikor a névszókra és igékre épülő rövid mondatok h a l-
m o z ó d ó a n követik egymást. A séma mindazonáltal a korábban megis-
mert típusból átveszi a késleltető mellékmondatok csökkent használatát. Alá-
rendelő kötőszó mindössze négy van: *hogy* (következményes), *mikor*, *mintha*,
melyekben, vagyis mindössze négy mellékmondat fordul elő a viszonylag terje-
delmes szövegben. De korlátozott a mellérendelés is: kétszer van kapcsolatos
mellérendelt mondat *s* kötőszóval és egy esetben a kissé idegenen, a *most* ha-
tározószóval megalkotott, megosztó kapcsolatos mellérendelés található az
egymásutániség kifejezésére: *most* (...) *derengett* (...), *most* pirult ki (...),
most halványszürkére hamvadt. Az előző példákhoz hasonlóan a parataktikus
kötőszó nélküli mellérendelés áthatja a szöveget.

A színek ugyanakkor fontos szerepet töltenek be, holott — láttuk — a dí-
szítettség nem jellemző az Édes Annára. Az érzetre utaló ruhadarabok felhasz-
nálásáról már tettünk említést. A növények „emberesítése” mellett azonban
egy városi tárgyat is meg lehet jeleníteni úgy, hogy érzetre utaló ruhadarabbal
hozzuk kapcsolatba, ahogy itt is történik: a lánchídi kőoroszlánok homlokán
is hó volt, *mintha valami fehér kendővel kötötték volna be a fejüket*. Főként azon-
ban a megosztó, kapcsolatos mellérendelésen alapuló összetett mondatban hal-
mozódik a színhatás: (az ég) *almazöld* dereng, *rózsaszínre* pirul ki, *halványszür-
kére* hamvad. Az *almazöld*, vagyis az az eset, amikor gyümölcs jelentésű előtag
minősíti a színnevet tartalmazó utótagot, egészen szokatlan az Édes Annában.

Végül pedig említeni kell a tömörítő, a lényegkiemelő hatást szolgálók,
az egyes szóelemek jelentéstartalmát nyomatékosító, ragtalan felsorolást tar-
talmazó értelmezőket, a főnévi „leltárt”, a tárgyfőnevek egymásutániségát:

most minden kívánatosabbnak, varázslatosabbnak látszott, mint egyébkor.

A minden irányító szóként szerepel, ezt bontja fel, magyarázza hét főnév:
cipők, *könyvek*, *ásványvizes palackok*, *birsalmasajt*, *mogyoródombok*, *dióhalmok*,
datolyák, és összefoglalva: *gyermekkori emlékek*, *a Mikulás ajándékai*. Érdekes
a sűrítés erősen nominális jellege a harmadik tag esetében: két határozó is
kíséri, és a szószerkezeti bokor alkalmas nagyobb tudattartalmak kifejezésére:
az ásványvizes palackok a mohos sziklán, egy reklámszökökutacska mellett.

5. Kosztolányi, ahogy eddigi elemzésünkben kitűnik, rövid mondatokból
építette fel szövegeit. Láttuk azt is, hogy főnévvel és igével élt elsősorban,
szerette a pergő, lüktető, rövidmondatos sorozatokat; kerülte a mellékmondato-

kat, nem is beszélve a mellékmondati láncról, amely idegen a stílusától; nála a mellérendelés is egysíkú, főként kapcsolatos, ritkábban ellentétes mondatokat használ. Néha ritmus van mondataiban; párhuzamosan elhelyezett, halmozott mondatrészek, esetleg mellérendelt mondatok torlódnak szövegeiben. Ám ez mindig valamilyen cél érdekében történik, az író tisztelettel irónia a mondat megújítására.

Az egész ifjan kezdett irodalmi pályára lépni ért hatások nyomán úgy tűnt, hogy Kosztolányi kötődni fog az impresszionizmus sajátos válfajához, amelyet a mindenfajta díszítettség jellemez a finom, halk hangvételtől a színek varázsáig. Később azonban stílusa „megkeményedik”, és a későbbi novellákban, de voltaképpen regényeiben is — főként a Nero, a véres költő után — eltávolodik mind a színhasználatától, mind a nominális stílus elliptikus tömörítő megoldásaitól is. Úgy véljük, nem az impresszionizmus jellemzi Kosztolányit, a prózaírót; ezt a stílusirányt talán kísérletezésnek lehet nála tekinteni, jóllehet terjedelme és jelentősége nem vonható kétségbe. Hasonló kísérletezés lehetett az expresszionizmusra valló főnévből képzett néhány ige, amely Kassákéknak nyomán a tízes évek végén divatos volt:

Az a gyerek, kiről beszélt, én voltam. Kis nádszékemen ültem, a galagonyabokor alatt és vajaskenyereztem (Novellák I. I. m. 309); Keze fontoskodva össze volt kulesolva, mintha barátmalmozna (uo. 380); Fejetlen próbababákon, melyeket holmi csodálatos forradalomban nyaktúlózhattak le, zakók, frakkok feszültek, mint főurakon (uo. III. 109–10); Esténként a Horváth-szanatórium a tükröablakaival fátklyázva világított föl a kilobbant égre (uo. 48); Környei vak tűzilármát csapott, odarendelte a tűzoltókat, kik parancsára levízpuskálták a kompániát (Pacsirta. I. m. 192).

Ide számíthatjuk Horváth Mária nyomán a megszemélyesíté-
sen alapuló szóképeket is. A Pacsirtából való az alábbi kettő: Egész éjszaka, egész nap *virrasztottak* itt a lángok. A pénzdarabok ijedten *sikítottak*.⁵

Az igazi Kosztolányi mégis a szigorú és pontos szerkesztés és a hagyományos mondatépítkezés utolérhetetlen mestereként foglalja el méltó helyét 20. századi prózáinkban. Ő az, aki irtózik az egybecsúszás, a körvonalak, a mondatok bizonytalanná tételének minden fajtájától. Ő az, aki a szubjektivitást a legszigorúságra korlátozza, és kerül a félbemaradt mondatokat és szerkesztetlen szavakat, hanem voltaképp még a felkiáltásokat és a kérdéseket is a logikai igénynek rendeli alá, ha egyáltalán engedélyezi használatukat. A közlésrendszerek vizsgálatánál tűnhet ki, mennyire ragaszkodik a logikai alapú párbeszédhez, és mennyire korlátozza a szabadfüggő beszéd szubjektív jellegét.⁶ Ugyanakkor távoltartotta magát az alárendelő

⁵ Horváth Mária: A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában. Stilisztikai tanulmányok 1961. Horváth Mária meggyőzően bizonyítja, hogy „a hasonlatok legtöbbje, az adott helyzetből hangulattól bontakozik, alakul ki” (uo.).

⁶ Horváth Mária idézett tanulmányában, amelyet a Pacsirta árnyalt és sokoldalú elemzésének szentelt, a Monológok c. fejezetben (i. m. 366–73) foglalkozik a szabadfüggő beszéddel, melyet azonban alig érint szerkezeti szempontból; Vossler nyomán (nem helytelenül) átképzeltetéses előadásnak nevezi, egy helyütt belső beszélgetésnek (a román nyelvek terminológiájának hatására); nálunk inkább a szabadfüggő beszéd honosodott meg. Nem meglepő, hogy a Pacsirta regényvégi elmélkedésében a néhány kérdést Horváth Mária úgy minősíti, hogy a leány gondolatai „szaggatottan követik egymást .A mondatok itt is töredeztettek” (i. m. 371). Valójában csak arról van szó, hogy a higgadtan és szabályosan szerkesztő Kosztolányinál már a több egymást követő kérdő mondat is meglepetésnek és belső izgalom kifejezésének számít.

szerkesztéstől is, jóllehet 20. századi stílusunkban a körmondatnak kiemelkedő mesterei is vannak, pl. Németh László. Kosztolányi főnévre, ígére és kevés más mondatrésze épülő rövid mondataival remekelt; ezeket mellérendelő szerkesztéssel helyezi egymás mellé. Stílusának világossága és hajlékonysága olyan örökség, amelynek érvénye halála után közel ötven évvel is kétségbevonhatatlan, és számos utód mintájául szolgált.

Herczeg Gyula

Kiss József, a publicista

Kiss József alakja költőként és lapszerkesztőként él a köztudatban. Publicista és prózaíró volta szinte teljesen a feledés homályába merült. Pedig Kiss József nemcsak költő volt, bár Ő elsősorban annak tartotta magát. Kiss Józsefnek, a lapszerkesztőnek az érdemei azonban majdcsaknem nagyobbak, jelentősebbek, mint a költőé. Modern, európai színvonalú irodalmi fórumot teremtett — talán akaratán kívül — az ifjú tehetségek számára, helyet adott a nagyvárosi közönséget foglalkoztató témáknak, a külföld nagyjai közül számosat az ő lapja ismertetett meg a magyar újságolvasókkal, s ami talán a legfontosabb: színvonalat vitt az egyre sekélyesebb, nivótlanabb újságírás berkeibe. Az igaz, hogy nem érte el, talán meg sem közelítette a Nyugat harcos szellemét, modernségét, de mást jelentett modernnek lenni 1890-ben, mint 1908-ban. S minden előfutár sorsa hasonló. A teljes igazsághoz ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy a Nyugatnak is szüksége volt egy lépcsőfokra, amelyről tovább léphetett. S ez részben A Hét volt, hiszen felnevelte azt az írókört, legalábbis egy részét, amely szeme előtt a lapkészítés egy nemes példájával többlet, még szebbet, még modernebbet áhított.

A róla szóló méltatásokban publicisztikai tevékenységéről, prózai írásairól legfeljebb csak néhány mondatos értékelést találunk. Pedig prózaírói munkásságát a kortársak is számon tartották, figyelemmel kísérték. Erre engednek következtetni Kosztolányi Dezső szavai is: „Az ő anyanyelve a vers volt, akár a keletieké, a perzsáké, a japánoké, a kínaiaké, akik lelkük mélyén még ma is csak a kötött beszédet tartják irodalomnak. Ő nem ezt a hitet vallotta. Tudta, hogy aki prózát ír, az nem gyalogosan jár, hanem egy másik lóra ül. Tudta, hogy a próza egy másfajta repülés. Tudta, hogy itt varázsa van a józanságnak és az áttekintésnek, pompája a szürkeségnek és dísztelenségnek, hajtóereje egy-egy csontos, izmos szónak, mely a helyére kerül. Csodálatos füle volt hozzá. Ha valamit fogalmazott, órákig elbabrált mondataival, csiszolagatta, élesítette, mint a gyémántkőszűrűs. Mennyire utálta ilyenkor a «színes», «költői» fordulatokat. Mennyire megvetette ilyenkor a «nagyon szép»-et, hogy az igazat és találót válassza. Ellentétben azzal, amit nálunk a közhiedelem tart, a jó költők mindenütt a világon jó prózaírók is voltak. Ő is az volt” (Kosztolányi Dezső: Írók, festők, tudósok. I. Bp., 1958. 365—6).

Kosztolányi Dezsőnek ezek a szavai arra késztettek, hogy egy kicsit közelebről foglalkozzam Kiss Józsefnek a publicisztikai írásában megmutató prózaírói alkatával. A másik ösztönzést Kiss József és kerek asztala című gyűjteményes kötetből (Bp., 1934.) kaptam, amelyben az előtanulmányok során rábukkantam a költő prózai írásaira. Ezek elevenségükkel, színpompás nyelvezetükkel bámulatba ejtettek. Milyen igazat mond Kóbor Tamás, a be-

vezető sorok írója, amikor a következőt javasolja és állapítja meg: „Tessék csak néhány sorát olvasni és fölrajzik az érzés: ezeket mester írta. A prózaírás mestere, nem a prózáé. Mert prózai nem tudott lenni soha. A legsárhoztapadtabb tárgyról is mint költő szólt. A forma más, mint a versé, de a lélek, lendület, fantázia és alkotóerő ugyanaz. . . . Látom a művészi évezetnek arcán elterülő boldog mosolyát, ha kellő helyen színes szóra bukkan. Órákon át tartó vitatkozás egy-egy fordulaton, egy-egy kifejezésen, helyén van-e, nincs-e megfelelőbb. Eléggé cseng-e a jelző, kielégítő-e a mondat ritmusa és nem bántja-e az egész kikezdés összhangját. Így írta verseit, így ellenőrizte prózákat és így írt ő maga is prózát, önnönmondatának legkegyetlenebb bírálója, amíg faragta és legboldogabb élvezője, mikor elkészült” (Kiss József és kerek asztala, 3–5).

Ezek a vélemények, azt hiszem, elegendő indítékot szolgáltatnak ahhoz, hogy most — néhány oldal erejéig — tekintetünket a publicista Kiss Józsefre szegezzük.

Publicista írásait a gyűjteményes kötet három műfaji kategóriába sorolja, elkülönítve egymástól az önmagáról és lapjáról (A Hétről) szóló írásait, tárcacikkeit és kortársairól festett arcképeit. E besorolást az írások tematikus és stiláris különbözősége indokolja. Stilisztikailag különösen szembetűnőek az alábbi jellegzetességek.

Ő n v a l l o m á s a inak stílusa arra enged következtetni, hogy Kiss József éles, látónki szemű megfigyelőként szemlélte környezetét, társadalmát, korát, annak minden apró rezdülését egy-egy impresszióként fogta fel. (Ő maga írta: „Impresszióim voltak”. L. Gondolatok.) Ezek az impressziók azonban nem felületes tükröződését adták a jelenségeknek, hanem ellenkezőleg részletes, minden apró, jellegzetes momentumra kiterő megvilágítását. Az önvallo-mások stílusára jellemző a képes megfogalmazás: kedveli a metaforákat, a hasonlatokat és az erős hangulati hatású jelzőket. Hatáskeltés céljából felhasználja a felkiáltás, a költői kérdés retorikai eszközeit. Reminiszcenciái az általános korhangulat velejárói. Gyakran használt idegen szavai pedig a nyugat-európai világnak a reá gyakorolt kulturális hatását mutatják. — A t á r c a c i k k e k stílusa — első benyomásra — tömörebbnek, telítettebbnek tűnik a vallomásokénál (tipográfiaileg is kevésbé szaggatottak). A mondatszerkesztés is ezt látszik alátámasztani: bonyolultabbak, tekervényesebbek, hosszabbak, mint a vallomásokban. Egészében véve kevésbé közelítenek a társalgási nyelvhez, inkább az írott stílus jegyeit viselik magukon. — A gyűjteményes kötet prózai írásai között az a r c k é p e k csoportja a legnépesebb. Tizenegy arcképet számolhatunk össze. Ezek a megrajzolt személyek pozitív jellembeli tulajdonságait, munkasikereit, a nevükhöz fűződő eredményeket méltatják. Kiss József mindig személyes szereplője az írásoknak. Többnyire szellemes csattanóval, anekdotával zárja őket. Ezeknek az apró jellemképeknek a stílusa könnyed, élőbeszédszerű, néhol célozgató, sejtető, mondatai tömörek, összetettek.

Most nézzük meg, milyen stílusvonásokat mutat egy konkrét tárcacikk. E célból a Tündér Ilonát választottam ki. Választásomat az az elgondolás irányította, hogy Kiss József publicisztikai írásaira jellemző egyéni stílusjegyeket összevehettem Ignóus Bródy Sándor című irodalmi kritikájának stílussajátosságával. Ezzel magának A Hétnak a stílusarculatához is közelebb szerettem volna jutni, hiszen, mint ismeretes, Kiss József nyelvi-stiláris tekintetben, Ignóus pedig az irodalmi szemléletben, írói alkotómódszerben töltött be hangadó szerepet a lapnál.

Tündér Ilona

Kiss József első többszörösen összetett mondata Bródy Sándor Tündér Ilona című történetének színhelyét nevezi meg („kis érseki város a Mátra tövében”) nyugodt, elbeszélő hangnemben, s felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy e modern Tündér Ilonát nem szabad összetéveszteni „Az Argirus királyfi világszép asszonyával”, akiről Bródy hősnőjének bizonyára tudomása sem volt, hiszen „mindörökké csak a Hat Uderszky leányt olvasta, anélkül, hogy valaha végigolvasta volna”. Az első, bevezető mondat tehát már annyit tudat Bródy Tündér Ilonájáról, hogy irodalmi műveltségével nem dicsekedhetett. De megtudunk róla további részleteket is: az érseki, tót kertész lánya volt, „anya egy aszott anyóka”, szülei imádták a jó kis Tündér Ilonát, aki ideális, idillisztikus környezetben növekedett: „délvidéki virágok pálmák és azaléák társaságában”. Ennek az „elszigetelt kis világ”-nak „a százados fák rejtékén” csak egyetlen látogatója volt: a „galambósz érsek, a szent életű”, aki a kis Tündér Ilonát becézgetni, ajándékokkal elhalmozni járt ide. De az érsek egyszer „örök álmra hunyta le szemeit”. Csodálata tárgyáról még ekkor is fejlődelmien gondoskodott, jelentős vagyont hagyott a lányra. — Tündér Ilonát kérők serege kezdte ostromolni, de ő „hideg és álhatatos maradt”, nem tudott szeretni. Ebben rejlik az ő tragikuma. Végül férjhez ment egy özvegy, idős grófhoz, aki „erős, önző és kegyetlen” volt; a szenvedés azonban hamar a sírba vitte.

Eddig a történet (amely a három oldalas tárcából két oldalnyit foglal el). Most következnek az értékelés. Kiss József azonban kijelenti: „Én nem tudom a Bródy Sándor kis regényének értékét lege artis megtaksálni, hogy mennyit ér, de elfogadom az ő valutáját, mert úgy találom, hogy az igaz, becsületes arany valuta.” Megállapítja még, hogy „alakjai nagy művészettel vannak beállítva”, főleg a gróf alakja „mintha ércbe volna öntve”; levegője meleg, miliője ismerős. Kiss József tovább már nem tudja megállni, hogy szubjektív élményét e miliőről el ne mondja. S talán azt értékeli legtöbbször Bródy Sándor könyvében, hogy elindított benne valamilyen múltba vivő szálat az emlékezés síkján. Ez számára sokkal fontosabb, mint annak megítélése: jó vagy rossz-e Bródy könyve: „Ha az embert váratlanul megcsapja az a levegő, melyet harminc év előtt magába szítt, szinte mámoros lesz tőle, elérzékenyedik. Így jártam én is a Bródy Sándor könyvével. Lehet, hogy az a könyv nem is jó könyv, de milyen művész, milyen talentum az, aki ezt a csodát véghez tudja vinni.” — Kiss Józsefnek kitűnő érzéke van a sejtetéshez, a ködösített célozgatáshoz; nem mondja ki: Bródy tehetség, de azzal, hogy elárulja: vele csodát tett, érzékeltetni próbálja elismerését. Hogy az olvasó ki tudja-e hámozni értékelését soraiból —, ez már nem az ő dolga, ugyanúgy, mint életrajzához, verseihez sincs köze, miután átélte őket. Ez az alapállás egy csak a jövőben gondolkodó, önmagában hívó, magabiztos, művelt ember sajátja. — De az olvasóról sem szabad megfeledkezni, az ő hírszomját is ki kell elégíteni —, ezt nagyon jól tudta Kiss József. Arról ugyan nincs értesülése, hogy Tündér Ilonát élő alakról mintázta-e Bródy, azt azonban már biztosan tudja, hogy a tót kertész valóban létezett. S jön a csattanó: a költő maga is vett virágot ettől a kertésztől egy aranyszőke Tündér Ilonának.

„Szinte hallom e tót kertész szavát, amint motyog, motyog:

— Ir izs az valamit egy pár szál virág? Tesik egisz bukéta rendelni.

Úgy.

— Tizennyolc éves voltam, talán nem is igaz.”

Ez a rövid, mesterien megmunkált tárcacikk sokat elárul Kiss József alkotói módszeréről. Az ő erőssége a mesemondás, nem az ítélkezés, a szép szavakkal való játék, szubjektív élményeinek elmondása, s a befejező élc, csattanó, amelyről sokszor az az érzésünk, hogy mintha fontosabb lenne magánál a témánál.

A tárca felépítése logikus, következetes: az írás kétharmad részét a Bródy-történet ismertetése tölti ki, egyharmadát pedig az „értékelés” és a „csattanó”.

Talán ez az egész írás a Bródy-történet ismertetése kedvéért született. Valószínűleg megtetszett a költőnek a téma és saját szavaival, saját ízlése szerint el akarta mondani azt, szinte új elbeszélést kerekítve az eredetiből. Erre utal a történet finoman cizellált, mélyen átélt, gondnal csiszolt nyelvezete: költői nyelven íródott szinte az egész. Minden sora ezt bizonyítja. Vegyük őket sorra!

A képes kifejezések sorát a „vakbuzgó kis érseki város” jelzős szókapcsolat „vakbuzgó” szava nyitja, amely megszemélyesíti, élővé teszi s egyben jellemzi a színhelyt. Tündér Ilona csakis olyan mesei környezetben élhetett, ahol „források tövében palotaszerű üvegházak levegőjében, délvidéki virágok, pálmák és azaléak társaságában” növekedhetett. Itt minden egyes szó, ha külön-külön megvizsgáljuk őket, azt látjuk, hogy alapjelentésében fordul elő, azonban az a mód, ahogyan ezek a szavak egy képbe sűrűsödnek, valamint a „palotaszerű üvegházak” hasonlat és az azt követő felsorolás gyönyörű, idillt árasztó költői képet alkot. Milyen volt ez a világ? „Elszigetelt kis világ”, „a százados fák rejtékén”, „a melegforrások párázatos légkörében” —, tehát kissé misztikus, legalábbis ezt sugallják az „elszigetelt”, „rejtékén”, „párázatos” szavak, amelyek mind egy olyan világot sejtetnek, ahová egyszerű földi halandó be sem léphet, csak tündéri lény. Ezt a hatást kelti a színhelynek ez a részletes, több oldalról történő, sejtelmes szavakkal, jelzős szókapcsolatokkal való leírása, valamint az a mód, ahogyan a felsorolások hangulati hatásukban követik egymást: a kép egyre beljebb, titokzatosabb tájra visz. — Megjelenik az érsek, akit a „galambósz” jelző és a „szent életű” értelmező egyénít. Az ő alakja is rejtelmes: alkonyatkor jön, de emberi is: jövetelének célja az, hogy „megsimogassa Tündér Ilona aranyhaját”, „becézsse”, „ajándékokkal elhalmozza”. A költő a hatásfokozás kedvéért itt halmozással él: ezek az igék jelentés-tartalmukkal a történés intenzitását is érzékeltetik. — S milyen a csodálat alanya? „Aranyhajú” „liliom tisztaságában”. Másmilyen nem is lehetne egy tündér! A költő hasonlattal világítja meg a tündér vonzódását az érsekhez: „úgy csüggött rajta, mintha édesapja lett volna”. — De semmi sem tart örökké: erre utal az „örök álomra hunyta le szemeit” eufemisztikus kifejezés. S a most következő felsorolás, részletező leírás elmeséli röviden Tündér Ilona tragikumának történetét: „udvarlók”, „kérők” — „kecsegtettek”, „fenyegettek” — „főbe lőtte magát” — „nekiment a bor és az olcsó szerelem tengerének”. Minden hiába —, mondja ki az ellentétes értelmű mondategység. Tündér Ilona „hideg” és „állhatatos” maradt. További jelzőkkel is jellemzi a főszereplőt: „nem kacér”, „sem nagyralátó”. Majd egy újabb ellentét következik: „Szeretett volna szeretni, de nem tudott.” S most egy szép hasonlattal jelzi: „vannak csodaszép mithikus virágok, akiktől a természet az illatot megtagadta.” S ebben rejlik Tündér Ilona tragikuma, vagyis költői nyelven abban, hogy „Hiba esett a teremtésben, az áram valahol megszakadt”. Ez a mondat is, ha

e szövegből kiszakítva vizsgáljuk, köznapi, szokványos kijelentésnek tűnik. Itt azonban e fennkölt nyelvi környezetbe ágyazva talán éppen köznapiságánál fogva válik stilisztikum forrásává. — Tündér Ilona férjhez megy. Ehhez az indítékot Kiss József megint felsorolások láncolatában, a hatást fokozva adja meg kizáró ellentétes mondategységben: „nem fiatal leventéhez”, „nem is szülei nógatására”, „sem valamelyes külső kényszer okából”, hanem „mert vén lánynak maradni nem kívánatos dolog”. A férjről árulkodóan beszél a jelzők halmozása: „galambösz”, „vén”, „erős”, „önző”, „kegyetlen”, más konkrétumokat is megtudunk a felsorolásokból: „vidék oligarchiája”, „gróf”, „perfekt gavallér”, „igazi nagyúr”. Az ellentétek is kiemelik jellembeli tulajdonságait: „vén ember, de erős”, „nem kér, de parancsol”. S mi lett Tündér Ilona sorsa? — arról vallanak a most következő negatív érzelmdús jelzők: „végigszenvedte a kellemetlen és természetellenes hitvesi ágy szomorú martíriumát.” S a tragédia beteljesülését mutatja a halmozás, a metafora és a hasonlat együttese: „Elhalt ifjan, korán, rövid tavasz után, mint a nymphaea termalis.”

S most mintha a homály, a misztikum ködéből hirtelen a napfényre jutnánk, úgy éri az olvasót Kiss József közvetlen megszólalása. A társalgási nyelv közvetlenségével reagál a történetre. Véleménye nem szókimondó, mivelhogy valójában nem is nyilvánít véleményt. Ugyanakkor a gondolkodási folyamatot érzékelteti mondatának felépítése: ellentétez, megokol, jelzőhalmozással fokoz, s idegen szavakkal a komoly véleménynyilvánítás látszatát kelti: „Én nem tudom a Bródy Sándor kis regényének értékét lege artis megtaksálni, hogy mennyit ér, de elfogadom az ő valutáját, mert úgy találom, hogy az igaz, becsületes arany valuta.” Értékelését még egy hasonlattal és két jelzős szókapcsolattal egészíti ki: a gróf alakja „mintha érbe lenne öntve”, „levegője” „meleg”, a „milieu” „ismerős”. Ezek a szavak inkább szépek, mintsem tartalmasak. De hát Kiss József elsősorban költő volt! S a továbbiakban társalgási stílusban mesél a környezetéről, ahol ő is megfordult annak idején. S jön a csattanó, amely köznapi szellemességével, s nem a költőiség fennköltségével kelt hatást.

Ezzel az elemzéssel azt a különbséget is érzékeltetni próbáltam, amely a tárca két szerkezeti része között nyelvi-stiláris vonatkozásban fennáll. Az első rész mesei, fennkölt, lírikus, szinte jelzői stílusú, felsorolásokkal, halmozásokkal, ellentétekkel, költői képekkel, s más hatásfokozó kifejező eszközökkel ellátva, a második közvetlen hangnemű, egyszerű, a társalgási stílushoz közelítő, csattanóval, s egy kis „szenzációval” kerekre formált írásmű, amelynek középpontjában Kiss József egyénisége áll szubjektív véleményével, élményeivel. Tehát míg az első rész szókincse fennkölt, a másodiké egyszerű (ha a klaszszikus stílusnemekkel akarok minősíteni). Ez a különbség mondattani szinten is fennáll.

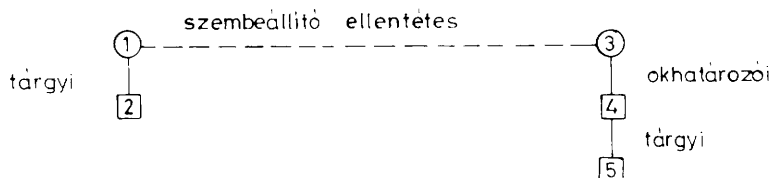
Az ismertető rész mondatainak többsége többszörösen összetett az alá-és mellérendelések láncolatával, a véleménynyilvánító rész mondatai kevésbé bonyolultak (egy-egy mondategészre kevesebb mondategység jut, s ezek a mondategységek kevésbé kiterjedtek. Ez szinte ránézésre nyilvánvaló). Ennek bemutatására két mondat: az első rész első mondategységének és a második rész első mondategységének szerkezeti ábráját közlöm:

„¹Annak a történetnek, | ²melyet Bródy Sándor megírt és Tündér Ilonának keresztelt, | ³színhelye egy vakbuzgó kis érseki város a Mátra tövében | és Tündér Ilona össze nem tévesztendő az Argirus királyfi világszép asszonyá-

val, |⁴akit a Bródy Sándor Tündér Ilonája talán nem is ismert, |⁵mert sze-
gényke mindörökké csak a Hat Uderszky leányt olvasta, |⁶anélkül, hogy vala-
ha végigolvasta volna.”

„¹Én nem tudom a Bródy Sándor kis regényének értékét lege artis meg-
taksálni, |²hogymennyit ér, |³de elfogadom az ő valutáját, |⁴mert úgy talá-
lom, |⁵hogya igaz, becsületes arany valuta.”

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a tartalomismertető-
rész stílusa összhatásában „stilizált”, a véleménynyilvánítóé pedig „tárgyas”.
(Az összehasonlítás kedvéért felsorolom Ignotusnak, a hazai impresszionista
kritika egyik legjelesebb képviselőjének, Bródy Sándor című irodalmi kritiká-
jából kimutatott stílusjegyeket: a pillanatnyi benyomások elsődlegessége, a
hangulatiságra, látványosságra, élményszerűségekre való törekvés, az egyéniség
és eredetiség kultusza, az írói szubjektivitás hangsúlyozott volta, a relativitás
elfogadása, az érzésekre, érzékekre, egyéni meglátásokra való gyakori hivatko-
zások, a festőiség kedvelése, a gondolati csapongás, képszerűség, szóismétlés,
halmozás, felsorolás, ellentétezés, nominalitás, öt vagy több mondat egységből
álló mondat egységek, többtagú jelzős szókapcsolatok. L. részletesen Róka Jo-
lán: Impresszionista stílusjegyek Ignotus: Bródy Sándor című irodalmi kriti-
kájában. Nyr. 108 [1984] 146—52. — S ha végül egy-egy szóval akarnám jel-
lemezni Ignotus és Kiss József egyéni stílusa közti különbséget, azt mondat-
nám, hogy Ignotus stílusa modernül vibráló, szemben az anekdotázó, mesélő
Kiss József higgadt stilizáltságával.)

*

Kiss József A Hét című szépirodalmi hetilapjával és publicisztikai írá-
saival a modern, nagyvárosi, művelt, új utakat kereső és érvényesüléséért
küzdő polgár izlésvilágát, erkölcsi-etikai alapállását, gondolkodásmódját és az
ehhez igazított nyelvi stílusát tükrözte. Számára közvetlen környezetének

„ízléses” kialakítása éppolyan fontos volt, mint egyéni stílusának és A Hét nyelvzetének gondos kimunkálása. Belülről ismervén a feltörekvő, művelt polgárság elvárásait, tökéletes magabiztossággal fejlesztette ki a lapjában alkalmazott sajtófogásokat. E sajtófogások közé tartozott a közölt anyagok igényes és életszerű megformálása. Nagy éleslátással tudta megítélni, hogy mire van szüksége a nagyvárosi embernek. Széles körű tájékozottsága és a legújabb művészi törekvések támogatása volt sikerének egyik titka. A másik pedig nyelvi-stiláris újítása, amellyel gyökeresen megmozgatta a polgár új igényeinek egyre kevésbé megfelelni tudó, szintelen publicisztikai stílust. Könnyed, szellemes, ízléses, elegáns, társalgási tónusú, polgáriassult stílust honosított meg, mely nyílt fellépést jelentett a vaskalapos kritikai modor ellen. Ez a nyelv alkalmas volt Budapest valamennyi színének, hangulatának, árny- és fényoldalának érzékeltetésére. Képes volt csipkelődni, fölényeskedni, parodizálni, lelkedni, támadni. E stílus személyes, közvetlen hangnemű volt az élőbeszéd elevevőségével. Kedvelte a gondolati csapongást, a fantáziának az asszociációk szálán futó játékát, s mivel szórakoztatni is akart, gyakran élt dialógusokkal, párbeszédekkel, s az aforisztikus kifejezésmóddal. Ez utóbbi fontos jellemzője e stílusnak. Kiss József kitűnő mestere volt e szellemes, csattanóra épülő, frapáns befejezésmódnak. Szinte nincs is olyan írása, amely ne anekdotával zárulna. E stílusfogásokat a századvégen népszerűvé váló tárca műfaja is támogatta, terjesztette. Így lett tehát A Hét a nagyvárossá fejlődött Budapest szabad, friss, könnyed irodalmi, közéleti, művészeti fóruma, amely a művészi szabadság, az egyéniség kultusza és a tehetség előtti feltétlen tisztelet jelszavaival a polgári haladás élvonalába küzdötte fel magát.

Kiss József stílusa elsősorban képszerűségével, kissé stilizáltnak ható lírai túlfűtöttségével válik egyénivé. Ami csodálatra méltó benne az az, hogy a költő milyen mesterien tudta e lírai tónusú prózát az élőbeszédhez, a társalgási nyelvhez közelítő jegyekkel összeolvasztani. Ez az írói módszer — úgy érzem — jelképes is, szinte azt sugallja, hogy a modern életben a prózaiság ellensúlyozására szükség van egy kis dekorativitásra, csakúgy mint a malterpalotáknak az artisztikus, klasszicizáló homlokzatra. Tehát stílusa egyrészt túlfűtött, másrészt könnyed, élőbeszédszerű. E közvetlen hangnem alkalmassá teszi bizalmas, familiáris, ironikus árnyalatok érzékeltetésére. Különösen fiktív leveleiben tud érvényesülni e fesztelen tónus, hiszen az episztoláris műfaj meg is követeli a közvetlenséget.

Kiss Józsefnek impressziói vannak, ahogy maga mondja Gondolatok című írásában (Kiss József és kerek asztala 36). Ezek egyrészt történelmi rekvizitumokat idéznek fel tudatában, másrészt reminiscenciák sorozatát hívják életre az emlékezés síkján. Talán ezzel függ össze, hogy kedveli a sejtető, célozgató hangulatot és általában az erős hangulatiságot. Ennek szolgálatában áll az érzékelés szférája: szívesen hivatkozik illatokra, színekre, a fény és az árnyék ellentétére.

A századforduló világában nem érzi rosszul magát, egy dolog nyomasztja csak: költői álmait a pénzkeresés prózaisága szorítja háttérbe. Ezzel magyarázható az álom, az elvágódás szimbólumának megszólalása publicisztikájában és költészetében. — Kiss József a szabad polgár típusát képviseli, akinek értékítéletét semmilyen esztétikai szabály sem korlátozhatja. Az ő szemében a legfőbb érték a művészi szabadság, az egyéniség, a tehetség feltétlen tisztelete.

Szigorú stilisztá volt, ahogyan Ignotus megjegyzi róla: „mindent a fülével írt” (Kiss József és kerek asztala 127). Valamennyi műve magán viseli gon-

dos, körültekintő, precíz keze nyomát. Lapjának, A Hétnek mind külseje, mind belső felépítése felett ízlés igényére vall. A hetilap kissé stilizált, artisztikus címlapja jellegzetes századvégi hangulatot áraszt. Szerkezeti felépítése rendezett, a rovatok hullámszerűen fogják maguk közé a szépirodalmi alkotásokat. Az egész harmonikus áradás érzését kelti. Gondos kimunkáltság jellemzi publicisztikai írásainak nyelvi anyagát is. Szívesen él a képszerűség, a hatásfokozás, a hangulati árnyalás nyelvi eszközeivel, kedveli a felsorolást, a halmozást, az ismétlést, az ellentétezt, gyakran alkalmaz hasonlatot, metaforát, megszemélyesítést, erős hangulati hatású jelzőt. Stílusát változatossá teszik a gyakori idegen szók, valamint a fennkölt kifejezések és a társalgási fordulatok változásai. Gyakran él a felkiáltás és a költői kérdés retorikai eszközeivel. Mondattai egyrészt hosszúak, tömörek, feszesek, túltelítettek, az alá- és mellérendelések fokozatosan elnyúló, indaszzerű elágazásaival, másrészt élőbeszédszerűen frappánsak, rövidek, dinamikusak.

Kiss József igazi mesemondó. Nincs olyan írása, amelybe szubjektív élményét valamilyen formában ne fűzné bele. — S végül egyéni stílusának egyik legfőbb jellegzetessége az aforisztikus befejezőmód, amely vagy valamilyen hatásos hírral, szenzációval vagy anekdotával, epigrammával, merész csattanóval szellemesen zárja le az írást.

A Hét stílusát a szakirodalomban néha a szecessziós jelzővel illetik. (Meg kell jegyezni, hogy A Hét stílusának kérdése teljesen tisztázatlan, erre vonatkozóan csak egy-két elszórt utalás található a szakirodalomban.) Részben így tesz Dersi Tamás, amikor a következőket írja: „Míg a lap kritikai anyagában és publikációs tevékenységében nagyobb szerephez jut az affektált modernség, a hivalkodó divatosság, a napi életvitellel közvetlenül összefüggő területeken a szecesszió felfogásának rokonszenvesebb változatával találkozunk” (Századvégi üzenet. Bp., 1973. 189). Németh G. Béla már határozottan kimondja, hogy A Hét irodalmi publicisztikája „maga a tömény, a testté vált szecesszió s amelynek Ignotus a fő-fő inventora és pápája, akinek viszont minden sora telítve a följúlt, s mint ő vélte, az igazi, a megtisztított liberalizmus eszméivel. A Hét ezzel a publicisztikával, ezzel a szecesszióval csinálta meg a maga áttörését, fordulatát” (Helikon 1961/I. 84—5).

Felvetődik a kérdés, milyen stílusirányzatot képviselt A Hét és Kiss József publicisztikája. Egyáltalán beszélhetünk-e egységes stílusarculatról A Hét esetében, amely egy konkrét korstílushoz vagy stílusáramlathoz köti a lapot? E kérdés igen bonyolult és a reá adandó választ több tényező nehezíti. Az igazság az, hogy a korstílus-kutatások jelenlegi állása alapján e kérdésre nem is lehet megalapozott, megnyugtató választ adni. Ennek több oka van. Egyrészt a szecesszió és a többi ekkor ható stílusáramlat stílus kategóriái nincsenek kellő bizonyossággal tisztázva. (Bár erre már számos kísérlet történt.

Így például a szecesszióra, irodalmi vonatkozásban: Diószegi András: Megmozdult világban. Bp., 1967., Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bp., 1982., képzőművészetben: Szabadi Judit: A magyar szecesszió művészete. Bp., 1979., építészet és enteriőr terén: Rév Ilona: Építészet és enteriőr a magyar századfordulón. Bp., 1983.; a legátfogóbb mű pedig A szecesszió. Bp., 1977), Másrészt vita tárgya, hogy a századforduló stíluskaualkadjában, amikor naturalizmus, impresszionizmus, szecesszió, expresszionizmus szinte egyszerre próbál utat törni magának a nyugati fejlődéshez képest kissé lemaradt magyar szellemi életben, milyen a szecesszió státusa. A problémát még tovább bonyolítja az, hogy mivel a fenti stílusáramlatok Magyarországon szinte egyidőben

kezdték hatni, így stílusvonásaik is sok fedést mutatnak. — E nehézségek ellenére találhatunk néhány olyan jellegzetes támpontot, amely segít e kérdés megválaszolásában.

Az elvégzett stíluselemzés alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy A Hét művészeti hitvallása és külső formája, valamint Kiss József egyéni stílusa magán viseli a szecesszió hatását. Hogy ez a hatás meghatározó jellegű volt-e, vagy csak színesítette ezek stílusarculatát, ennek megválaszolására a kutatások jelenlegi állása szerint kockázatos vállalkozni. Azt azonban határozottan kimondhatjuk, hogy A Hét irodalmi szemléletmódja jellegzetesen szecessziós vonásokat mutat. — Ami pedig Kiss József egyéni stílusát illeti, itt azt hiszen, az a legreálisabb nézőpont, ha elismerjük egyes szecessziós stílusjegyek meglétét, de ezeket nem tekintjük egyéni stílusát alapjaiban meghatározó vonásoknak. Hiszen Kiss József, a költő és publicista nem kötelezte el magát semmilyen művészi irányzatnak, iskolának, stílusáramlatnak. Számára a tehetség feltétlen tisztelete volt a legfőbb esztétikai törvény, amit a Tiszteld a Tehetséget! jelszóban fogalmazott meg. Ezt írta A Hét zászlajára is. E jelszó az ő értelmezésében azt jelentette, hogy az egyén szabadon, minden korlátozás nélkül mesélhessen szubjektív élményeiről a saját egyénisége számára szabott, legmegfelelőbb nyelven és stílusban. Ebben egységes álláspontot képviselt Ignotusszal. Azt hiszen, ebben a Tiszteld a Tehetséget! jelszóban rejlik Kiss József egyéni stílusának a kulcsa.

Róka Jolán

A magyar tárgyas ragozás és az idegen nyelvi névmáshasználat kontrasztív kapcsolatának szerepe a nyelvtanulásban

A gimnáziumok I. osztálya részére készült francia nyelvkönyv 4. olvasmányának nyelvtani magyarázatában a következőt olvashatjuk: „A franciában a mondatrövidítés esetén meg kell ismételni a főnévi tárgyat névmás formájában. A magyarban ennek a tárgyas ragozás felel meg.” (Dr. Pataki Pál munkája; Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 70.)

Az adott helyen ez igaz, mert harmadik személyű, egyes számú határozott tárgyról van szó:

Je ferme la porte → Je *la* ferme.
Becsukom.

Érvényes a megállapítás a többi, nálunk általánosan tanított idegen nyelvre is. A kontrasztív nyelvészet egyik érdekes és jellegzetes témáját közelíti meg. Az idézet második mondata azonban nyitva hagyja a kérdést, hogy az állítás érvényes-e más összefüggésekre is. A magyarban ugyanis *nem mindig a tárgy as ragozás utal a tárgyra*. Ha az igét tranzitív értelemben használjuk, az alanyi és a tárgyas ragozás egyetlen rendszert alkot, amelyen belül szerepmegosztás van. Az idegen nyelvekben nincs ilyen szerepmegosztás, minthogy maga az ige nem tud utalni a tárgyra. Más eszközt használnak tehát a tárgyra való utaláshoz, és ennek gyakran akkor is benne kell lennie a mondatban, amikor az azonos jellegű magyar szerkezet igéje *nem tárgy as ragozású*. Az ellentéttel a tananyagszerkesztőnek és a tanárnak szakszerűen számolnia kell, még ha mellőzi is az explicit kontrasztivitást (az egybevető magyarázatot, a fordítással történő gyakorlást). Különösen az újlatin nyelvek esetében, mert az „*Il te voit*” típusú szerkezet amúgy is nehéz a nyelvtanulónak a nyugati nyelvekben szokatlan SOV szórend miatt.

I. Az alapkérdés a következő: mi felelhet meg a magyarban a többi nyelv személyes névmási tárgyának. Szó lesz egy-két „határ”-kérdésről is. Az egybevetést anyanyelvünk felől indulva kísérem meg, egyszerűsítve, a magyar nyelvhelyességet és főleg a tanítás érdekét tartva szem előtt. Az összehasonlításhoz a MMNyR. 1970-es kiadását veszem alapul (főként: 2: 157—71).

1. A tankönyvből vett idézethez, ha szó szerint értjük is, két kisebb kiegészítést fűzhetünk. Nem a tankönyv bírálataként írom, nincs rá szükség. Helyénvalónak látszik azonban, hogy a tanárok figyelmét felhívjam — különösen azokét, akiknek *nem magyar a másik szaktárgyuk* — a következőkre:

a) Van néhány idegen mondat, amelyben a magyar tárgy as ragozású igének tárgy nélküli állítmány felel meg: *I don't know, Je ne sais pas* — „Nem tudom”.

b) A tárgyas ragozás alárendelt mellékmondatra is utalhat: „Minden este látta, hogy a barátja ittasan ment haza.” Ennek az utalásnak az idegen nyelvekben nincs megfelelője.

2. Amikor a magyar nem tárgyas ragozással fejezi ki a tárgyat, az elmaradt utalást — más nyelvekkel ellentétben — nem pótolja semmivel: „Szeretsz? (Szeretlek.)” — Franciául: Tu m'aimes? (Oui, je t'aime.) Ebben az esetben az idegen személyes névmási tárgynak a magyarban implicit tárgy felel meg.

3. Akár alanyi, akár tárgyas ragozású az ige, többnyire csak az egyes számú tárgyat hagyhatjuk el. A „Tegnap láttatok” tárgya: *engem*, mert ha többen voltunk, akkor így mondjuk: „Tegnap láttatok minket.” Ugyanígy: „Meghívtam vacsorára” egy vendéget jelent; több barátom meghívása esetén „Meghívtam *őket* vacsorára” a közlés egyértelmű formája. Ilyenkor a magyar és az idegen nyelvi szerkezet általában egyezik: „Látom *őket*” — Je *les* vois, I can see *them*.

Mégis elmaradhat a többes számú magyar névmási tárgy nagyon szoros szövegösszefüggésben. Pl. „Ne menjünk arra, Kovácsék megláthatnak.” Gyakori ez kérdés-felelet mondatpárban: „Láttad a fiúkat a mérkőzésen? Láttam.” Továbbá felszólításra adott válaszban: „Vedd meg azokat a gyönyörű virágokat! — Jó, megveszem.” És amikor a névmást kellene megismételni: „Meghívom *őket* vacsorára. — Jó, hívd meg.” Ám idegen nyelven: Je *les* ai vus. — D'accord, je vais *les* acheter. — OK, invite *them*.

4. A tárgyas ragozás utalhat a z e l ő z ő m o n d a t r a is. A megfelelő idegen szerkezetben ilyenkor többféle szó jelenhet meg tárgyként; valószínűbb a mutató, mint a személyes névmás: „Az építkezésen szorgosan folyik a munka. Látom minden reggel.” — Je vois *ça* chaque matin.

5. Van olyan eset, amikor a magyarnak főnevet kell használnia az idegen névmási tárgy helyén. (A magyarban „minusz”-struktúra van.) „Látod ott, a fa mögött Pétert meg Máriát? — Csak *őt* látom.” Melyiküket? Előre megmondható (prognosztizálható) hiba, amikor olyan külföldi tanul magyarul, akinek az anyanyelvében grammatikai nemek vannak. Az angol *her*, az orosz *eë* pontosan mutatná a megkülönböztetést, mert a nyelvtani nem információt tud közvetíteni. Magyar részről ez főként a fordítástudományt érdekli. Annak a szabálya szerint a magyarban vagy megismételjük a főnevet, vagy más, leginkább kategóriát jelentő főnevet teszünk a helyére: „Csak a *lányt* látom.”

A célnyelvi személyes névmási tárgy és az egyenlő értékű magyar elemek kapcsolata tehát még így, egyszerűsített bemutatásban is eléggé bonyolult, a többismeretlenes egyenlethez hasonlítható. A magyar tárgy lehet implicit, félig explicit (tárgyas ragozás) és explicit (meghívom *őket*), a célnyelvi ekvivalens, néhány kivételt nem számítva, mindig explicit. Anyanyelvünknek ezt a sajátságát a tanításon kívül a nyelv művelésnek is napirenden kell tartania, mert gyakori az *őt*, *azt* redundáns, többnyire hamis pátoszt érzető használata.

II. A névmási r é s z e s h a t á r o z ó esetében is kettősség van: a magyar bizonyos összefüggésekben elhagyhatja, a célnyelv általában nem. (Névmási részeshatározónak nevezem a kontrasztív magyarázat érdekében a részeseleti rag + birtokos személyrag kapcsolatot.) A személyes névmási tárgy és a személyes névmási részeshatározó elhagyása között két fontos különbség mutatkozik. 1. Az utóbbi esetében a nyelvhasználat rugalmasabb, az „adok egy jó tanácsot” és az „adok neked egy jó tanácsot” rendszerint egyformán helyes.

2. Az elhagyott részeshatározót nem jelzi semmi. Azt sem mondhatjuk, hogy „zérus fokú jelölés”, mert nem tudjuk semmivel oppozícióba állítani; tárgyias ragozás van, „részies ragozás” nincs.

Leginkább akkor maradhat el a részeshatározó, ha egyes szám első vagy második személyű, és első vagy második személyű az ige is: „Adj egy tollat’ (nekem)”. — „Adok egy tollat” (neked). (Feltéve, hogy szituáció kizárja a harmadik személyt.) Elmaradhat akkor is, ha személytelen. „Gyűjtenek a földrengéskárosultak megsegítésére. Vajon mit ad a gazdag szomszéd?” A *nekik* olyan személyes kapcsolatot éreztetne — a gyűjtőkkel vagy is mert károsultakkal —, amely messze áll a beszélő szándékától. Végül elmaradhat a részeshatározó a „Meg kell tennie/tenniök” típusú szerkezetből. (Ha ugyan itt részeshatározónak tekintjük.)

Egyéb esetekben csak akkor mellőzhetjük az explicit részeshatározót, ha nagyon szoros szövegösszefüggés vagy gesztus pótolja. „A nagybátyád majd megmondja, mit csinálj” mondatban a második személyű toldalékok miatt a *neked*-re gondolnánk, de ezt csak a teljes szövegösszefüggés hitelesítheti. A mondat szintjén nem igazolható, mert a nagybácsi nemcsak *neked* mondhatja meg, hanem apádnak is vagy bárkinek, akivel üzeni.

Kontrasztív szempontból jelentős egyezés van a személyes névmási tárgy és részeshatározó között. 1. A részeshatározó esetében is gyakori a magyar O ~ célnyelvi névmás megfelelés: Give *me* some money. — Donne-*moi* de l’argent. — Dammi denaro. — „Adjál pénzt.” I am giving *you* a book. — Je vais te donner un livre. — *Ti* do un libro. — „Adok egy könyvet.” 2. A külföldi nyelveírások egy része a részeshatározót a tárgy egyik változataként, „közvetett tárgy”-ként (indirect object) mutatja be.

III. A tárgyalt kérdésnek csak azokat a kontrasztív vonatkozásait vettem számba, amelyekben a magyar és a nálunk általánosan tanított idegen nyelvek között nagyjából azonos különbségek figyelhetők meg. Nem tárgyalom tehát a magyarban nyomatékozás kedvéért vagy stiláris okokból megjelenő névmási tárgyat (*Téged* szeretlek), a személyes névmás tárgyi és részeshatározói szerepét átvevő mutató névmást (*Annak* mindent elmondana) stb., mert ezeknek a különböző idegen nyelvekben, sőt esetleg egy nyelven belül is különféle elemek, struktúrák felelnek meg. Hasonló okokból külön tárgyalást kívánna a 3. személyű határozatlan tárgy: „Evelt a gyerek levest? — Igen, evett.” (Implicit tárgy.) — Oui, il *en* a mangé. (Partitívus.) A legvalószínűbb angol megfelelő: Yes, he has eaten *some*. Az ilyen megfelelések elemzése a magyar és az e g y e s idegen nyelvek kontrasztív vizsgálatára tartozik.

Vitatkozhatunk rajta, hogy a nyelvtanulónak valóban olyan nehéz-e a személyes névmási tárgy és részeshatározó használatának megtanulása, mint az elmondottakból gondolható, vagy csak maga az egybevetés bonyolult. Az utóbbit fogadom el inkább. Van bölcsesség a svéd oktatásügyi minisztérium rendeletében, amely megtiltja a nyelvtanároknak, hogy az anyanyelv és az idegen nyelv szerkezeteit egybevevessék. (L. Tibor von Elek—Mats Oskarsson: Teaching Foreign Language Grammar to Adults. Acta Universitatis Goteborgensis. Göteborg Studies in English, 26. Stockholm, Almqvist and Wiksell, 173—108.) Charles Bouton úgy véli, hogy a célnyelvi grammatikát az anyanyelv logikája szerint kell felépíteni, de szükségtelen, hogy az anyanyelv közvetlenül is jelen legyen. (Les mécanismes d’acquisition du français langue étrangère chez l’adulte. Paris, Librairie Klincksieck, 1969.) Az itt tárgyalt

kérdésre vonatkozóan teljesen meggyőző. A tanárnak pontosan ismernie kell a magyar és a célnyelvi szerkezet különbségét, de jobb, ha nem magyarázza el. Amikor a célnyelven belüli szerkezetleírás és több-kevesebb gyakorlás után valamennyire már tudják használni a struktúrát, akkor fűzhet hozzá kontrasztív megjegyzéseket.

A struktúrák egybevetésére más helyzetek adnak alkalmat.

Az egyik ilyen alkalom a fordítás. A nyelvtani különbségek tudatos ismerete nélkül nem lehet fordítani, még idegen nyelvről magyarra sem, mert magyartalanságok és kétértelműségek kerülhetnek a szövegbe. Megjegyzendő azonban, hogy a fordítás nem *conditio sine qua non*ja a nyelvtanulásnak.

A másik lehetséges keret a magyar nyelvtan. Anyanyelvünknek egy olyan ősi, talán uráli eredetű sajátossága a kettős igeragozás, amely jellegzetesen megkülönbözteti mondat szerkesztési mintáink egy részét az iskolákban tanított idegen nyelvekétől. Indokolt tehát, hogy ezt a különbséget legalább általánosságban tárgyalják magyarórán, mert hozzátartozik a magyar ember nyelvi műveltségéhez.

Bán Ervin

A finn nyelv tanítása külföldieknek Finnországban

I.

A Helsinki Egyetemen már harminckét éve folyik a finn nyelv oktatása külföldieknek. Az 1952—53-as év programjában található az első híradás a külföldieknek szánt kezdő finn tanfolyamról. Hetente két óra volt, hétfőn és szerdán. A tanfolyamot Elsa Vuorinen tartotta, aki valójában angoltanár volt az egyetemen. Az egyetemen első alkalommal megszervezett finn tantolyam külföldi hallgatói bizonyára nagyon szorgalmasak voltak, és jól haladtak a tanulmányaikban, mert mindjárt a következő évben megszervezték a finn nyelv haladó tanfolyamát is. Emellett új kezdő csoport is indult.

Az ötvenes években Elsa Vuorinen egyedül látta el a külföldiek finn tanítását a Helsinki Egyetemen. Minden évben két csoport volt, egy kezdő és egy haladó. Mind a két csoportnak hetente kétszer volt egy-egy órája.

A hatvanas évek elején olyan sokan jelentkeztek az egyetemen finn-nyelvtanfolyamra, hogy szükség volt még egy tanárra. 1961-től Liisa Steiner lett a külföldiek új finntanára, aki német anyanyelvűeket tanított vagy olyanokat, akiknek a német volt a legerősebb idegen nyelvük. Elsa Vuorinen viszont folytatta az angol nyelvűek tanítását. Már húsz évvel ezzel is nagyon nagyok voltak a csoportok: egy csoportban hatvan fő is lehetett. A tanfolyam hallgatói diplomáták, külföldi üzletemberek és az idegen nyelvű iskolák tanárai, valamint ezek családtagjai voltak, és természetesen az egyetem külföldi diákjai. A finnül tanulók zömmel európaiak és észak-amerikaiak voltak.

Elsa Vuorinen tizenhárom évig tanított az egyetemen finn nyelvet külföldieknek és 1965-ben ment nyugdíjba. Utóda Maija-Hellikki Aaltio lett.

A fent említett tanfolyamokat, amelyeken a finn nyelv alapjait tanították, mindenki szabadon látogathatta. Az 1966—67-es tanévben a Finn Nyelvészeti Tanszék szervezett gyakorlatot a finn és a finnugor szakos külföldi diákok számára, mégpedig azoknak, akik finn szakosok akartak lenni,

tehát tulajdonképpen ez volt a finn nyelv és kultúra szak előde. Ez a gyakorlat heti kétórás volt. Emellett a finn és finnugor szakos külföldi diákok ugyanazokat az előadásokat hallgatták, mint a finn diákok.

A hetvenes években a külföldiek finnoktatása állandóan tovább növekedett az egyetemen. Az angol és a német közvetítő nyelvű csoportok mellett olyan csoportokat is szerveztek, ahol csak finnül folyt az oktatás. A kezdő és haladó csoportok mellett újabb csoportokat szerveztek azok számára, akik már elsajátították a finn nyelv alapjait. Új tanárok is bekapcsolódtak az oktatásba, így többek között Eila Hämäläinen és Olli Nuutinen.

1976-ban megszervezték a Helsinki Egyetemen a finn nyelv és kultúra szakot olyan diákok számára, akik nem finn nyelvű iskolákban érettségiztek. Ezek tehát lehetnek külföldiek, külföldön tanult finnek vagy finnországi svédek. Az 1980-as oktatási reform keretében az alapvizsga szintű finn nyelv és kultúra szak tizenöt oktatási hétre tervezett oktatási egésszé változott, azaz mellékszakk lett. (Erről Eila Hämäläinen alább részletesebben beszámol.)

A Helsinki Egyetemen az 1976-os tanév első felében szerveztek először intenzív finn nyelvtanfolyamot a külföldiek részére, amelynek mind a tizenhat résztvevője az egyetem hallgatója volt. A tanfolyam célja akkor is, és most is az, hogy egy év alatt olyan finn nyelvtudást adjon, amelynek segítségével mindjárt a következő évben hozzá lehet látni a tényleges tanuláshoz. Az intenzív tanfolyam nagyon hasznosnak és szükségesnek bizonyult, és azóta is minden évben megszervezik. A múlt években évente két-három ilyen csoport indult, így az egyetem szinte valamennyi külföldi diákjának lehetősége volt részt venni ilyen intenzív oktatásban.

A Helsinki Egyetem külföldieket oktató finn tanszékének jelenleg van egy kis irodája. A tanszéknek kilenc dolgozója van: öt lektor (nyelvtanár), három óraadó tanár és egy adminisztrátor. A lektorok tartják a finn nyelv és kultúra szakhoz tartozó órákat és a minden érdeklődő számára meghirdetett kezdő tanfolyamot. A lektoroknak heti tizennégy-tizenhat órájuk van. Az óraadó tanárok vezetik az intenzív tanfolyamokat, és adminisztrátor pedig a tanszéki ügyeket intézi, és a diákokat is ellátja tanácsokkal. A külföldiek finnnyelv-oktatása szervezetileg a Finn Nyelvészeti Intézethez, valamint az idegen nyelvű lektorátushoz — és természetesen az egyetem központi irányításához — tartozik.

A finn nyelv és kultúra szakot évente körülbelül húsz hallgató veszi fel, a kezdő csoportokban viszont összesen körülbelül hat-hétszázán tanulnak. A tanfolyam hallgatói között vannak egyetemi hallgatók és tanárok, olyanok, akiknek finn a házasztársuk, diplomaták és más Finnországban dolgozó emberek és családtagjaik, menekültek, külföldi ösztöndíjasok és cserediákok. A hallgatóknak körülbelül a fele egyetemi hallgató vagy tanár, a másik fele pedig külső résztvevő. A tanfolyam hallgatói a világ legkülönbözőbb tájairól érkeznek. A kezdeti helyzethez képest lényegesen nagyobb az afrikai és ázsiai hallgatók száma. A tanfolyam ingyenes és bárki látogathatja, emiatt a csoportok néha túl nagyok. Helsinkiben a külföldieknek nincs sok lehetőségük a finn nyelv tanulására, ezért az egyetemnek meg kell próbálnia kielégíteni minden érdeklődést. A helsinki nép- és munkásfőiskolák is rendeznek finn nyelvtanfolyamot a külföldiek számára. A Finnországba érkező menekültek alapfokú finn nyelvtanulásáról pedig a menekültek központja gondoskodik. Ezeken kívül van néhány magánnyelviskola is, amely szintén indít külföld-

dieknek szánt finn nyelvtanfolyamot. Elsősorban azonban a Helsinki Egyetem a felelős az oktatásért. Ennek a felelősségnek a terhe nem könnyű, de érdekes feladat.

De nem minden Finnországban élő lakik Helsinki környékén. Összesen hét finn főiskolán van külföldiek számára finn nyelvoktatás: a helsinki, turkui, tamperei, jyvaskyläi, oului és joensuui egyetemen, valamint az espooi műszaki egyetemen. A Helsinki Egyetem kivételével valamennyi egyetemen csak a finn nyelv alapjait oktatják. Máshol tehát nem lehet felvenni a finn nyelv és kultúra szakot. A többi egyetemen jóval kevesebb csoportot indítanak, félévenként egy–négyet, és a hallgatók létszáma is jóval kisebb; körülbelül tizenöt hallgató van egy csoportban. Míg a Helsinki Egyetemen a nagy létszámú csoportok okoznak különösen sok gondot, addig a többi helyen a csoportok állandósága jelent problémát.

Ebben a tanévben készül egy kimutatás a külföldiek finnoktatásának helyzetéről és fejlesztéséről. Ennek a tanulmánynak többek között az is célja, hogy tisztázza a különböző egyetemeken külföldieket finnre tanító tanárok együttműködésének lehetőségét. Az egyes főiskolákon nem voltak tájékozottak arról, hogy a többi helyen hogyan szervezik meg az oktatást. Az oktatási anyag készítésében pedig igen nagy szükség volna együttműködésre. A finn nyelv alapjainak oktatásához ugyan van tananyag, de a későbbiek során használandó anyagot mindenkinek magának kell összeállítania.

A finn nyelv alapelemeinek oktatásához segédanyagként a következő könyvsorozatok egyikét használják: Olli Nuutinen: Suomea suomeksi, első és második rész, amelyben minden magyarázat finnül van. A könyvhöz többnyelvű szótár, többek között magyar nyelvű is készült. Ezekhez a könyvekhez kapcsolódnak Eila Hämäläinen finn nyelvgyakorlatai (két kötet), ezeket más tankönyvek mellett is lehet használni. Maija-Hellikki Aaltio könyvsorozatában angol nyelvű magyarázatok vannak, a könyv címe: Finnish for Foreigners. Marja-Liisa Steiner és Dietrich Assman „Finnisch für Sie” című könyve német közvetítő nyelvű. Fred Karlsson külföldiek számára írt finn nyelvtana „Suomen peruskieloppi” megjelent svédül és angolul is.

Finnországba mind több és több külföldi érkezik. Közülük sokan tanulni vagy dolgozni jönnek, mások pedig Finnországban akarnak letelepedni. Valamennyiüknek szükségük van a finn nyelvtudásra ahhoz, hogy tanulhassanak és megélhessenek országunkban. Az olyan ember viszont, aki nem tud kapcsolatot teremteni a környezetével, elégedetlen lesz és védtelennek érzi magát.

Satu Saarinen

II.

Satu Saarinen azt mutatta be, hogyan szervezik meg Finnországban a finn nyelv tanítását külföldiek számára. Én magam most éppen azért voltam Magyarországon, hogy tanulmányozzam, hogyan tanítják a magyar nyelvet idegen nyelvként.

A külföldiek a Helsinki Egyetemen kétféle oktatásban vehetnek részt: tanulhatják a finn nyelv alapjait, vagy felvehetik a finn nyelv és kultúra szakot. (Ezt a szakot csak külföldiek vehetik fel.) — Először a finn nyelv alapjainak oktatásáról beszélek.

Azok az egyetemünkön vagy más főiskolákon tanuló külföldi egyetemi hallgatók, akik gyorsan meg akarnak tanulni finnül, és az első félévet teljesen a nyelvtanulásra tudják szánni, intenzív tanfolyamra jelentkeznek. Ez a tanfolyam tizenhárom hétig tart, hetente napi négy órát jelent, azaz heti húsz órát. A következő félévben a tanfolyam tovább folytatódik heti tíz órában. Ezen a tanfolyamon a nyelv felépítésével és az alapszókincessel ismerkednek meg a hallgatók. A tanfolyam célja az, hogy elvégzése után a diákok boldoguljanak a mindennapi életben, és el tudják kezdeni saját tanulmányaikat. Ezen a tanfolyamon nincs lehetőség arra, hogy valamilyen szakszókincset tanítsunk, ezt mindenkinek a későbbi tanulmányai során kell elsajátítania. Az intenzív tanfolyam elvégzése után a hallgatók különféle haladó tanfolyamokra jelentkezhetnek. A legtöbben teljes tanulmányi idejük alatt járnak valamilyen finn nyelvtanfolyamra.

Azok az egyetemi hallgatók, akik nem akarnak intenzív tanfolyamon tanulni, valamilyen lassabban haladó kezdő csoportot választhatnak. Ezekben a csoportokban tanulhatnak azok is, akiket magyarul vendéghallgatónak szokás nevezni. Általában finn, angol és német közvetítő nyelvű csoportok közül lehet választani. Ezek heti hat- vagy négyórás tanfolyamok, és az óraszámától függően két vagy három féléven át folytatódnak.

Mivel ezeket a tanfolyamokat bárki látogathatja, a csoportok nagyon heterogének, és ez természetesen az oktatásra is hatással van. Minden felnőttet tanító nyelvtanár jól tudja, hogy a csoportos oktatás szükségyszerű kompromisszumot jelent. Figyelembe kell venni, hogy egyesek ismerik a nyelvtani kifejezéseket, mások meg nem. Egyesek csak elméleti ismeretekre törek-szenek, mások gyakorlatban is szeretnék elsajátítani a nyelvet. Vannak olyanok, akik már több más idegen nyelvet beszélnek, de olyan is, aki eddig semmilyen idegen nyelvet nem tanult. Vannak azonos kulturális környezetből származó hallgatók, mások viszont egészen távoli, eltérő környezetből érkeztek, és így tovább.

Ezen kívül kezdő csoportjaink túl nagyok. Az intenzív csoportok létszáma korlátozott, 10–15 fő, de a nyilvános tanfolyamok ténylegesen nyitottak bárki számára, amiből az következik, hogy az oktatás néha tömeg-oktatássá válik. Az egyéni foglalkoztatáshoz és irányításhoz csak haladóbb szinten jutunk el. Nincs például elegendő lehetőség beszédgyakorlatra. A kiejtés gyakorlására sem tudunk egyénenként elegendő időt fordítani.

Legtöbb tanítványunk általában más nyelveszalád nyelvét beszéli, ezért a finn nyelv kezdetben elég furcsa nekik. Természetesen akadnak olyan nyelv-szakos hallgatók is, akik éppen azért választották a finn nyelvet, mert ennek szerkezete és szókincse eltér más nyelvekétől, de vannak bőven olyanok is, akik nem győznek csodálkozni ezen a furcsa nyelven. Olykor hiábavalónak érzik erőfeszítéseiket, mert a finnt nem tanulják olyan könnyen, mint az anyanyelvükkel rokon nyelveket. A tanárnak ezért arra is kell gondolnia, hogy az állandó furcsaságok áradata közepette valami sikerélmény is érje a diákat, és hogy fenntartsa az érdeklődést.

A legtöbb kezdő tanfolyamunkon finnül folyik a tanítás. Ez azért szükséges, mert a hallgatók annyira különböző országokból érkeznek, hogy nincs is mindig valami más közös idegen nyelv. Ez a módszer azért is hasznos, mert a hallgatók hozzászoknak a finn nyelvű beszédhez, és mindjárt az első perctől kezdve kommunikációs szerepe is van a finn nyelvnek. Természetesen tisztában vagyunk ennek a módszernek a hátrányaival is. A tanár számára a cél-

nyelven való tanítás nehéz, de érdekes feladat. Nemcsak arról van itt szó, hogy egészen egyszerű nyelven, a túlzásig tisztán és érthetően kell beszélnie, de azt is nagyon meg kell fontolnia, hogy milyen nyelvi anyagot, mit mikor tanítson.

A finn nyelv oktatásában az egyik lényeges nehézséget az okozza, hogy különböző — részben történelmi — okok miatt a finn irodalmi és beszélt nyelv jelentősen eltér egymástól. Az órákon az irodalmi nyelvet tanítjuk, de a beszélt nyelvet sem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni. Ennek ismerete nélkül nem lehet boldogulni a mindennapi életben, de a modern szépirodalmat sem lehet megérteni.

A kezdő tanfolyam elvégzése után nálunk haladó tanfolyamok végzésére nyílik lehetőség. Minden évben van szövegolvasó gyakorlatunk. (A szövegek szépirodalmiak, újságbeliek, tankönyvek és így tovább). Ezek a tanfolyamok előkészítenek a különböző szaktantárgyak tanulására. Ugyanez a célja a szövegértés, pontosabban az előadásértés gyakorlásának is. Oktatási programunkban szerepelnek különböző írásbeli gyakorlatok is, valamint a nehezebb nyelvtani részek ismétlése. Évről évre ismétlődnek a finn nyelv közismerten nehéz részei, amelyeket gyakorolnunk kell. Az alaktanban például a többes szám és a szenvedő szerkezet, a mondatban meg az igeneves szerkezetek, valamint a partitívus használata, de az igeidők használata és a vonzatok is okozhatnak nehézségeket, hogy csak néhány példát említsék. Van egy olyan részterület, mégpedig a szókincs elsajátítása, amelynek a szisztematikus oktatását és gyakorlását eddig nem sikerült megoldanunk. A nyelvoktatás elméletében egyébként is több figyelmet fordítanak a nyelvtan és különösen a szintaxis jelenségeinek a tanítására; emiatt a lexika általában háttérbe szorult. Az utóbbi időben világszerte sokat beszélnek arról, hogy a szókincs tanítására több gondot kellene fordítani. A szókincs elsajátítása természetesen a környező világ, tehát a finn valóság jelenségeinek leírásához kapcsolódik. A tanár feladatai közé tartozik az is, hogy a diákokat a környezet megfigyelésére serkentse.

Végül a finn nyelv és kultúra szakról szeretnék beszélni. Ez mellékszakként vehető fel, de elfogadják a finn diákokkal együtt folytatandó finn, balti finn és finnugor szak legalacsonyabb szintű vizsgájaként is. A finn nyelv és kultúra szak általában legalább két évet vesz igénybe, de voltak olyanok is, akik egy év alatt elvégezték, ha mindjárt az elején jól tudtak finnül. E szakra való bejutásnak a feltétele a jó finn nyelvtudás, mert minden előadás és szakirodalom is finnül van, és vizsgázni is finnül kell. A szakon a következő ismereteket kell elsajátítani: nyelvtudás, nyelvtan és nyelvismeret, finn irodalom és országismeret.

A nyelvtudást a következő vizsgák alapján értékelik: a hallott szöveg megértése és annak szóbeli és írásbeli elmondása, beszélgetés finnül, a nehéz szerkezetek használata és a finn fonetika ismerete. Nyelvtanból előadások alapján hang-, alak- és mondatbanból kell vizsgázni, és részt kell venni valamilyen speciálkollégiumon. Mindig szem előtt tartjuk azt a tényt, hogy diákjaink egy része valamikor esetleg finn nyelvet fog tanítani a hazájában. — A nyelvismerethez olyan előadássorozat is tartozik, amelyen a finnugor nyelvcsalád, a finn nyelv fejlődéstörténete, a finn nyelvjárások és szociális nyelvváltozatok, valamint az irodalmi nyelv története a téma.

Finn irodalomból a finn irodalomtörténet megismerése és 500 oldalnyi klasszikus és modern irodalmi szöveg szerepel a követelményekben. A tanulás

előadásokon, szemináriumokon és önálló tanulás formájában történik. Az irodalom révén a hallgatók a finn társadalomról és kultúráról és természetesen a nyelvi változatokról is szerezhetnek ismereteket. — Az országismeretet sajnos általában kötelező olvasmányokból kell selsajátítani, mert csak ritkán tudunk előadássorozatot vagy tanulmányi kirándulást szervezni.

Intézetünk az utóbbi időben nagy lett. A legkülönbélebb problémákkal kell megbirkóznunk. A problémák egy része a nyelvtanulás és a felnőttnevelés általános kérdéseivel kapcsolatos. Gondjaink másik része viszont csökkenne, ha több tanár volna, és több tananyag állna rendelkezésünkre a különböző szintű nyelvoktatáshoz. Kezdő tanárnak nagy nehézséget okoz az, hogy módszertani szempontból a finn nyelvnek mint idegen nyelvnek az oktatását alig kutatták. A tapasztalt tanárok sok gyakorlati ismerettel rendelkeznek, de ritkán jut idejük ezek elméleti összegezésére. Az elméleti ismereteket a más nyelvek oktatására vonatkozó tanulmányokból kell összegyűjteni, és ezeket kell alkalmazni a finn nyelv oktatására. Finnországban tíz évvel ezelőtt alapították meg az egyetemek és főiskolák idegen nyelvi központját, amely tizenkét főiskola idegen nyelvi lektorátusának a központi szervezete. Ennek működéséből és kiadványaiból okulhatnak a finn tanárok is. Másik fontos támaszunk a Finn Alkalmazott Nyelvészeti Egyesület, amelynek kiadványai és konferenciái jelentős továbbképzésben részesítenek bennünket. Továbbá nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Finnországban nagy hagyományai vannak a svéd nyelvű iskolákban folyó finnoktatásnak, és hogy több mint 60 külföldi egyetemen is tanítják a finn nyelvet. Tapasztalat tehát van bőven, sok és sokféle. Joggal remélhetjük, hogy előbb vagy utóbb létrejön az a központ is, amely megoldja a finnoktatás módszertani kérdéseit, a finnt idegen nyelvként oktató tanárok képzésének és továbbképzésének gondját.

Eila Hämäläinen

Nyelvjárási beszédhangok ajakartikulációs vizsgálata

1. A vizsgálat tárgya. Munkánkban egy összehasonlító eszközfonetikai vizsgálat célját, menetét és az elemzés eredményeit vázoljuk fel. A már gazdag múltra visszatekintő kísérleti-fonetikai kutatások többnyire a magyar köznyelvi beszédhangok képzési sajátosságait elemezték. Az elkészült hangatlaszok az artikulációs és akusztikus jellemzőket ismertetik objektíven és nyelvileg hitelesen. A nyelvjárásoknak a köznyelvihez hasonló igényű eszközfonetikai elemzésére eddig még nem került sor. Az ilyen vizsgálat halaszthatatlanságát indokolja, hogy bár a lakosságnak még jelentős hányada beszél egy-egy nyelvjárást, de ez az arányszám mind gyorsabb ütemben esökken. A téma időszerűségére már néhány közlemény formájában is megfogalmazott kezdeményezés utal. Az eddigi kutatási elképzelések reprezentatív összefoglalását adja a Magyar Fonetikai Füzetek (továbbiakban MFF) 12. száma. Gósy Mária ebben megfogalmazott gondolataihoz (MFF 12: 54–65.) kapcsolódik mostani összehasonlító vizsgálatunk. Gósy arra keresett választ a nyelvjárási beszédhangok műszeres elemzésére tett kísérletében, hogy miben ragadhatók meg azok a nyelvjárási jellemző hangtani sajátosságok, melyek a lehallgatások során határozottan eltérnek a köznyelvben megszokottaktól.

Vizsgálatunk a nyugati nyelvjárástípus hangképzési sajátosságait elemezte. Eszközfonetikai eljárással megállapítottuk az egyes beszédhangok képzésének (dinamikus labiogransor analízisével adható jellemzőit, majd ezek eredményeit összevetettük a köznyelvi ajakartikulációs sajátosságok mutatóival. Ennek kapcsán egy általános hangképzési jellemző feltárásának lehetőségére is utal a dolgozat.

A labiográfiai adatfelvétel alapvetően Gósy Mária (Nyr. 100 [1976.]: 262–8) és Bolla Kálmán (MFF 2; MFF 6; Fejezetek... 1982.) által közölt módszerek, valamint Valaczkai László útmutatásai alapján készült. Az összehasonlító elemzés köznyelvi alapjául szolgáló viszonyítási szempontokat Gósy tanulmánya adta. Nyelvjárási labiográfiai adatainkat Bolla hét adatközlővel készített, így objektív köznyelvi viszonyítási alapot jelentő mérése (MFF 2.) átlagolt értékeivel vetettük egybe.

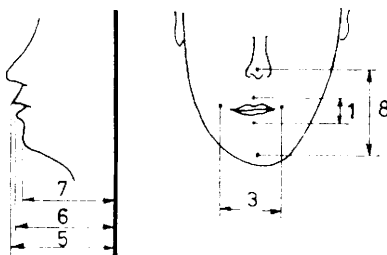
Az adatfelvétel Bolla köznyelvi felméréseinek nyelvi anyaga alapján készült (MFF 6.). A vizsgált hangokat dőlt betűvel jelöltük:

ár – ág – rág – rá – báb; ad – agg – pap – Anna – bab; ott – ok – sok – nono – bob; ón – óta – pók – hó – pópa; ujj – Ung – fut – satu – mumus; út – úgy – hűg – sűg – fű – búb; üt – ügy – ürűg – sűt – ürű; űr – űz – hűt – hű – tú – búbáj; itt – ing – kit – ki – bűmbó; ír – így – hír – hí – bíbelődik; ép – ék – kép – vérré – pép; öt – ökör – köt – öhö – Böbe; öt – ök – tőr – tő – kő – bővül; edd meg – tesz – vesz – te; ez – eke – epe – seb; tej – mese – nesze – mentek – szemét – bebalzsamoz; bál – abál – abba – baba – bab; Pál – kapál – kappan – pap; már – samár – gamma – vám – mama; dán – madár – add át – had – dada; tár – határ – vatta – hat – tata; nád – kanál – kanna – kan – nana;

gyár – magyar – adja – nagy – gyagyás; tyúk – gatyá – látja – báty; nyár – anya – anyja – hány – nyanya; gát – tágas – faggat – tág – gát; kád – akác – rokant – mák – kád; vád – szavát – savval – sáv – vád; fát – kofát – koffer – gráf – fát; zár – kazán – hozzám – ház – záp; szár – kaszát – kasszát – gyász – szár; zsák – mozsár – rosszal – rozs – zsák; sár – vasal – vassal – vas – sáp; jár – hajás – hajjal – háj – jár; hát – nahát – ahhoz – potroh – hát – potroh – doh; ihlet – peches – pech; brindza – madzag – edz; cár – kacat – moccan – pác; dzsámi – lándzsa – hodzsa – dzsámi; csáp – mocsár – loccsan – rács – csáp; rák – káros – várrrom – arra – kár rák; lép – palát – hallás – hal – lép; hang – hangos – vánkos – hang; hamvas – színfal; kincs – gyöngy – hangya; habverő – copf – zápfog – napfény; lépj – dobj ki – lépj.

2. A vizsgálata menete. Az egyes hangokat nem izolált ejtésben, hanem egy hangsor részeként vizsgáltuk. Ennek során Bolla köznyelvi anyagában (MFF 2. és MFF 6.) elemzett hangok mindegyikénél meghatároztuk adatközlőnk ajakartikulációs jellemzőit. A mérések szerint bizonyos hangok képzése megfelelt a köznyelvinek, másoké pedig kisebb-nagyobb mértékben eltért tőle. Az eltérés jellege és mértéke, valamint az auditív megfigyelés alapján az adatközlő hangképzésében a nyugati nyelvjárástípus sajátosságait állapítottuk meg. Az alkalmazott módszer hasznosságát mutatja, hogy adatközlőnk lakóhelye, a Tolna megyei Iregszemese ismeretében a dunántúli nyelvjárástípus érvényesülését vártuk, de a vizsgálat a nyugati nyelvjárástípus jellemzőire utalt. Elemzésünk eredményét alátámasztotta a részletesebb életrajzi adatfelvétel. Adatközlőnk szülei ugyanis Veszprém környékéről származnak. A család a munkalehetőség miatt néhány éve költözött Iregszemésére, de a rokoni szálak még mindig Veszprém megyéhez kötik őket. Adatközlőnk szerint az egész családban hasonlóképp beszélnek. Idegen nyelvi tudása nem volt számottevő, mindössze néhány orosz és angol szót ismert. Adatközlőnk nő volt, a vizsgálat időpontjában 22 éves. Kiejtésén tisztán megfigyelhettük a nyugati nyelvjárástípus sajátosságait.

A felvétel során a vizsgálati személy a fejet jól rögzítő fejtámlás széken ült. Az adatgyűjtéshez azonosítási pontokat festettünk az arcra: az alsó és a felső ajakra, az ajakzugokra, az orrcsúcsra és az állcsúcsra. Ezek segítségével az említett szakirodalomban már közölt nyolcféle távolságot mértük, amelyeket a nyugalmi helyzet százalékában kifejezett relatív értékben adtunk meg. A beszédhangok átírásában az APhI jeleket használtuk.

A hangképzés vizuális és akusztikai rögzítését képmagnetofonnal végeztük. A felvétel a visszajátszáskor félképenként megállítható és jó minőségben kifényképezhető volt. Ez a dinamikus bázisú elemzés feltételeit is biztosította. Szükség volt a frontális és a profilkép egyidejű rögzítésére, amit a nehézkes és könnyen elmozduló oldaltükör helyett (amelynek torzítása miatt Gósy nem értékelhette minden esetben az ajakcsücsö-

rítés mértékét) kétkamerás videofelvétellel oldottunk meg: az egyik kamera frontális, a másik profilképet vett fel. Keverőpult segítségével a két kamerából kijövő jel a rögzítés fázisa előtt „összevágható” volt. Így a tükrös felvételhez hasonló kép keletkezett, de annál pontosabb és értékelhetőbb, mert az állványokra felszerelt kamerák nem mozdulhattak el sem a rögzített fejhez, sem egymáshoz képest. Ez lehetővé tette, hogy az „összevágás” határáként adódó állandó helyzetű vonal a méréshez szükséges koordináta-rendszer alapjául szolgáljon. A felvételkor az arc mellett nem volt tükör, mely esetleg az adatközlő természetes beszédét is zavarta volna. A képmagnetofonnal a nyelvi anyag egészét rögzítettük. A visszahallgatás lehetővé tette a mérni kívánt hang pontos szegmentálását. A félképek megszámlolásával a hangképzés időtartamát 20 msec pontossággal tudtuk mérni. A videofelvételről az ajakartikuláció öt jellemző fázisát fényképeztük ki, melyek a dinamikus labiogramsort képezik. Mindegyik sorozatból felnagyítottuk a középső labiogramot és az azonosítási pontok távolságait ezeken mértük. Két hibaforrás is ronthatta az adatok hitelességét: a fényképen eltérő részletnagyságot eredményez egyrészt az, ha a videoképernyőről való kifényképezésnél a fényképezőgép és a monitor távolsága változik, másrészt pedig az, ha a negatív kinagyításakor a nagyítógép függőlegesen elmozdul. Ennek megelőzésére egy azonosítási vonalat rajzoltunk a képernyőre a profilkép mellé, amelynek hossza a fényképek mindegyikén meg egyezett. A felvételek azonosítását a fényképezőgép látóterébe helyezett betűjelzés könnyítette meg.

3. A mérési eredmények értékelése. Több lépésből álló elemzésünk (adatfelvétel, mérés és rendszerezés, képzési jellemzők megállapítása, majd ezek köznyelvvel való egybevetése) nagy terjedelme miatt csak néhány olyan sajátságra hívjuk fel a figyelmet, amelynél a köznyelvtől való eltérés mértéke már tendenciák, törvényszerűségek megállapításának lehetőségére is utal.

Gósy Mária elemzését követve az ajkak működését a magánhangzóknál időtartamuk szerint, a nyelv vízszintes, ill. függőleges mozgását tekintve, valamint a labiális–illabiális megfelelés szerinti csoportokban vizsgáltuk. Nyelvjárási eredményein-

1. táblázat

	1(%)				3(%)				8(%)			
	Közny.		Nyj		Közny		Nyj		Közny		Nyj	
	R	H	R	H	R	H	R	H	R	H	R	H
[y]—[y:]	139	144	174	195	93	89	96	93	110	109	94	106
[i]—[i:]	150	147	153	153	111	114	101	101	112	111	112	114
[ø]—[ø:]	155	148	179	132	95	88	103	96	110	112	120	102
[e]—[e:]	173	163	200	195	104	115	107	103	117	115	124	119
[u]—[u:]	149	148	137	153	94	86	91	97	110	112	105	107
[o]—[o:]	152	150	132	132	93	88	96	92	123	111	104	104

(Jelölések: KÖZNY = köznyelvi adatok, NYJ = nyelvjárási adatok, R = rövid hang, H = hosszú hang.)

ket Bolla ugyancsak dinamikus bázisú köznyelvi értékeivel hasonlítottuk össze. Bolla felmérésének adatai egyébként jól alátámasztották Gósy megállapításait, noha ez utóbbiak a hangok képzését izolált ejtésnél elemezték. Mindezek alapján az eredmények felsorolásánál előbb Gósy és Bolla vizsgálatából a köznyelvi ajakartikulációra megállapítható sajátosságokat írjuk le, majd ezekhez hasonlítjuk nyelvjárási felmérésünk eredményeit. A köznyelvi jellemzőktől az alábbi esetekben mutatkozott eltérés.

A korábbi vizsgálatok (Nyr 100 [1976.]: 264) megállapítása szerint az alsó és a felső ajak távolsága egyenlő ([i] — [i:]) vagy a hangpárok hosszú tagjánál kisebb ([y] — [y:]). Saját adatainkat ehhez hasonlítva (l. 1. táblázat 1. számú oszlop) 6 hangpárnál: két esetben a hosszú hangnál nagyobb az ajkak távolsága ([y:] és [u:]), két esetben egyenlő ([i:] és [o:]), két esetben pedig a rövid hangnál nagyobb a távolság ([e] és [ø]). Így összesen négy hosszú hangnál nem kisebb az alsó és a felső ajak távolsága. Kiemelendő az egyes hangok képzésében mutatkozó eltérés: adatközlőnk a palatális hangokat nagyobb, a velárisokat kisebb ajaktávolsággal ejtette, mint a köznyelvi átlag. Ez a különbség az egyes hangoknál: [e]: 27%, [ø]: 31%, [y]: 35%, [y:]: 51%, [ø]: 24%.

Gósy vizsgálata alapján az orrcsúcs-állcsúcs között mért távolságok egyenlőek ([y] — [y:]) vagy a hosszú hangoknál hosszabbak ([o] — [o:]). Bolla adatai szerint ezt a köznyelvre vonatkozó megállapítást módosítanunk kell: a rövid-hosszú szembeállításban az orrcsúcs-állcsúcs között mért távolságok nagyrészt megegyeznek. Saját mérésünk alapján (l. 1. táblázat 8. oszlop): három esetben ([i:], [u:] és [y:]) a hosszú hangnál nagyobb ez a távolság (2—2—12(!)%-kal), egy esetben egyenlő ([o] — [o:]), két esetben ([e] és [ø]) a rövid hangnál nagyobb (5—18(!)%-kal). A 12%-os és a 18%-os különbség ([y:], illetve [ø] hang) a köznyelvi sajátosságoktól való eltérésre utal.

A köznyelvi vizsgálatok szerint az ajkak előrecsücsörödésének mértéke a hosszú hangoknál erőteljesebb (l. 2. táblázat 5. és 6. oszlop). Saját mérésünkben mind a felső, mind az alsó ajak mozgását figyelembe véve az előrecsücsörödés két esetben nagyobb mértékű a hosszú hangnál ([y:] és [ø:]), egy esetben egyenlő ([o] és [o:]), három esetben pedig a rövid hang képzésekor nagyobb ([i], [e] és [u]). Ezek szerint adatközlőnk ejtésében mintha a köznyelvivel ellentétes tendencia érvényesülne, vagyis a rövid hangoknál nagyobb az előrecsücsörödés mértéke. Ez a megállapítás jól kapcsolódik az ajaktávolság alakulására tett észrevételhez: csak két hangpárnál volt a rövid hang esetében nagyobb értékű az ajkak távolsága ([e] és [ø]), a többi hangpárnál kisebb az ajaktávolság, ami élet-

2. táblázat

	5 (%)				6 (%)				7 (%)			
	Közny		Nyj		Közny		Nyj		Közny		Nyj	
	R	H	R	H	R	H	R	H	R	H	R	H
[y]—[y:]	110	118	118	117	112	122	115	120	117	124	107	109
[i]—[i:]	99	104	109	108	92	100	103	108	103	111	109	107
[ø]—[ø:]	109	116	108	115	108	116	103	115	113	114	100	107
[e]—[e:]	101	103	114	106	89	94	102	95	93	112	98	98
[u]—[u:]	116	117	117	114	115	118	117	117	116	112	105	110
[o]—[o:]	114	116	108	108	114	116	106	108	107	111	97	95

tanilag lehetővé teszi, hogy az előrecsücsörödés mértéke a rövid hangoknál nagyobb legyen. Ez ugyancsak élettanilag függ össze azzal a megállapítással, hogy a palatális hangoknál nagyobb, a velárisoknál kisebb az ajaknyílás. A nyelvjárási sajátosság tehát abban jelentkezik, hogy a köznyelvi adatok tanúsága szerint a rövid-hosszú szembeállításban a hangpárok hosszú tagjánál kisebb (vagy legalább nem nagyobb) az ajaktávolság, ami élettani okokból következően (az ajakizmok működése) a hosszú hangoknál nagyobb mértékű előrecsücsörődéssel párosul. Ezzel szemben a nyelvjárási adatokból az következik, hogy két hangpár kivételével a rövid hangoknál volt kisebb az ajaktávolság és ezáltal nagyobb az előrecsücsörödés mértéke.

A köznyelvi hangképzésben a zárt – nyílt artikulációval arányosan nő az ajaktávolság (l. 1. táblázat). Ehhez viszonyítva saját adataink jobban szórnak, a törvényszerűség nem érvényesül olyan tisztán. Néhány hang értékeinél jelentős az eltérés: az adatközlő nyíltabban ejti az [e]-t 27%-kal, az [e:] -t 32%-kal, az [y] -t 35%-kal, az [ø] -t 24%-kal, az [y:] -t 51%-kal. Zártabban ejti a következő hangokat: [ɛ] -t 60%-kal, az [a:] -t 41%-kal és az [o] -t 20%-kal.

Gósy vizsgálata szerint a lefelé irányuló függőleges mozgással arányosan nő a profilképen látható előrecsücsörödési hossz is. Bolla adataiból arra következtethetünk, hogy nem érvényesül egyértelműen ez az összefüggés. Nyelvjárási értékeink alapján másfajta tendencia jelenik meg határozottan: a nyelv függőlegesen lefelé haladó mozgásával csökken az előrecsücsörödési hossz.

A mássalhangzó képzését a zöngéesség-zöngétlenség szerinti szembeállításban, illetve a képzés helye és módja alapján vizsgáltuk. A mássalhangzóknál az ajakmozgás a szomszédos magánhangzók függvénye. Erre való tekintettel a felmérés alapjául szolgáló fentebb közölt nyelvi anyagban dőlt betűvel jelöltük a vizsgált hangokat. Ezzel az egyes mássalhangzók hangkörnyezetét is megadtuk.

Gósy vizsgálata alapján a zöngéesség jelenléte az ajakartikulációval nincs közvetlen összefüggésben, és élelyeső a különbség az ajkak vízszintes mozgásában is. Mindezt Bolla mérésének elemzésével kissé módosítanunk kell (l. 3. táblázat): az ajkak távolságának alakulását vizsgálva (1. oszlop) az egyes képzési módoknak megfelelően felosztjuk a hangokat, a kialakított csoportokon belül a zöngés és a zöngétlen hangok külön-külön növekvő értékű sorba állíthatók, ha a képzés helye szerint az ajkaktól a gége felé haladunk.

Saját mérésünkben is jelentkezik az ajakartikuláció és a zöngéesség megléte között a köznyelvre megállapított összefüggés, itt azonban jelentősebb az azonos képzési csoporton belüli eltérés a zöngés és zöngétlen hangok között. Úgy tűnik, éppen ez jelent nyelvjárási sajátosságot: a zöngések és zöngétlenek közti különbség explozívák és affrikáták esetén az alveopalatális képzési helyhez tartozó hangoknál ([J] – [c], ill. [d̥] – [t̥]) a legnagyobb, spiránsoknál pedig a palatumnál képzett hangoknál ([j] – [ç]) figyelhető meg ez a maximumérték.

A köznyelvi hangképzést vizsgálva az alveoláris mássalhangzók jellemző ajakmozgása elsősorban az alsó és felső ajak távolságának változása, másodsorban a szájugok hosszának alakulása. Nyelvjárási mérésünk ehhez képest jelentős eltérést mutatott: az [s] hang nyíltabb 23%-kal, az [l] pedig különösen nyíltan, tág szájnnyílással képződik, miközben az ajakzugok távolsága alig változik (l. 3. és 4. táblázat). Ez csak úgy lehetséges, hogy az artikuláció közben a szájugok hátrafeszítődnek, a musculus buccinator megfeszül. Ezt alátámasztotta a fényképfelvétel, amelyen az alsó ajak elkeskenyedik és a fogakra feszül, valamint ezt bizonyítja az alsó ajak előrecsücsörödésének alacsony értéke is (105%). Azt, hogy ez valamivel nagyobb a nyugalmi értéknél, az okozza, hogy az állkapocsnyitásszög közben jelentősen megnő (20%) és ez a fogsor szaggitális irányú eltolódásával jár.

3. táblázat

	1 (%)				3 (%)				8 (%)			
	Közny		Nyj		Közny		Nyj		Közny		Nyj	
	z	zt	z	zt	z	zt	z	zt	z	zt	z	zt
[b]—[p]	97	107	100	95	107	106	100	100	104	109	105	105
[d]—[t]	145	144	147	158	104	106	103	107	113	113	110	110
[J]—[c]	148	161	147	168	111	111	104	109	113	115	108	113
[g]—[k]	147	153	158	147	103	102	105	105	112	114	111	110
[v]—[f]	120	123	111	126	107	107	105	104	109	108	110	107
[z]—[s]	143	140	147	163	112	111	109	108	113	114	110	112
[ʒ]—[ʃ]	165	169	153	153	105	101	103	101	111	110	107	104
[j]—[ç]	150	148	168	126	107	107	104	109	110	111	114	104
[ʁ]—[h]	159	160	158	153	103	101	104	105	115	115	92	114
[dz̃]—[ts̃]	140	144	142	142	108	110	107	105	112	113	107	107
[dʒ̃]—[tʃ̃]	178	173	153	168	103	103	103	101	110	111	107	111
[by]—[pʃ]	129	121	100	105	94	94	103	103	98	97	110	110

4. táblázat

	1 (%)		3 (%)		8 (%)	
	Közny	Nyj	Közny	Nyj	Közny	Nyj
[m]	91	100	107	100	107	106
[rŋ]	126	105	107	103	106	111
[n]	155	153	104	104	117	110
[p]	159	153	106	105	116	111
[ŋ]	148	153	101	99	112	110
[x]	158	147	105	101	113	107
[l]	165	205	104	96	121	120
[r]	160	147	103	100	118	106

Ugyancsak jelentős az eltérés a posztalveoláris (alveopalatális) képzésű hangok nyelvjárási ejtése esetén: a spiránsok közül a [ʒ] hangot 12%-kal, az [f]-t 16%-kal képzí zártabban adatközlőnk, az affrikáták közül a [dʒ]-t pedig 25%-kal ejti zártabban.

Szintén zártabban képződik a palatális [ç] (22%) és a veláris [x] hang (11%). A [g] nyíltabbnak mutatkozik 11%-kal.

A képzés módja szerint vizsgálva a köznyelvi mássalhangzókat, megállapíthatjuk, hogy az explozívoknál, nazálisoknál, spiránsoknál és affrikátáknál egyaránt az alveopalatális képzésűeknél ([j], [c], [ɲ], [ʒ], [f], [dʒ] és [tʃ]) a legintenzívebb, ezért itt a legnagyobb jelentőségű az ajkak egymáshoz viszonyított mozgása (l. 3. táblázat 1. oszlop). A nyelvjárási ajakartikuláció sajátosságai ettől annyiban térnek el, hogy a nazálisoknál az alveoláris [n] esetében, a spiránsoknál pedig a dentialveoláris [s]-nél található ez a maximális érték.

4. A vizsgálatai eredményei a következőkben foglalhatók össze:

Magánhangzóknál:

1. A köznyelvi felmérések szerint az alsó és felső ajak távolsága egyenlő, vagy a hangpárok hosszú tagjánál kisebb. Mindez vizsgálatunkban:

- négy hosszú hangnál nem kisebb az alsó és felső ajak távolsága ([y:], [u:], [i:], [o:]),
- a palatális magánhangzóknál nagyobb, a velárisoknál kisebb az ajaknyílás mértéke.

2. A köznyelvi ajakartikulációban az orrcsúcs-állésúcs távolságok nagyrészt megegyeznek. Nyelvjárási vizsgálatunkban az orrcsúcs-állésúcs távolság

- az ([y] — [y:]) hangpár esetében az [y:] hangnál nagyobb 12%-kal,
- az ([ø] — [ø:]) hangpár esetében az [ø] hangnál nagyobb 18%-kal.

Ez a köznyelvi hangképzéshez viszonyítva már számottevő eltérés.

3. A köznyelvi vizsgálatok szerint az előrcsúcsörödés mértéke a hosszú hangoknál erőteljesebb. Felmérésünk alapján ez is módosul: az előrcsúcsörödés mértéke a rövid hangoknál adódott erőteljesebbnek a nyelvjárási ajakartikulációban. Ez összefügg az 1. megállapítással, miszerint (két kivétellel: [e] és [ø]) a rövid hangoknál volt kisebb az ajaktávolság.

4. Adatközlőnk nyíltabban ejti az [e]-t 27%-kal (l. a 3. pontot), [e:] -t 32%-kal, [y]-t 35%-kal, [ø]-t 24%-kal (l. a 3. pontot), [y:] -t 51%-kal. Zártabban ejti az [ɛ]-t 60%-kal, az [a]-t 41%-kal, az [o]-t 20%-kal.

Mássalhangzóknál:

1. A köznyelvre megállapított összefüggés (amely szerint az ajaktávolság alakulása az egyes képzési csoportokon belül függ a képzés helyétől és ezen belül a zöngesség mozanatának meglététől) a vizsgált nyelvjárársban sajátos formában jelentkezett: a zöngés és a zöngétlen hangok értékei közti különbség jóval kifejezettebb lett.

2. Az ajaktávolság változását vizsgálva nyíltabban képződik az [s] hang 23%-kal, az [l] 40%-kal. Zártabban képződik a [ʒ] hang 12%-kal, az [f] 16%-kal, a [dʒ] 25%-kal, a [ç] 22%-kal.

3. A köznyelvi hangképzést vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy az ajkak távolsága valamennyi képzésmódon belül az elveopalatális képzésű hangoknál a legnagyobb. Nyelvjárási hangok esetén a nazálisoknál alveoláris ([n]), a spiránsoknál dentialveoláris ([s]) helyen legnagyobb az ajaktávolság.

Mindezek szerint elemzésünk több pontján sikerült feltárni a nyelvjárási és a köznyelvi ajakartikuláció néhány megkülönböztető vonását. A vizsgálat során megfogalma-

zott jellemzők, valamint az eltérések alapján lehetőség nyílt a nyelvjárási sajátosságok létrejöttének újfajta fiziológiai alapú megközelítésére.

Irodalom

- Bolla Kálmán: A magyar beszédhangok ajakartikulációjának kísérleti-fonetikai vizsgálata. MFF 2. 1978. 31–50.
Bolla Kálmán: Magyar hangalbum. MFF 6. 1980.
Fejezetek a leíró magyar hangtanból. Szerk. Bolla Kálmán. Budapest, 1982.
Gósy Mária: A magyar beszédhangok ajakartikulációja. Nyr 100 [1976.] 262–8.
Gósy Mária: Kísérlet nyelvjárási beszédhangok műszeres elemzésére. MFF 12. 1983. 54–65.
Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest, 1971.
Valaczkai László: Abriss einer ungarisch deutschen kontrastiven Phonetik. Budapest, 1976.

Kozma Gábor

A XVII. századi mondatalkotásról

(Zrínyi Miklós különböző műfajainak mondat szerkesztési jellemzői)

„Magasabb igényű — tudományos, igazgatási, sőt már a közéleti — gondolkodásunknak és e tárgyú gondolkodásunk formába öntésének elidegenedett az eszköze is, meg a módja is az évszázadok során attól a történetileg öröklöttől, amely a mindennapi gondolkodásunkat ma is szolgálja és jellemzi még. Ennek a szétválásnak eredménye, de erősítője is, hogy egyrészt »magánéletünk« és »közéletünk« s másrészt »mindennapi« és »tudományos« szemléletünk és gondolkodásunk külön-külön világ; a közéleti és a tudományos a magánéletinek és a mindennapinak nem magasabb szintű folytatódása, hanem — ellenlábasa. Így hát a beszélő társadalmon belül — s ennek vetületeként a beszélő egyénen belül is — olyan fogalomalkotási-gondolkodási kettősség alakult ki, amely a szétfejlődésnek mai fokán tudati kettősséghez vagy épp tudathasadáshoz vezet” — állapítja meg Deme László.¹

Adódik tehát a kérdés: mely korban (s vajon miért) mehetett végbe az említett szétkülönülés; meddig, s milyen mértékben volt egységes a különböző nyelvi szférák mondat szerkesztése.

Ezen kérdésekre a feleletet történeti szövegek vizsgálatával kaphatjuk meg; úgy, hogy a mondat szerkezeti jellemzők alakulását a századokon keresztül végigkísérjük. A korok közti összevetésen belül pedig a műfajok egymáshoz való viszonyára kell figyelnünk.

A történeti vizsgálat első fázisaként a XVII. század kiemelkedő (és ami esetünkben lényeges: sok műfajú) szerzőjének, Zrínyi Miklósnak a mondat szerkesztését kíséreltem meg elemezni. Az előzőekben vázolt problémák adják a dolgozat két alapkérdését: egyrészt milyen a nyelvi szférák egymáshoz való viszonya Zrínyi mondat szerkesztésében (a válasszal szinkrón kép alakul ki a XVII. századi szerző munkásságáról); másrészt miről árulkodik a diakrón elemzés, azaz milyen fejlődési ív figyelhető meg a Zrínyi-kép és a mai adatok kirajzolta kép között. A harmadik kérdést már a vizsgálat leendő módja adta: alkalmazható-e történeti szövegekre is — a torzítás veszélye nélkül — Deme László mai mondatok elemzésére kidolgozott módszere? A feltett kérdésekre a vizsgálat során fokozatosan kialakultak a válaszok, előbb azonban még jónéhány dolog tisztázására volt szükség.

Az elemzés anyaga

A vizsgálathoz nyelvhasználati rétegenként — illetve irodalmi műfajonként — 25–25 000 betűhelynyi szöveget kellett elemezni (a továbbiakban: 25 000 betűhely = B); mivel ezen szövegmennyiség mutatói már tájékoztatnak bennünket a szerző mondat szerkesztésének jellemzőiről.² Az elemzés anyagát a következő művekből vett metszetek

¹ Deme László: Anyanyelvünk dolgában (kézirat).

² Deme László: Mondat szerkesztési sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai, 1971. 154–9.

képezik: a hadtudományi értekezések — Az török Áfium ellen való orvosság (1660—61.) és a Vitéz hadnagy (1650—53.)³ — a közéleti szférát képviselik; a szépirodalmi művek — a Szigeti veszedelem (1645—46.) és egy Idilium (Az hól egy vadász Violának kegyetlenségéről panaszkodik (1651.))⁴ — a művészi szövegek részét alkotják; s végül az előző kettőhöz viszonyított, magánéletibb nyelvhasználatról árulkodnak a levelek (amelyek a fentebb felsorolt művek megírásának idejében, 1645 és 1661 között születtek).⁵ Kérdéses azonban, hogy ezek a Batthyány Ádámhoz szóló s a legkülönbözőbb témákkal foglalkozó levelek (és egyáltalában: a levél műfaja) mennyiben utalhatók a magánélet nyelvi szférájába. Figyelembe kell vennünk, hogy a levélen keresztüli kapcsolattartás nem olyan tiszta kommunikációs viszony, mint a magánbeszélgetés: a partner reakciói — de a levél írójának is a legspontánabbjai — és az intertextus közvetlen hatásai (hiányosság, kevésbé gondos szerkesztés, töredezettség stb.) itt nem érvényesülnek. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a XVII. században a levelezésnek szigorú hagyományokra épülő szokásrendszere volt — bár az, hogy erre Zrínyi milyen mértékben támaszkodott, részletekbe menő filológiai vizsgálatot igényelne. Pontosan nem lehet kinyomozni, hogy a korban a levélstílus (szemben a publicisztikai jellegű értekező prózával és a költői nyelvhasználattal) mennyire állhatott közel a magánéleti beszélt nyelvhez. Ám a levél mégis inkább kommunikáció, mint pusztán információközlés, s a többi vizsgált műfajhoz képest feltétlenül „magánéletibb” jellegű — talán mégiscsak besorolhatjuk a magánéleti kommunikációs nyelvhasználat körébe.

Műfajonként (illetve művenként) egy-egy mutatósor készült el, kivéve a levelezés anyagát, amelyet célszerűnek látszott néhány alcsoportra bontani. Legelőször is aszerint, hogy eredetijüket Zrínyi vagy deákja vetette-e papírra — számítva a leíró személyek különbözőségéből eredő esetleges különbségekre. (A deák írta levelek kapcsán felmerült a kérdés: diktálás utáni direkt leírásról vagy inkább ennek tisztázataként keletkezhettek-e.) Zrínyi saját kezű szövegeit ismét bontani kellett, ugyanis dátumozott levelei nem adták ki a szükséges mennyiséget, s ezért ki kellett egészíteni őket a hiányos keltezésűekkel, melyek így újabb osztályba kerültek. (E leveleknél a kötet csak valószínűsíthető keltekezést tartalmaz.) Végül ez utóbbi csoport ismét kétfelé oszlik, mivel ezen levelek egyike a többihez viszonyítva igen hosszú: 69 soros, szemben az átlagos 22 (illetve e levél számításán kívül hagyásával 19) sorral, s a terjedelem nagy különbsége ismét csak takarhat minőségi eltéréseket.

A vizsgálandó szövegcsoportok tehát a következők lettek:

- magánéleti: 1. A deák által írt levelek — B/2
 2. Zrínyi által írt dátumozottak — B/4
 3. Zrínyi által írt hiányos keltezésűek — B/4
 3/a. Zrínyi által írt hiányos keltezésű — a 69 soros — B/8
 3/b. Zrínyi által írt hiányos keltezésűek — a 69 soros nélkül — B/8
 4. A levelezés átlaga — B
- közéleti: 5. Az török Áfium ellen való orvosság — B/2
 6. Vitéz hadnagy — B/2
 7. A hadtudományi művek átlaga — B

³ Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Szerkesztette: Klaniczay Tibor. Zrínyi 1957. 280—6; 376—82.

⁴ Gróf Zrínyi Miklós művei. Kiadja: Négyesy László. Franklin, 1914. 89—99; 226—36.

⁵ A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Közzéteszi: Iványi Béla. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, 1943. 1., 114., 136., 148., 169., 190., 192., 201., 204., 215., 224., 236., 237., 238., 244., 248., 251., 252., 260., 287., 295., 310., 363.

- művészi: 8. Idilium — B/2
 9. Szigeti veszedelem — B/2
 10. A szépirodalmi művek átlaga — B
 átlag: 11. — 3B

A vizsgálat módszere

„Ferdinand de Saussure korszaknyitó előadássorozatának megismerése óta úgy tartottuk: az emberi kommunikációban a nyelv az, ami rendszer- és törvényszerű; s a beszéd minden sajátosságát tekintve egyedi, egyéni, egyszeri. Azért is nem alakult ki az úgynevezett »parole-nyelvészet«, mert lassanként a tétel megfordult, s az utóbbi időben már inkább így hangzott: minden, ami rendszer- és törvényszerű, az a nyelv része; a beszédnek tulajdonképpen nincsenek törvényei, vagy legalábbis nem foghatók meg. A dolgozatban összefoglalt vizsgálat a beszéd, a szöveg vetületében keresett — és talált — törvényszerűségeket a mondat körül. Mégpedig nem is akármilyeneket, hanem n u m e r i k u s a k a t, vagy numerikusan megalapozottakat; s így egzakt és objektív természetűeket” — írja Deme László a Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata című művében (395). Ugyanitt fejt ki és mutatja be mondatvizsgálatának módszerét, amelynek tömör (és leszűkített) lényege a következő: a szöveg jellemzőit az elemzés különböző feladatainak megfelelően számszerűleg kifejezett mutatókba foglaljuk; s az így kapott értékeket fogjuk vallatóna az adott szöveget illetően. Ily módon a sajátosságok nemcsak lemérhetők, hanem összevethetők is. E módszernek az alkalmazását kíséreltem meg Zrínyi mondatainak vizsgálatakor.⁶

A vizsgálódás középpontjában a mondat egység állt; első lépésként ezek mondatfunkciós részek szerinti elemzését kellett elvégezni. Ebből az elemzésből kimaradtak a mondat azon elemei, amelyek nem mondatfunkciós részként vagy annak részeként állnak: a megszólítás, az indulatszó és a módosító rész, mert ezeket megnyugtatóan sem a mondatrészek, sem a mondat egységek közé nem sorolhatjuk be.⁷ A megszólítást egyetlen esetben tarthatjuk mondatfunkciós rész tagjának: amikor harmadik személyű igei állítmány mellett harmadik személyű *kegyelmed*-típusú alanyt követően, értelemszerűen, alanyi helyzetben áll. Pl.: „Emlekezhetik kegyelmed édes B á t t y á m U r a m . . . ”,⁸ vagy „Hogy kegyelmed édes B á t t y á m U r a m engem Attyafia szolgaiat emlékezetiben tart . . . ”.⁹ Nem vehető be a mondatfunkciós részek szerinti elemzésbe a névelő és a valódi kötőszó sem.

A mondat egységek elemzésekor fel kellett tüntetni azokat a számadatokat, amelyek összesítéséből később kiszámíthatók a mutatók: a tömbök (mondatfunkciós részek) számát, a mondat egység szavainak számát, a tömböt nem alkotó (egyszavas) mondatfunkciós részek számát és végül a főnévi és határozói igenévi alaptagú tömbök számát. Az adatok összegzése és a számítások elvégzése után szövegesoportonként az alábbi mondat szerkesztési sajátosságokat tükröző II mutató alakult ki:

⁶ A módszer további legrészletesebb kifejtése: Deme László: A szövegség és a szövegegység néhány jellemzője (Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rácz Endre, Szathmári István. Tankönyvkiadó, 1983. 31—60.

⁷ A mondat szók besorolhatóságával foglalkozik Kelemen József: A mondat szók a magyar nyelvben c. dolgozatában (Akadémiai, 1970.) és a tanulmányban Keszler Borbála: Az egyszerű és az összetett mondat határsávja (Tanulmányok a mai magyar nyelv mondat tana köréből. Tankönyvkiadó, 1977. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István). 123—6.)

⁸ A két Zrínyi . . . 244.

⁹ A két Zrínyi . . . 251.

1. a szerkesztettség mutatója, amely azt fejezi ki, hogy az összes mondategység száma hogyan aránylik az összes mondategységéhez;
  2. a szerkesztett mondatok szerkesztettségének mutatója az összetett mondatokban szereplő mondategységek és az összetett mondategységek arányáról vall;
  3. az egyszerű mondatok százalékos részesedési aránya az összes mondategységhez viszonyított részesedésüket mutatja meg;
  4. a tagoltság mutatója a mondatfunkciós részek és a mondategységek számának arányát fejezi ki;
  5. a zsúfoltsági mutató a szavak és a mondatfunkciós részek arányáról árulkodik;
  6. a tömbök zsúfoltsági mutatója a szerkesztett mondatfunkciós részek szavainak és a szerkesztett mondatfunkciós részek számának az arányát tükrözi;
  7. az egyszerű mondatfunkciós részek százalékos aránya az összeshez viszonyított részesedésüket fejezi ki;
  8. a telítettség mutatója a szavak és a mondategységek számának arányát jelzi;
  9. az igeneves szerkezetek zsúfoltsági mutatója arról tanúskodik, hogy e szerkezetek szószáma hogyan aránylik a szerkezetek számához;
  10. az igeneves szerkezetek nélküli zsúfoltság mutatója arról vall, hogy az igeneves szerkezetek szavai nélküli szószám milyen arányú az igeneves szerkezetek alaptagjai nélküli mondatfunkciós részek számához képest;
  11. a szerkesztett igeneves szerkezetek zsúfoltsága a szerkesztett igeneves szerkezetek szószámának és a szerkesztett igeneves szerkezetek számának arányát mutatja meg.
- (Eredetileg volt egy 12. mutató is: a szerkesztett igeneves szerkezetek nélküli zsúfoltság. Ez azonban e szerkezetek elenyésző aránya miatt tizedpontosággal egybeesett a 10. mutatóval, s így nem volt érdemes külön fölvenni.)

A történeti szöveg felvetette újabb kérdések

A XVII. századi mondatok elemzése közben előadódott kérdések nagy része abból származott, hogy nem dönthető el egyértelműen: mai nyelvi tudatunkkal (és elemzési rendszerünkkel) hogyan közelíthetünk reálisan a XVII. századi szerző kifejezési szándékához, fogalmazásmódjához, helyesírásához. S a kritikai kiadás (és szövegmagyarázatainak) hiánya még fokozottabb óvatosságra kell hogy kötelezzen.

Ilyen kérdésként merült fel többek között: az akkor külön, ma egybe írt szavak két szónak vagy egynek számítanak-e? Ha ez csak helyesírási kérdés lenne, nem volna gond. Feltételezhető azonban az is, hogy a nyelvéllapot korábbi szakaszában — ezt jelölte volna a külön írás és a gyakori külön-külön toldalékos — erősebb képzetváltás volt közöttük, s a kommunikációs folyamatban betöltött, a mondatban elfoglalt helyük eszerint lenne értékelendő. Nem lehet egyértelműen határozni, s a döntés kényszerűségből született: a kiadások közül csak a levelek őrzik az eredeti helyesírást, az összes többi „lefordította” a szöveget mai helyesírásra. Így kénytelen voltam ezekhez igazodni, s a mai helyesírás szerint egybe írt szavakat egynek számolni. Ezt a megoldást támogatta az is, hogy a Zrínyi-szöveg adatait maiakkal kell összevetnem; s az igékötös igék, összetett főnevek, névmások két szónak számolása jelentős nagyságrendi eltérést okozott volna, amely az összehasonlítások torz eredményre vezetett volna.

A XVII. század gyakorlata szerint Zrínyi olykor latinra fordítja a szót; általában azonban nem nagyobb terjedelemben, mint egy-egy mondategységre. Ebben a néhány esetben folyamatosan, kihagyás nélkül elemeztem az adott mondategész mondategységeit, a latin részlettel együtt, mint ahogyan korabeli olvasója is olvashatta. Mindössze kétszer fordult elő, hogy testesebb latin szöveg ékelődött a magyar mondatok közé; ezeket kihagytam, mert itt több mondaton keresztül csak a latin mondategységek jellemzőit lehetett volna megállapítani.

Az elemzés során előkerültek ma már nem (vagy alig) használatos, elavultnak tekintett megoldásformák is. Ilyen például a Vitéz hadnagyban előforduló szerkezet: „[. . .] alkalmat kell keresni apró csatákra, ahol bizonyosan valami mesterséggel *rá lehet vethetni*, bár csak kicsin részét is [ti. az ellenségnek].”¹⁰ A *rá lehet vethetni* kifejezésben két forma kereszteződik (főnévi igenév + ható képzős létige — és ható képzős főnévi igenév). Elemzése így adódna: *lehet* = állítmány, *rá* [. . .] *vethetni* = az alanyi tömb alapja. A problémát az okozza, hogy ennek alapján az összes *összvehihatni*, *harcolhatni*, *megrendelhetni*¹¹ stb. formát így kellene felfogni: ható főnévi igenév = alany, az állítmány (*lehet*) pedig hiányzik. Viszont ezt az alakot — mely jelenkori szövegeinkben is egyre ritkább — ma így szoktuk elemezni: ható képzős főnévi igenév = állítmány. Emellett azonban a főnévi igenév és a ható képzős létige kapcsolatát alany–állítmányként tartjuk számon. Ezek alapján a történeti szöveg elemzésekor is kénytelen voltam a kettősséget megtartani, s a *megharcolhatni* típust állítmányként, a másik két esetet alany–állítmányként felfogni. Különleges volt az a megoldásforma is, amikor határozói igenév állt állítmányi szerepben: „Ezt jelért Juranics, hogy volt ilyen próbán, | Magával elvivé, Radivoj így *szólván*: | Véghez ment, Juranics, mi minden szándékunk [. . .]”¹² (Bár fennáll itt annak a lehetősége is, hogy nem bevett nyelvi fordulattal élt Zrínyi, hanem a versforma kedvéért változtatott szóalakot. Annál is inkább gyanakodhatunk erre, mert ilyen változtatás máshol is előfordul: „Erős Radivojon rendi istrázsának | Vala, és mellette Juranics *vajdának*.”¹³ Az értelmezésnek ez a lehetősége átvezet a műfaj felvetette kérdések tárgyalásához.)

A műfaji sajátosságok jelentkezése

A mondandó céljához és jellegéhez választott műfaj sajátosságai is vetnek föl újabb kérdéseket. Ezek közül — érintőlegesen — többről esett már szó: így például a levelekben műfaji velejárásként jelentkező megszólításokról. Volt szó arról is, hogy a levelek a kötöttség mellett a spontaneitás nyomait is magukon viselik; ennek foka ugyan kérdéses, megléte azonban bizonyos, s azonnal szembeűnő tanújelei is vannak: az elírások. Ezek mondatfunkciós részként való elemzése indokolatlan lenne, hiszen az író nem szándékozott velük semmiféle információt bevinni közlésébe, s a kommunikációs folyamat fenntartása sem funkciójuk. (Példaként a nyilvánvaló elírásokra: „. . . nem szűnnek az *kegyelmed fület* en felőlem való rosz informatiokkal *Kegyelmed fület* tölteni.”¹⁴

A megszólítás is jelezhet spontaneitást: kötöttséggként (ha igen lazaként is) csak a levél elején áll; a szöveg belsejében előfordulva lehet az író (diktáló) pillanatnyi megakadása a jele: míg leírja (kimondja), időt nyer a továbbiak megfogalmazásához. Feltehető az is, hogy diktálás közben többször van efféle „időnyeresre” szükség, mint akkor, ha valaki saját maga írja le a maga által megfogalmazottakat, vagy esetleg másolja a

¹⁰ Vitéz hadnagy 286.

¹¹ Vitéz hadnagy 285.

¹² Szigeti veszedelem 234.

¹³ A két Zrínyi . . . 287.

¹⁴ A két Zrínyi . . . 191.

szöveget. Így a levelek belsejében előforduló megszólítások száma is mondhat valamit a diktálás utáni direkt leírás vagy a leírás utáni tisztázat formájának kérdésében. A Zrínyi által leírt (tehát alaposan átgondolt) levelekben 11 megszólítás volt (+ egy állt alanyi helyzetben, elemezhetően); ebből levélkezdő helyzetben 18,1%, a levél belsejében pedig 81,7% szerepelt. A deák írta levelek 9 (+ három elemezhető, alanyi helyzetű) megszólításának 55,5%-a állt hagyományos, kezdő helyen, és csak 44,4%-a szöveg belsejében. Ha tehát a deákleveleknél a szövegek belsejében ennyivel kevesebb volt a megszólítás, mint a sajátkezűleg leírtaknál (kb. feleannyi), akkor föltehető, hogy a deáklevelek végső formája szintén a szöveget átgondolva, sőt újra átgondolva és -fogalmazva, tehát tisztázással keletkezett.

A szépirodalmi művek elemzésénél is okozott gondot a forma, s ez elsősorban a mondategész-mondategység elhatárolásában jelentkezett. Ha a verssor végén kérdőjel vagy felkiáltójel áll (amivel ma, az egyenes idézet esetét leszámítva mindig mondategészt zárunk), Zrínyinél nem lehet tudni, hogy mondategység fog-e kezdődni, vagy pedig új mondategész. Prózája mutatja, hogy mondategység is következhet: „Avagy külön compositióból vagy-on-e az mi ellenségünk felépítve? vagy nem azoktul a vitéz magyaroktól származunk-e mi, kik kevés néppel számtalan sok ezer pogányokat kergettek?”¹⁵ A prózában eldönti a kérdést az, hogy az írásjel után kis- vagy nagybetűvel folytatódik-e a szöveg. A versben ez nem lehet támpont, mivel minden sort nagybetűvel kezd Zrínyi. Néhány esetben a szövegkörnyezetből kikövetkeztethető, hogy mondategységet vagy mondategészt zár-e a kérdő- és felkiáltójel — de csak nagy óvatossággal; nem hagyhatjuk figyelmen kívül sem a XVII. század nyelvhasználati szokásait, sem a költői nyelv szabadságát: „Miért szépségedben magadat elbiztad? | Mely mint egy szép gyöngyvirág, hamar elrothad; | Mint egy csurgó patak, mely vissza nem folyhat, | Ugy fűt el szépséged s változik szép orcád.”¹⁶ Ill. „Mit használ, ha szívem olthatatlanúl ég, | Ha kemény szívedben van olvadhatatlan jég? | Mast mi jójra vagy-on szépen megderült ég, | Ha szemem essőjének nem szakadhat vég.”¹⁷ Biztos fogódzó híján a két lehetőséget egységesítettem. Mivel többször tűnt úgy, hogy inkább mondategészt zár le az írásjel, az összes ilyen esetet eszerint elemeztem.

A mutatók táblázata

Álljanak itt összességükben a kiszámított mutatók; a táblázat első részében Zrínyi szövegeinek adataival, második részében pedig néhány mai, viszonyítási alapul szolgáló számadattal (utóbbiakat a szegedi JATE Magyar Nyelvészeti Tanszéke bocsátotta rendelkezésünkre):

A szerkesztettség mutatója

Ez a szám azt mutatja meg, hogy a szöveg egy-egy mondategésze átlagosan hány mondategységből épül fel szerkezetileg (azaz gondolatilag hány mondategységre tagolódik); tehát az olvasó (hallgató) hány viszonylagos lezárás után jut el a mondat szempontjából (mert a bekezdés és a szöveg felől nézve természetesen még mindig nem) abszolút lezáráshoz.

A szerkesztettséget vizsgáló mutató az az adat, amelyiknél — történeti szövegről lévén szó — leginkább ki vagyunk téve a szerkesztő-kiadó felfogásának. Az ugyan, hogy

¹⁵ Az török Áfium... 380

¹⁶ Idilium 91.

¹⁷ Idilium 90.

hol van a mondategység határa, mindig eldönthető, függetlenül az írásjelektől; a mondat-egész elhatárolása azonban már gondot okoz. Markó Árpád könyvében,¹⁸ ahol néhány szövegrészlet mellett a faksimile változat is szerepel, megfigyelhető: a kiadás értelem szerint kiteszi a vesszőt, ha úgy látja jónak, függetlenül attól hogy a kézírásos szövegben pont szerepelt-e (utána kis betűvel), vessző, vagy pedig nem is volt írásjel. Pont került több esetben olyan pont helyére, amelyik után kis betűvel kezdődött az új mondategység, néha vessző helyére, és a pont helyére mindig, ha utána nagy betűs mondategység következett. Nem tudni, hogy az elemzett anyag forrásául használt kiadások szerkesztője hogyan járt el, de az bizonyos, hogy a kritikus helyeken (pont + kis betű = mondat-egység határa? mondategész határa?) valamelyik irányban döntenie kellett. Ez a — minden valószínűség szerint nem nagy — tévedési százalék így belekerült az adatokba. (Az azóta hozzáférhetővé vált szépirodalmi faksimile kiadás¹⁹ alapján megállapítható, hogy a mai kiadások elég gyakran változtatják a mondategész határát mondategység-határ-
rá és viszont, azonban éppen, mert ezt oda-vissza teszik, az esetek nagyjából kiegyenlítik egymást, s lényeges torzítást talán nem jelentenek.)

Zrínyi szerkesztettségi mutatóinak átlaga igen magas: 4,42-es értéket ad; s ez a szöveg megérthetősége szempontjából jót jósol, hiszen könnyebb megérteni a több tagmondatban kifejtett gondolatot, mint az egy mondategységbe sűrítettet. A mai szövegek adatai közül még az ezt leginkább megközelítő számok is jóval alatta maradnak: fejtegető próza jellegű szépirodalom (Németh László): 3,41; érettségizett technikus beszéde: 3,15; fejtegető próza (Bárcai Géza és Laziczius Gyula tanulmánya): 2,58; esti egyetemista jogász szóbeli szövege: 2,52; paraszti beszélő: 2,17; nem is beszélve az alacsonyabbakról: közlő próza (brosúrák): 1,94; közlő próza jellegű szépirodalom (Fejes Endre): 1,90; III. osztályos középiskolás fogalmazásmódja: 1,64; rádióhírek: 1,59; MTI-s híryanagy: 1,47; tanácsi határozatok: 1,40.

Érdeemes a Zrínyi-mutatókat lebontásukban is megvizsgálni. Azt látjuk, hogy minden egyes számadat magasabb a mai mutatóknál, az értékek 3,76-tól 5,93-ig terjednek. A három műfaj átlagának összevetése eléggé kiegyensúlyozott sort mutat, egységes mondat szerkesztésről tanúskodik: a levelezés átlaga 4,88; a hadtudományi műveké 4,81; a szépirodalmiaké pedig 3,88 mondategység/mondategész.

A legmagasabb adat (5,93) a pontos keltezés nélküli sajátkezűleg írt levelekre jött ki. Mivel az itt szereplő egyik levél (a már emlegetett 69 sorosról van szó) feltűnően hosszú volt, érdemesnek látszott (s az ötlet ekkor született) a szövegcsoporthoz a már ismertetett módon kétféle bontani. Felmerült ugyanis az a lehetőség, hogy hátha e hosszú egybefüggő szöveg jellemzői magyarázzák a magas mutatót. A feltevés igazolódott: a 69 soros levél szerkesztettségi mutatója 7,84 lett, míg a fennmaradó levelekre a többi levél adatai közé illeszkedő 4,47-et kaptuk. Felvetődik a kérdés: mi lehet az oka, hogy itt majdnem 8—8 mondategységből építi fel mondategészeit Zrínyi. Nehéz volna eldönteni, hogy inkább a téma vagy pusztán a szokatlan terjedelem játszik-e ebben szerepet. Feltehető, hogy a kettő együttvéve; a levél tárgya (legnagyobb részben egy eléggé indulatos érvelés) megszabta a nagyobb terjedelmet, s így mind az emocionális többlet, mind a terjedelem adta lehetőségek befolyásolhatták a szerkesztettség fokát.

A legalacsonyabb mutatókat a szépirodalmi művekre kaptuk: Idilium: 4,00; Szigeti veszedelem: 3,76. Ez azért különös, mert mikor Zrínyi művészi eszközeinek (mint

¹⁸ Markó Árpád: Gróf Zrínyi Miklós élete és prózaírói munkássága (Magyar Szemle Társaság, 1939.)

¹⁹ Zrínyi Miklós: Adriai tengernek Syrenaia (Akadémiai — Magyar Helikon, 1980. Utószó: Kovács Sándor Iván.)

	Zrínyi-szövegek												
	Magánéleti					Közéleti			Művészi			Átlag	
	1. Deák Által írt levelek	2. Zrínyi- írta datált levelek	3. Zrínyi- írta hiányos kelezé- sűvek	3.a. 3.ból a 69 soros	3.b. 3.a 69 soros nélkül	4. a leve- lezés átlaga	5. Az Átlam...	6. Vitéz hadnagy	7. a hadi próza átlaga	8. Irállum	9. Szigeti vesze- delem		10. a szép- iroda- lom átlaga
1. A szerkesztettség mutatója	4,62	4,27	5,93	7,84	4,47	4,88	4,37	5,33	4,91	4,00	3,76	3,88	4,42
2. A szerkesztettek szerkesztettsége	6,02	4,80	6,92	8,41	5,53	5,93	5,35	5,50	5,43	4,37	4,07	4,22	5,00
3. Az egyszerű mondatok %-os aránya	27,77	13,79	16,66	7,69	23,52	21,33	22,58	3,70	13,79	11,23	9,89	10,55	14,42
4. A tagoltság mutatója	3,28	3,25	2,85	2,68	2,97	3,12	3,01	2,93	2,97	2,82	3,24	3,03	3,04
5. A zsúfoltság mutatója	1,61	1,41	1,44	1,41	1,49	1,51	1,55	1,53	1,54	1,37	1,36	1,36	1,46
6. A tömbök zsúfoltsága	2,58	2,19	2,42	2,36	2,50	2,48	2,61	2,63	2,62	2,29	2,28	2,63	2,56
7. Az egyszerű mondat- funkciós részek %-os aránya	61,51	65,09	68,60	69,70	67,25	64,40	65,77	67,21	66,50	70,97	71,63	71,32	67,70
8. A telítettség mutatója	5,29	4,61	4,06	3,79	4,43	4,74	4,68	4,50	4,59	3,88	4,43	4,15	4,46
9. Az igenes szerkezetek zsúfoltsága	3,36	3,10	2,35	2,75	2,20	3,07	3,25	3,70	3,53	2,63	2,23	2,42	3,13
10. Az igenes szerkezetek nélküli zsúfoltság	1,53	1,37	1,42	1,39	1,45	1,46	1,48	1,40	1,44	1,35	1,34	1,35	1,41
11. A szerkesztett igenes szerkezetek zsúfoltsága	3,51	3,62	2,90	3,33	2,71	3,40	4,68	4,17	4,33	3,06	2,52	2,78	3,65

	táncsi határozatok	középkikolás frásbéli szövege	érettségi-zett beszélt szövege	paraszti beszélt szövege	egyetemista beszélt szövege	közös próza	fejlesztés próza	közös próza jellegű szóp-irodalom	fejlesztés próza jellegű szóp-irodalom	MII-s hirasanyag	rádiós hirasanyag
1. A szerkesztettség mutatója	1,40	1,04	3,15	2,17	2,52	1,94	2,58	1,90	3,41	1,47	1,59
2. A szerkesztettek szerkesztettsége	—	2,37	—	—	3,28	—	—	—	—	—	2,33
3. Az egyszerű mondatok %-os aránya	—	53,08	—	—	—	—	—	—	—	—	55,15
4. A tagoltság mutatója	2,78	—	3,37	—	2,82	—	—	—	—	3,92	3,64
5. A zsúfoltság mutatója	5,03	—	1,54	—	1,46	—	—	—	—	2,38	2,13
6. A tömbök zsúfoltsága	9,34	—	2,52	—	—	—	—	—	—	3,69	3,41
7. Az egyszavas mondatifunkciós részek %-os aránya	51,70	—	64,10	—	67,68	—	—	—	—	48,80	53,30
8. A teltettség mutatója	14,03	4,92	5,21	4,03	4,12	8,04	6,53	3,82	5,80	9,33	7,74
9. Az igeneves szerkezetek zsúfoltsága	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10. Az igeneves szerkezetek zsúfoltsága	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. A szerkesztett igeneves szerkezetek zsúfoltsága	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Deme László adatai	Váradi Géza adatai	Deme László adatai	Szabó József adatai	Sipos Etelka adatai	Deme László adatai	Deme László adatai	Deme László adatai	Deme László adatai	Deme László adatai	Deme László adatai

a barokk stílus jegyeinek) jellemzésekor körmondatairól beszélünk, elsősorban szépirodalmi alkotásaira gondolunk. S most kiderült az, hogy mondatai itt a legrövidebbek, más műfajaiban átlagosan is ~ 1 mondategységgel hosszabbak.

A szerkesztett mondatok szerkesztettségének mutatója

Ez a mutató ugyanazt vizsgálja a szerkesztett mondatokon, amit az előző az összes mondaton vizsgált. Az egyes adatok tehát az egyszerű mondatok részesedésének arányában növekednek. Az átlagszámok (az előző mutatókkal párhuzamosan) itt is magasak: levelezés: 5,93; hadtudományi értekezések: 5,43; szépirodalmi művek: 4,22; a teljes átlag: 4,42-ről 5,00 mondategység/mondategzésre (az általános szerkesztettséghez képest 14,93%-kal) nőtt.

A legkisebb a különbség a szépirodalmi művek átlagában (8,76%) — itt volt arányaiban a legkevesebb egyszerű mondat (erről később bővebben).

A legnagyobb növekedés a leveleknél figyelhető meg (21,50%), ezen belül is elsősorban a deák által írtakban (30,30%-os: 6,02), valószínűleg ez sem cáfolja a másolás feltételezését (l. a következő mutatónál).

A rendelkezésünkre álló mai adatokon azt figyelhetjük meg, hogy az alacsony értékek arányaikban nagyobbat nőttek, mint a történeti szövegek magasabb mutatói: (középiskolás írásbeli nyelvhasználat: 2,37; egyetemista szóbeli nyelvhasználat: 3,28; rádiós híryanag: 2,33), de a különbségek megmaradtak.

Az egyszerű mondatok százalékos arányának mutatója

Kifejezi az egyes szövegek szerkesztetlen mondatainak az összes mondategzéshez (100%) viszonyított százalékos részesedését, vagyis azt, hogy mekkora arányban következik (a mondat szempontjából) abszolút lezárás után ismét abszolút. E szám nagysága, mint már volt is róla szó, befolyásolja az előbbi két mutatót, főleg a szerkesztett mondatok szerkesztettség mutatójának (az általános szerkesztettség mutatóhoz mért) alakulását. Ez azért nem változott nagyot egyik adat esetében sem, mert az egyszerű mondatok részesedése mindenhol eléggé alacsony volt. Az összes szöveg átlagszáma mindössze 14,42%; a leveleké: 21,23%; a hadi és szépirodalmi műveké: 13,79% és 10,55%. Mai adat csak kettő van (a középiskolás írásbeli nyelvhasználatának és a rádiós híryanagnak a mutatói); ezek pedig majdnem négyszeresét adják a Zrínyi-átlagnak (53,08%; 55,15%). Zrínyi alacsony értékeit magyarázhatja a monumentalitást, díszítettséget kedvelő, összetett (bár mint láttuk: nem végtelenül hosszú) mondatokban fogalmazó barokk stílus.

A legalacsonyabb átlagszám a szépirodalmi műveké: ha az összetett mondatok átlagosan nem is itt a leghosszabbak (l. az első mutatót), arányaiban itt van a legtöbb belőlük.

A hadtudományi műveknek is hasonló az átlagmutatója; a különös itt az, hogy ez az adat az egész érték sor legalacsonyabb és egyik legmagasabb számából tevődik össze: Vitéz hadnagy: 3,70%; Az török Áfium . . . : 22,58%. Ezt a különbséget tartalmi-szerkezeti okokkal nehéz lenne megmagyarázni. A két szám részben magyarázza a szerkesztettség mutatók eltérését: a szerkesztett mondatok szerkesztettségének mutatói közel voltak egymáshoz; a Vitéz hadnagyban az általános szerkesztettség alig volt nagyobb ennél (mivel az egyszerű mondatok aránya elenyésző), Az török Áfium . . .-ban viszont alacsonyabb lett az általános szerkesztettség értéke (merthogy itt jóval tetemesebb az egyszerű mondatok részesedése).

A levelezés átlagértéke jelzi, hogy az egyszerű mondatok aránya itt a legmagasabb. Elsősorban is a deák-írta levelekben (27,77%), az egész adatsorban ez a legnagyobb szám. Mivel az összes többi érték (Zrínyi saját fogalmazása és leírása) mind alacsonyabb ennél, ez az adat ismét Zrínyi szavainak diktálás utáni megörökítése ellen, s így a tisztázatkészítés mellett tanúskodik.

A tagoltság mutatója

Ez a mutató azt fejezi ki, hogy egy-egy mondategység átlagosan hány mondatfunciós részt tartalmaz, tehát azt, hogy a viszonylagos lezárásig figyelemben tartott szakaszban hány mondat szintű elem ad az olvasó (hallgató) figyelmének támpontot, kapaszkodót. Ez a szám az egyetlen olyan adat, amelyről azt mondhatjuk: illeszkedik a mai mutatók közé; mindkét sor (bár a mai adatoké kevésbé) kiegyenlített. A Zrínyi-szövegek átlaga 3,04; ettől alig térnek el az egyes műfajok átlagai; levelezés: 3,12; értekező próza: 2,97; szépirodalom: 3,03 mondatfunciós rész/mondategység. A mai adatok a tanácsi határozatok szövegének 2,78%-ától az MTI-s híryanag 3,92%-áig terjednek; a beszélt nyelvre vonatkozóak általában ma magasabbak (az említettekén kívüli adatok: egyetemista beszéde: 2,82; érettségizett beszélő szövege: 3,37; rádiós hírek: 3,64.) (További vizsgálatot érdemelne, hogy a gimnáziumi végzettségű és az egyetemre járó beszélő mutatói itt miért térnek el ennyire egymástól; pontosabban azt, hogy vajon ez a különbség általában, szélesebb körben is jellemző-e.)

Zrínyi értékei közül a legmagasabbak szintén a magánéleti nyelvhasználatához tartozóak közül valók: a deáklevelek 3,28-a és a sajátkezű dátumozottak 3,25-a. Az adat általánosan magas volta (különösen a szerkesztettség magas értékeivel együtt) igen kedvező, hiszen azt mutatja: a gondolatok nemcsak, hogy több mondategységre tagolódnak szét, hanem mondategységen belül is könnyen követhetőek.

A zsúfoltsági mutató

Ahogy az előző mutató a mondategység vízszintes szerkezetéről vallott, úgy árulkodik a zsúfoltsági mutató a tömbök függőleges szerkezetéről. Kifejezi a mondatfunciós részek szószámmal mért alá szerkesztettségét; azoknak a szakaszoknak a nagyságát, amelyeket az olvasónak (hallgatónak) egyidejűleg kell figyelemben tartania a sorrendben hátul megjelenő mondat szintű támpont tisztázódásáig.

A Zrínyi-szövegek átlaga 1,46. Érdemes összevetni ezt az adatot a tanácsi határozatok 5,03-os mutatójával; valamint a Zrínyi-átlagok egyenletes sorát (levelezés: 1,51; hadi értekezések: 1,54; szépirodalmi művek: 1,36) a mai nyelvhasználatbeli szakadással (tanácsi határozatok: 5,03; MTI-s anyag: 2,38; rádiós hírek: 2,13; de egyetemista beszéde: 1,46; és érettségizett beszélő szövege: 1,54). Zrínyi közéleti és magánéleti szövegeinek egységesen alacsony zsúfoltsága tehát mára úgy távolodott szét, hogy a magánéleti nyelv mutatója maradt olyannak, amilyen a XVII. században volt, a közéleti nyelv viszont három és félszeresére nőtt.

Zrínyi alacsony zsúfoltsági értékei ismét azt bizonyítják: az író könnyen érthetően szövegez, nem teszi feszítetté mondategységeit. Láttuk, hogy mondategységeit viszonylag nagyszámú mondategységből szerkeszti, és a mondategységek viszonylag nagyszámú mondatfunciós részből épülnek föl, és most azt tapasztaljuk: a mondatfunciós részek kevés szóból állnak, nem agyonzsúfoltak — s a kommunikáció sikere szempontjából ez

legalább annyira fontos. A szépirodalmi művekben valamivel alacsonyabb a zsúfoltsági mutató, akárcsak ahogyan a szerkesztettségi is alacsonyabb volt, ismét bizonyítva: a barokk stílus nem feltétlenül nehézkes.

A tömbök zsúfoltsági mutatója

Az e mutatóra kapott érték arról vall, hogy a szerkesztett mondatfunkciós részekre átlagosan hány szó jut; s összemérhető az általános zsúfoltság mutatójával. A Zrínyi-átlag alacsony számához (2,46 — ez 68,49%-os növekedést jelent az általános zsúfoltsági mutatóhoz viszonyítva) a mai adatok közül csak az érettségizett beszélő áll közel (2,52). Megközelítőleg egy egésszel nagyobb az MTI-s és a rádiós híryanag mutatója (3,69; 3,41); s a Zrínyi-átlagnak több mint három és félszeresét adja a tanácsi határozatok anyagának adata (9,34). Ismét egy olyan mutatósor, amely nagy szakadást mutat magánbeszéd és hivatalos fogalmazásmód (tehát a magán- és a közéleti nyelvi réteg) között; s tanúskodik arról is, hogy a történeti szöveg alacsony jellemzőszáma a magánéleti szférában maradt meg, ettől távolodott mára ennyire el a hivatalos nyelvezet.

A Zrínyi-átlagok megint megközelítőleg egységesek: levelezés: 2,48 (64,23%-os növekedéssel az általános zsúfoltsági mutatóhoz mérten); hadtudományi művek: 2,62 (a változás itt 70,12%-os); szépirodalom: 2,28 (67,64%-os növekedéssel). Az átlagos zsúfoltsághoz mért különbség az egyszavas mondatfunkciós részek arányától függ; az összefüggés az első három mutató között tapasztalhatóhoz hasonló.

Az egyszavas mondatfunkciós részek százalékos arányának mutatója

Ez a mutató azt fejezi ki, hogy az összes mondatfunkciós rész hány százaléka szerkesztetlen; mekkora tehát azoknak az aránya, ahol az olvasó (hallgató) számára azonnal tisztázódik a mondatszintű elem, ahol nem kell figyelmében elraktároznia a mondatszint alatt álló, s megjelenésében a mondatfunkciós részt megelőző és arra vonatkozó szavakat.

Zrínyinél és a mai élőbeszédben a mondatfunkciós részek nagy hányada szerkesztetlen, nem alkot tömböt: Zrínyi-átlag: 67,70%; egyetemista szóbeli megnyilatkozása: 67,68%; érettségizett beszélő szövege: 64,10%. A hírközlőszervek és a hivatali nyelv alacsonyabb mutatója megint ezen szövegek nehezebbé vált megérthetőségének a tanújele: MTI: 48,80%; rádió: 53,50%; tanácsi határozatok: 51,70%. A mai adatok között mutatózó közel 20%-os különbséggel szemben Zrínyi egyes műfajainak átlagai $\pm 4\%$ -os ingadozással fogják közre az általános átlag mutatóját: levelezés: 64,40%; hadtudományi művek: 66,50%; szépirodalom: 71,32%.

Arányaiban a szépirodalmi szövegekben szerepel a legtöbb szerkesztetlen mondatfunkciós rész (Idilium: 70,97%; Szigeti veszedelem: 71,63%), ismét a barokk stílus jól szerkesztettségéről tanúskodva.

A legalacsonyabb adat a deák-írta leveleké, 61,51%, amelyről — óvatosan — megint feltételezhető, hogy ez is a deák átfogalmazásának eredménye.

A telítettség mutatója

A mondat egységek szószámmal mért hosszát mutatja. Nem utal tehát a mondat egységen belüli szerkezeti viszonyokra, lineárisan, a mondatszinthez viszonyított helyzet-től függetlenül számolja össze a szavakat. Ez a szám arról vall, hogy átlagosan milyen

hosszúak azok a szövegegységek, amelyeket az olvasónak (hallgatónak) egy figyelemívvel kell átfognia a részleges lezárásig (a mondategység végéig). A telítettség Zrínyinél kis számot mutat: átlagosan 4,46 szó/mondategységet, s ez a szöveg tudatosulása szempontjából ismét igen kedvező érték, mivel arról tanúskodik, hogy az nem feszített, nem nehézkes. A műfaji átlagok ettől nem sokkal térnek el: levelezés: 4,74; hadtudományi művek 4,59; szépirodalom: 4,15. A mai adatok ismét két részre oszlanak. A szóbeli nyelvhasználat értékei, a középiskolás fogalmazásmódja, a közlő és esetleg még a fejtegető próza jellegű szépirodalom telítettsége Zrínyi számaihoz hasonlóan mutat: paraszti beszélő: 4,03, egyetemista beszélő: 4,12; érettségizett beszélő szövege: 5,21; középiskolás írásbeli megnyilatkozása: 4,92; közlő próza jellegű szépirodalom 3,82; fejtegető próza jellegű szépirodalom: 5,80. A többi vizsgált mai szöveg mutatója lényegesen magasabb Zrínyi adatainál s az előbb felsorolt számoknál: közlő próza: 8,04; fejtegető próza: 6,59; MTI-s anyag: 9,33; a rádió híryanaga: 7,74; tanácsai határozatok: 14,03.

Végignézve a számok két sorát: egyrészt az egységesen alacsony értékeket mutató Zrínyi-adatokat, s a mai számok közül azokat, amelyek ehhez közel állnak; másrészt a tőlük szakadéknyi távolságra levő mutatókat — a levont következtetés a hivatali, az ismeretterjesztő, a tömegkommunikációs, s itt a tudományos nyelvezetről is csak a már többször emlegetett lehet.

Az igenévi alaptagú szerkezetek zsúfoltsági mutatója

Ez az adat a határozói és főnévi igenévi alaptagú szerkezetek átlagos szószámát fejezi ki. Az indokolja, hogy ezt a számot különválasszuk és egybevessük az általános zsúfoltsági mutatóval, hogy az említett igeneves szerkezetek általában sokkal több szót tartalmaznak, mint a nem igenévi alaptagúak, tagmondatszerű felépítésük miatt azonban mégis gyorsabban és könnyebben tudatosulnak.

Az átlag (szemben az 1,46-tal) itt 3,13, s megnőtt az általános zsúfoltság műfajonkénti átlagainak $< \pm 1$ -es ingadozása is: levelezés: 3,07; hadtudományi művek: 3,53; szépirodalom: 2,42. — (Ennél és a hátralevő két mutatónál — adatok hiányában — melőznünk kell a mai nyelvállapottal való összevetést.)

A szöveg jellegéből fakadóan érthető, hogy a legzsúfoltabbak a hadi értekezések igeneves szerkezetei. Itt is van a legtöbb — 4,75% — belőlük; nagyrésztben szükségességet, óvást, a cselekvés mikéntjét kifejező, s korlátlanul bővíthető *kell* + főnévi igenévi alaptagú szerkezet formájában. (A levelekben az összes szerkezet 3,30%-a, a szépirodalmi művekben pedig 1,88%-a igenévi alaptagú.)

Az igenévi alaptagú szerkezetek nélküli zsúfoltság mutatója

A szöveg összes nem igenévi alaptagú tömbjének átlagos szószámát jelző mutató. Elsősorban az általános zsúfoltsági mutatóval vethető össze. Azt látjuk: az átlag az igenévi alaptagú szerkezetek kihagyásával alig változott: 1,46 helyett 1,41-et kaptunk. Az egyes műfajok értékei is csak 0,01 — 0,1-del csökkentek: levelezés: 1,41; hadtudományi értekezések: 1,44; szépirodalom: 1,35. A változás azért elenyésző, mert az igenévi alaptagú szerkezeteknek az összes mondatfunkciós részhez viszonyított mennyisége is igen csekély. (L. az előző mutatónál.)

A szerkesztett igenévi alaptagú szerkezetek zsúfoltsága

Ez a mutató a csak tömböt alkotó főnévi és határozói igenévi alaptagú szerkezetek átlagos szószámát méri. Viszonya az összes igenévi szerkezet zsúfoltsági mutatójához olyan, mint a tömbök zsúfoltsági mutatójéé volt az általános zsúfoltsági mutatóhoz. S ahogyan az igenévi szerkezetek zsúfoltsága összevethető az általános zsúfoltsággal, úgy ez az adat párhuzamba állítható a tömbök zsúfoltságával.

Az átlag itt kevesebbet nőtt, mint az előbbi esetben: 2,56-ról 3,65-ra. A legzsúfoltabbak (a már említett ok miatt) ismét a hadtudományi művek ezen szerkezetei: átlaguk 4,33; utána a levelek következnek: 3,40; s ismét, akárcsak az összes igeneves szerkezet zsúfoltsági mutatójánál, a szépirodalom áll leghátul: 2,78. Látható az is, hogy az összes igeneves szerkezet zsúfoltságához mért különbség — a hadi prózától eltekintve — az egyszavas igenévi mondatrészek csekély volta miatt nem túl jelentős; a tömbök zsúfoltsága és az általános zsúfoltság közti különbséget meg sem közelíti.

Összegzés

A mutatók végigtekintése közben kialakult a dolgozat alapkérdéseire adható válasz. A XVII. századi szövegek szinkrón vizsgálata kimutatta, hogy Zrínyi műfajai a mondatszerkesztés terén egységesek, az író nyelvhasználata világos; szerkezetei nem zsúfoltak, mondategységei nem telítettek, a szerkesztettség és a tagoltság viszont elég magas. Éppen e két utóbbi az, amiben eltér az előtte való korok fogalmazásmódjától. Ha ugyanis megnézzük a Halotti Beszéd és a Münchener Kódex mondatszerkesztési mutatóit, — az adatokat Deme László mutatta ki —, azt látjuk: Zrínyinél a fejlődés a belső egyszerűség felől a tagoltság és a szerkesztettség irányába indult el:

	HB	Műnch. K.	Zrínyi-átlag
Szerkesztettség	2,53	3,33	4,42
Tagoltság	2,49	2,36	3,04
Zsúfoltság	1,65	1,55	1,46
Telítettség	4,12	3,66	4,46

A diakrón vizsgálat arról vallott, hogy (általában) a mai magánéleti nyelvezet mutatói azon a szinten maradtak, ahol Zrínyi korában álltak; a közélet nyelvi szférája pedig (általában) ettől a bonyolultság: a zsúfoltság és a telítettség irányába távolodott el:

	Zrínyi-átlag	MTI-s anyag	Tanácsi anyag
Szerkesztettség	4,42	1,47	1,40
Tagoltság	3,04	3,92	2,78
Zsúfoltság	1,46	2,38	5,03
Telítettség	4,46	9,33	14,03

Hátra van még megkeresni azt a kort (s vele az okot), amelyben (és amiért) a mai nyelvhasználatunkra jellemző szakadás bekövetkezett.

Magyar—szlovák helységnév-magyarázatok

A történelmi Felső-Magyarországnak, a mai Szlovákiának a helységnevei még nincsenek eredetük szempontjából módszeresen feldolgozva. Sok részletet azonban már tisztáztak a kutatók. Magyar részről főleg Melich János és Knieszsa István, szlovák részről pedig Ján Stanislav és Branislav Varsik e tárgyú munkásságát kell különös nyomatékkal említenünk. A további kutatásokat jelentősen megkönnyítheti és előrelendítheti az a körülmény, hogy a szomszédos cseh, lengyel és ukrán területekről az utóbbi évtizedekben kisebb-nagyobb összefoglaló toponomasztikai művek születtek. Ezek közül különösen sok tanulsággal szolgálhat Morvaország és Szilézia történeti-etimológiai helységnévtára, amelyet Ladislav Hosák és Rudolf Šrámek készített el magas színvonalon.

A sok nép lakta Kárpát-medencében egy-egy helység nevének az etimológiai vizsgálatakor gyakran több nyelv névalakjára is tekintettel kell lennünk. A továbbiakban harminc példával kívánom szemléltetni, milyen kölcsönös haszonnal járhat a magyar és szlovák névalakok együttes tanulmányozása. S minthogy a helységnevek nem ritkán víznevekkel kapcsolatosak, szóba kell hoznom néhány víznév etimológiáját is. E téren Vladimír Šmilauernek 1932-ben közzétett kiváló monográfiájából lehet és kell kiindulnunk.

Dívéktemes. A Privigyétől északnyugatra fekvő falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1332/1438: *Temes* (Fejér: CD. 8/3: 659); 1330: lehota *Temes* (Fügedi: Nyitra m. 52 *Dlzsín* a.); 1910: *Dívéktemes* (Hnt. 1913. 503, az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655). — A szlovák névalak *Temeš*.

A *Temes* falunév feltűnően összeeseng a bánági Pancsovánál bal felől a Dunába ömlő *Temes* folyó nevével. Pais (MNy. 59: 174) ekként kapcsolta össze a két nevet: „A [nyitrai] *Temes* helynév bajosan születhetett itt; hanem vándorként juthatott el Nyitra északi részeire, ahol gyepűvonulat tételezhető fel. A *Temes* nevet egy székely csoport hozományának tekinthetjük, amelyiket a Temes vize — bizonyára a felső szakasza — mel léki őrszállásából különítették ki, és rendelték ezekre a messze északnyugati országrészekre.” Hasonlóképpen áttelepített székelyeknek tulajdonította Pais (uo.) a *Tömös* pataknevet is a Déli-Kárpátokban.

Pais vélekedése a déli-kárpátoki *Tömös* pataknevét keletkezésmódját illetőleg meggyőzően hat. A nyitrai *Temes* helységnévre vonatkozólag már kevésbé. Itt ugyanis nem víznévvel van dolgunk, mint *Tömös* esetében, hanem településnévvel. S ez másképpen is etimologizálható, sőt talán másképpen etimologizálendő.

Az ómagyarból kimutatható a *Temes* személynév; vö.: 1215/1550: „*Temes* de villa Burs” (VárReg. 281.). E személynév a *Temesvár* előtagjaként szereplő *Temes* víznévre mehet vissza. Úgy keletkezhettek tehát, ahogyan a somogyi *Zala* és az abaúji *Szala* helységnév személynévi előzménye keletkezett a *Zalavár* helységnévben előtagként alkalmazott *Zala* folyónévből (l. FNESz. 593 *Szulaszend* a. és 713 *Zala*² a.). L. még alább

Ipolynyitra magyarázatát. — Nem hiszem, hogy az ómagyar *Temes* személynévnek köze volna némelyik szláv nyelv, valamint a román nyelv hasonló hangzású személynévéhez; vö.: lengyel *Temiesz (SlSNO. 5: 434 *Temieszowski* a.); ukrán régi *Темеш* (SlStaroukr. 2: 427 *Темешовъ* a.); orosz *Темеш* (VesOnom. 315); — román *Teşeş* (Constantinescu: DOR. 161), *Timiş* (uo.).

A nyitrai *Temes*-t puszta személynévből való magyar helynévadás eredményének tartom. Az országos helységnévrendezés során azért egészítették ki a *Divék*-előtaggal, mert a Kis-Nyitra felső folyásának mentét egykor a Divék nemzetség birtokolta. Vö. 1330/1466: „Pethew filius Nicolai de genere *Dywek*” (AnjouOkm. 2: 483).

A szlovák *Teměš* 'Divéktemes' a magyarból van átvéve.

Donány. A trencsényi Puhótól északnyugatra települt falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1471: *Dohnanye* (Fekete Nagy: Trencsén 111); 1492: *Dohnan* (uo.); 1780: *Donyan* (Korabinsky 125); 1907: *Donány* (Hnt. 229). A mai szlovák névalak a többes számú *Dohňany*. — A magyar *Dohnányi* családnév e falunév származéka.

A falu elsődleges neve a mindeddig számba nem vett magyar *Dohna* volt. vö. 1388: *Dohna* Wyze (ZsigmOkl. 1: 58; l. még Fekete Nagy: Trencsén 126 *Hrabovka* a.). Ebben a helynévi adatban a Donányon keresztülfolyó és Puhó alatt jobb felől a Vágba ömlő, ma *Bielá voda*-nak hívott patakkal van dolgunk. A helységnév + *vize* típusú magyar víznevekhez l.: 1217: *Wespremywize* 'Séd' (OklSz. 1097); 1419: *Wrhydawyze* 'Malomcsatorna', 'Sárvíz' (OklSz. 1098); stb.

A *Dohna* helységnév puszta személynévből keletkezett magyar névadással. A alapjául szolgáló személynév szláv eredetű. Az előzményként számításba vehető lengyel *Dochna* női személynév (SlSNO. 1: 496) a *Dobiesława* (i. m. 1: 482) és a *Doroteja* (i. m. 1: 514) személynévnek a becező alakja.

A magyar névadással párhuzamosan a szlovákban úgy alakult a helységnév, hogy az alapul szolgáló személynévhez a 'valahonnan valók' értelmű *-jane* > *-jany* képző járult; l. szlovák régi *Dohňane* > mai *Dohňany* [többes szám]. Afféle névpárral van tehát dolgunk, mint a Nyitra megyei magyar *Kolon*: szlovák *Koliňany* [többes szám] esetében.

Idővel a szlovák *Dohňany* névalak a magyarban is felülkerekedett *Do(h)nány*-ként.

Gortvakisfalud. A helység Rimaszombattól délre fekszik, a jobb felől a Rimába ömlő Gortva patak mellett, a két vízfolyás összetorkollásának közelében. Neve 1326-ban bukkan fel: „*Kysfolud* . . . in predio . . . possessionis *Gurtuatu*” (AnjouOkm. 2: 266). A szlovák névalak az 1920-ban hatósági úton megállapított *Gortva*.

Az átlátszó szerkezetű *Kisfalud* (tkp. 'csekély kiterjedésű falucska') mellőzésével fordítsuk figyelmünket a *Gortva* [1240: „ad unum rivulum qui *Gorthwa* vocatur”: Hazai-Okm. 8: 361] pataknévre, amelyet Šmillauer (Vod. 498) ismeretlen eredetűnek minősített.

A szláv nyelvekben elég nagy számban vannak olyan földrajzi nevek, amelyek az ósszláv *grochotъ 'zörgés, csörgés; sziklás hely' főnévből alakultak vagy képződtek. Vö.: bolgár *Грохотъ* [posztpozitív artikulussal ellátott alak] (Kovačev: Trojan. 120); szerbhorvát *Grohot*, *Grohote* [többes szám] (ImMesta. 1973. 169); szlovén *Grohat*, *Grot* (Bezljaj 1: 201); cseh *Hrochot* (Bezljaj 1: 202); szlovák *Hrochot*' (GeogrNázv. 2: 52); lengyel *Grochotów* (Šmillauer: PŚSlTop. 73); ukrán *Grahit*, *Grehit* (Hrabec 139); orosz *Грохото* (Russ-GeogrNb. 2: 580). A magyar *Gortva* víznév egy szláv régi *Grochotova víznévre vezethető vissza. Ebből — még a szlávban — összerántással *Grotova keletkezhetett (l. fentebb szlovén *Grohat* > *Grot*), majd — már a magyarban — a kétnyíltszótagos törvény érvényesülésével és hangátvetéssel *Grotva > *Gortva* alakulhatott.

A szlovák *Gortva* a maga *g*-jével magán viseli a magyarból való átvétel bélyegét.

Ipolynyitra. Losonctól kelet-délkeletre, az Ipoly mellett fekszik. Nevének fontosabb régi adatai : 1350: *Nitra* (VSOS. 2: 203); 1808: *Ipoly-Nyitra* (Lipszky: Rep. 1: 262). A szlovák névalak az 1948-ban magyar mintára megállapított *Nitra nad Ipl'om*.

Felvetődik a kérdés: hogyan függ össze ez az Ipoly melletti *Nyitra* a Nyitra folyó mellett települt és a folyóról elnevezett *Nyitrá*-val, illetőleg: hogyan került a *Nyitra* Nógrádba? A magyarázat hasonlít *Divéktemes*-éhez (l. fentebb). Az ómagyarban élt a *Nyitra* személynév; vö. 1202–3 k./15. sz.: *Nitra* (Sztp. KritJ. 1: 64). E személynév a Nyitra folyó melletti Nyitra város nevéből keletkezett ugyanúgy, ahogyan például az 1211-ből adatolt *Neugrad* (PRT. 10: 515) személynév a *Nógrád* helységnévből alakult. Az Ipoly melletti Nyitra falu névadója egy *Nyitrá*-nak hívott személy lehetett.

A Nyitra folyó melletti Nyitra (l. FNESz. 475) és az Ipoly melletti Nyitra jó példával szolgál a tulajdonnevek különféle fajtáinak láncolatos kapcsolódására: folyónév → helységnév → személynév → helységnév.

Karkóc. A Nagyszombattól északkeletre, a Dudvág folyó mentén települt falu neve 1275-ben bukkan fel *Korkouch* (VSOS. 3: 172) alakban. Szlovák névváltozata az 1773 (LexLoc. 141) óta adatos *Trakovice* (többes szám).

A helységnév szláv eredetű; vö.: cseh *Krakovice* [többes szám] (Hosák–Šrámek 1: 442); felsősorb *Krakecy* < régi *Krakovicy* [többes szám] (Meschgang 79); lengyel régi *Krakowice* [többes szám] 'Krackowkowie, Krackitz' (Rospond: SINŚl. 2 : 297). Mindez egy szláv *Krak* személynév származéka. Tkp. jelentése 'Kraak emberei, Krakék'.

A szlovák *Trakovice* korábbi *Krakovice-ből jött létre *kr : k > tr : k* elhasonulással.

Kasza. A trencsényi Illavától északkeletre, a Vág bal partján települt helységnek fontosabb régi alakjai a következők: 1271: *Kaza* (Fekete Nagy: Trencsén 69); 1318 *Cascha* (uo.); 1330 *Kassa* (uo.); 1392 *Kazza* (ZsigmOkI. 1: 282); 1863: *Kassza* (Hnt. 412). A szlovák névalak *Košeca* [1312: de *Kosycz*: RDES. 1: 417; 1598: *Kossecz*: VSOS. 2: 59; 1773: *Kossecza*: LexLoc. 257].

A korai adatok olvasatának némileg bizonytalan volta ellenére valószínűnek látszik, hogy a legrégebbi névalak *sz-szel* hangzó *Kasza* volt. Ez puszta személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1368: „Michael dictus *Kaza* de Zelenche” (NytudÉrt. 68. sz. 102); 1389: „Petrus dictus *Kaza*” (uo.). Az alapul szolgáló személynév etimológiailag azonos a szláv eredetű magyar *kasza* szerszámménnel, amelynek szláv előzményéből a szláv nyelvekben is alakult személynév; vö.: cseh *Kosa* (Svoboda: SOJ. 199); lengyel *Kosa* (SISNO. 3: 116 *Koza* a.).

A magyar névadással párhuzamosan a szlovákban *Kosice* [többes szám] alakult (l. fent az 1312. évi adatot). Ez idővel *Košeca*-ra módosult. A módosulás részletei tisztázásra várnak. Egyfelől talán *Košice* 'Kassa', másfelől pedig a trencsényi *Bošáca* 'Bosác' analógiás hatásával lehet számolni.

Kellemes. A Sáros vármegyei Eperjes várostól északkeletre fekszik a *Kellemes*-nek [1285/1346: *Kelemes*: ÁÚO. 12: 441; 1342: *Kellemes*: Csánki 1: 299] hívott helység. Szlovák neve 1948-ig *Kelemeš*, azóta *L'ubotice* [többes szám].

A *Kellemes* helységnév etimológiájával Gombocz (MNy. 21: 129) foglalkozott. Puszta személynévből magyarázta magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynevet abban az 1270-ből adatolt *Kelemescuta* (ÁÚO. 8: 297) összetételben találta meg, amely (Šmilauer: Vod. 410 lokalizálása szerint) egy Girált környéki forrásra vonatkozott. (Girált mintegy 22 km-re van Kellemestől északkeletre.) A *Kelemescuta* előtagjaként szereplő személynevet Gombocz a magyar *kell* ige -*más*, -*més* képzőbokros származékának

tartotta, és képzés szempontjából az ómagyar *Adomás*, *Áldomás*, *Élemés*, *Hallomás*, *Látomás* személynevekkel kapcsolta össze.

Gombocz szerint tehát *Kelemescuta* személynévi előtagja a *kellemes* 'jóleső érzést keltő, megnyerő' melléknévből való. (A hasonló képzésűnek tartott többi személynévk főnév az előzménye.) A *kellemes* melléknévre azonban csupán 1575-ből van adatunk (TESz. 2: 424), tehát 305 évvel későbből, mint a *Kelemescuta*-ra.

Mindezek alapján valószínűtlennek tartom, hogy a *Kelemescuta* helynév személynévi előtagja a magyar *kellemes* melléknévből alakult. Inkább arra gondolok, hogy szláv személynév átvétele; vö.: cseh *Klímeš* személynév (Gebauer: SİStč.² 2: 50), *Klímeš* családnév (Beneš: ČPřijm. 65); szlovák *Klímeš* családnév (VSOS. 2: 179); lengyel *Klimiesz* személynév (SISNO. 3: 12), *Klímesz* családnév (Rospond: SİNŚl. 2: 310). Mindezek alapszavához l. cseh *Klíment*, *Klíment* 'Kelemen' (Gebauer: SİStč.² 2: 50). A magyar *Klímes* családnév (1981. évi budapesti telefonkönyv 2: 85) a nyugati szláv nyelvekből származik.

A szláv eredetű *Kelemes* személynévből alakult *Kelemes* helynév idővel hozzáigazodott a *kell* igéhez, *kellemes* melléknévhez. Az 1948-ban hatósági úton, tudatos szlovákosítással megállapított szlovák *L'ubotice* [többes szám] helységnevet is az sugallta, hogy a korábbi szlovák *Kelemeš* < magyar *Kellemes* helységnév előzményének a *kellemes* melléknévet tekintették. A *L'ubotice* helységnév alapszava ugyanis egy **L'ubota* személynév, az pedig a szlovák *l'ubý* 'kedves; kellemes' melléknévnek a származéka.

Kereplye. A zempléni Gálszécstől északra fekvő falu neve 1329-ben bukkan fel *Kereple* (AnjouOkm. 2: 453) alakban. Szlovák névalakja a többes számú *Kravany* [1773: *Krawjane*: LexLoc. 299, de l. 1808: *Krapliany*: Lipszky: Rep. 1: 301 és 1339: *Kereplyen*: ZichyOkm. 1: 558 is].

A *Kereplye* helységnév szláv eredetű; vö. szlovén *Kreplje* (Bezljaj 1: 303). Ez birtoklást kifejező *-je* képzővel alakult egy **Krěpъ* (tkp. 'kemény, szilárd') személynévből. Figyelmet érdemel a szó belseji *p* és *j* közé betoldott *l* (*l* epentheticum), amely a déli és a keleti szláv nyelvekre jellemző (**Krěp-l-je*). — A magyarban a szláv *Kreplje*-ből a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával *Kereplye* fejlődött.

A szlovákban a magyar *Kereplye* helységnévnek hol? kérdésre felelő helyhatározói alakja, a *-n* ragos *Kereplyén* honosodott meg. Ennek végződését idővel azonosították a 'valahonnan való emberek' értelmű, többes számú *-any* képzővel, majd az *-any* képző *a*-jának asszimiláló hatására a *Krepliany*-ból *Krapliany*, ebből pedig a földrajzi nevekben (vö.: *Kravany* 'helység a Szepességben Poprádtól délnyugatra; Erzsébetháza, Kuschschwanz': VSOS. 2: 98; *Kravská*: GeogrNázv. 2: 75; *Kravia hora*: GeogrNázv. 3: 54) is szereplő *krava* 'tehén' népetimológias közrejátszásával *Kravany* formálódott.

Magyarfalu. A Liptói-medencében, Liptóújvár és Liptószentmiklós között, a Vág bal partján települt falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1230/1283: *Mogorfolu* (Sztzp. KritJ. 1: 148); 1239/1340: *Mogorfolu* (i. m. 1: 201); 1285: *Mogorfolu* (i. m. 2/2–3: 361); 1286: *Magorfalu* (i. m. 2/2–3: 367). A falu szlovák neve *Uhorská Ves* [1773: *Uherska Wesz*: LexLoc. 128].

A magyar népnévnek és a *falu* főnévnek az összetételével van dolgunk. Bizonyára az Árpád-kori magyar állam északi határainak védelmére kirendelt őrségnek volt itt a szállása. Figyelmet érdemel, hogy Liptóból erre a településre van a legrégebb okleveles adat.

A szlovák *Uhorská Ves* a magyarral párhuzamos szlovák névadás eredménye.

Mezőpatak. A Turócszentmártontól dél-délnyugatra, a bal felől a Turócba ömlő Polerieka patak mentén települt falu e patakról kapta szlovák *Polerieka* nevét. A patak-

név fontosabb régi adatai a következők: 1113: „fluvius *Polireca*” (CDES. 1: 66); 1252: „fluvius *Polereka*” (HazaiOkm. 6: 70). A falunév a XIV. században bukkan fel: 1361: *paralaka* (MNYTK. 45. sz. 7); 1363: *Polereka* (uo.).

A szlovák *Polerieka* patak- és falunév a szlovák *pole* 'mező' és *rieka* 'folyó' összetételének l á t s z i k. Ezt a felfogást tükrözi a magyar *Mezőpatak* (1913: Hnt. 913).

Csakhogy a *Polerieka* fenti értelmezésében régóta kételkedik több kutató is (Šmilauer: Vod. 322, 499; Kniezsa: MNy. 6: 24). Kniezsa (i. h.) ekként érvel: „Bármennyire csábító volna a nevet a szláv *polje* 'mező' és *reka* 'folyó' összetételének magyarázni . . . , ez ellen tiltakozik a szláv nyelvek szelleme, amely ilyen főnévi összetételeket nem ismer. A szlávban nincs 'mezőpatak' féle összetétel, csak 'meze-i patak' van (pl. *poljna reka*). A nevet ismeretlen eredetűnek kell tartanunk”.

Elismerve a kételkedés jogosságát a *Polerieka*-ra újabb magyarázatot ajánlok. Olyan összetételt keresek benne, amelynek előtagja nem főnév, hanem melléknév: *Polorěka. Az előtaghoz l. orosz *пóлая вода* 'tavaszi árvíz, zöldár' (SIRLJ. 10: 1133), *полая вода* 'ua.' (i. m. 10: 1037), nyelvjárási *peká nohá* 'a folyón már nincs jég' (Dal² 1955. 3: 266). A Turóc mellékvize tehát onnan kaphatta nevét, hogy különösen jellemzőek voltak rá a tavaszi árvizek. Idővel az érthetelenné vált előtagot a szlovák *pole* 'mező' magához hasonlította. Ezért magyarázták a helységnevet *Mezőpatak*-ra.

Monyhád. A falu a sárosi Eperjestől nyugatra, a Szinye (Svinka) völgyében fekszik. Az országos helységnevrendezésig használatos magyar neve *Mohnya* [1330: *Mohnia*: VSOS. 1: 481] volt. A *Monyhád* [1907: Hnt. 700] névalakot bizonyára a *Bonyhád* helységnevé hatására állapították meg, hatósági eljárással. A szlovák névalak a többes számú *Chmňany* [1773: *Hmingany*: LexLoc. 243].

A falu arról a patakról kapta nevét, amely jobb felől a Szinyébe ömlik, s amelynek torkolatánál a falu települt. A *Mohnya* [1285: *Mochnya*: Száz. 15/8. sz. 85] víznév előzménye egy szláv *Mochynja [<: *moch 'moha'] lehetett (Šmilauer: Vod. 403).

A szlovák *Chmňany* névalak a pataknevének hangátvetéssel alakult *Chmyňa változatából képződött. Tkp. értelme 'a Mohnya patak mellől valók'.

Moraván. A Pöstyéntől északkeletre, a Vág bal partján fekvő falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1348: *Marwan* (VSOS. 2: 270); 1395: *Marwa*: (uo.); 1524: *Morwany* (uo.). A szlovák névalak a többes számú *Moravany nad Váhom*.

Az elsődleges *Marván* helységnevé pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű; vö. cseh *Marvan* személynév (Svoboda: SOJ. 157), családnév (Beneš: ČPříjm. 26, 91). Ennek köznévi előzményéhez l. cseh nyelvjárási (valach, lach) *marvan* 'bukta; tökfilkó' (Naše řeč 40 [1957]: 205). Eti-mológiaiilag azonos a magyar nyelvjárási (palóc) *morvány* 'lakodalmi fonott kalács' (TESz. 2: 960) szlovák eredetijével.

A szlovákban a helységnevé hozzáigazodott a *Moravan* 'morvaországi ember, morva' népnévhez, és *Moravany* alakot vett fel. Ez idővel felülkerekedett a magyarban is *Moraván*-ként.

Nandras. A Rozsnyó környéki Jolsvától délnyugatra települt falu neve 1318-ban bukkan fel *Nandras* (ComGem. 56: Györffy) alakban, de a gömöri Turóc bal oldali mellékvizét, amelynek völgyében a falu fekszik, már 1243-ban hasonlóan jelölik: *Nadras* (Ila 2: 549; ComGem. 56: Györffy). A falu szlovák neve *Nandraž*, a pataké pedig *Nandražský potok*.

Šmilauer (Vod. 383, 489) a patak- és a helységnevé közül a helységnevet tartotta elsődlegesnek, és pusztá személynévből magyarázta magyar névadással. Az előzményül

szolgáló személynevet a magyar *András*-ban vélte megtalálni, amely *n* előmássalhangzóval bővíthetett. Az *András* személynévnek azonban nem volt és ma sincs efféle (becéző-forma) alakja.

Úgy gondolom, hogy a helységnév korábbi alakját az 1243. évi *Nadras* pataknev őrizte meg. Ezt szláv eredetűnek, mégpedig egy szláv régi *Nedraž helységnév átvételének gyanítom, amely úgy keletkezhetett, hogy egy *Nedrag (l.: szerbhorvát *Nedrag*: 1280: *ÁÚO.* 4: 385 és *HASz.* 7: 828; cseh *Nedrah*: *StčSl. na—obijeti šě* 458) személynévhez birtoklást jelölő *-j* képző járult. A szláv *Nedraž-ból a magyarban hangrendi kiegyenlítődéssel *Nadrá(z)s*, majd inetimologikus *n* betoldásával (vö. *barlang*, *melenget*, *ördöngös* stb.) *Nandrás* alakult. A szlovák *Nandraž* a magyarból való.

Figyelmet érdemel a Ruszka-havásban, Lugostól kelet-délkeletre fekvő falu *Nadrág* neve. Ez ugyanabból a személynévből származik, mint a *Na(n)drás*, de a névadás módja magyar. (L. Nyr. 106: 228.)

Nemessány. A Szepességben, Lócsétól kelet-délkeletre fekvő falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1570: *Nemessan* (VSOS. 2: 292); 1594: *Nemesan* (uo.); 1863: *Nemes-Sány* (Hnt. 584). A szlovák névalak a többes számú *Nemešany*.

A mai magyar *Nemessány* a *nemes* melléknév és valamiféle *Sány helységnév öszszetételének látszik. A látszat azonban csal. A legkorábbi, 1570. évi *Nemessan* adat vokalizmusát kell a megfejtéskor szem előtt tartanunk. Ebben egy szlovák *Namešany [többes szám] helységnév rejlik, amely a 'valahonnan valók' jelentésű *-jane* > > *-jany* képzővel alakult abból a *Namest* [1138/1329: *Namest*: MNy. 32: 135] személynévből, amely az árvai *Námesztó* (FNESz. 455) alapszavaként is szerepel. A magyarban a *Nemessan*-ból a *nemes* melléknév közrejátszásával *Nemessány* lett, s ez került vissza a szlovákba *Nemešany*-ként. — A személynév + *-jany* típusú szlovák helységnevekre a Szepeségből l. még *Margecany* 'Margitfalva', *Pavľany* 'Szepesszentpál'.

Poltár. A Losonctól északkeletre, a bal felől az Ipolyba ömlő Poltári-víz (Poltarica) mellett települt helység neve 1409-ben bukkan fel: *Polthar*, *Naghpolthar*, *Felsepolthar*, *Kyspolthar*, *Waralyapolthar* (ZsigmOkl. 2/2: 233). A pataknevhez azonban l. már 1246: flumen *Poltal* (Fejér: CD. 4/1: 407).

Bizonyos, hogy a falu a patakról kapta nevét. A pataknev azonban mindedig nem volt megfejtve (Šmilauer: Vod. 362, 499).

A *Poltár* < régi *Poltál* víznevet szláv eredetűnek tartom. Vö. ukrán *Проман* 'a Dnyeper vízrendszerbe tartozó folyó' (SHUkr. 450) < : *npomanuü* 'hóolvadásos' (URSl. 4: 513).

A szláv *Protal víznevből a magyarban *r* : *l* > *l* : *l* hasonlással és hangátvetéssel *Poltál* alakult, majd *l* : *l* > *l* : *r* elhasonlással elnyerte mai *Poltár* alakját. A szlovák *Poltár* a magyarból való.

Pozsonyborostyánkő. A Pozsonytól északra, a Kis-Kárpátok délnyugati szegélyén települt falu fontosabb régi adatai a következők: 1284: *Perustian* (VSOS. 1: 181); 1322: *Burustian* (uo.); 1389: *Paylstain* (ZsigmOkl. 1: 86); 1390: *Prostyán*, *Porustyán* (i. m. 1: 173); 1476: *Borastyankw* (VSOS. 1: 181); 1898: *Pozsonyborostyánkő* (Majtán 67). A német névalak *Ballenstein* [1884/1912: Dörnkrut und Bösing. 1: 75,000-es térkép]. A szlovákban 1948-ig a *Pajštún* névalak volt használatos. 1948-ban hatósági úton a *Borinka* nevet állapították meg a helység részére.

A Pozsony vármegyei *Borostyánkő* neve etimológiailag azonos a Vas vármegyének Ausztriához került részén levő *Borostyánkő* [1666: *Borostyánkő*: KranzmBürg. 41, de l. 1327 k.: *Castrum Borostyán*: Csánki 2: 712 és 1249: *Peristhan*: UrkBürg. 1: 224 is] 'Bernstein' nevével. Mindkét *Borostyánkő* előtagja német eredetű, mégpedig egy középfelnémet

*Përenstein (tkp. 'medvekő') helynév átvétele. A magyarban a helynév népetimológiásan hozzáigazodott a *borostyán* 'repkény' növénynévhez. Idővel a helynév kiegészült a közép-kori hegyi várak nevében gyakran előforduló *kő* főnévvel. Ily módon ugyanolyan hangalakú lett, mint a csupán 1803 óta adatolható és teljesen más etimológiájú *borostyánkő* 'megkövesedett fenyőgyanta'. (L. FNESz. 120.)

A németben az eredeti *Përenstein-ből Vas megyében *Bernstein*, Pozsony megyében pedig – valamiféle analógia közrejátszásával (vö. *Ballenberg, Ballenstedt*: Duden-GeogrN. 48) – *Ballenstein* alakult. A szlovák *Pajštún* a németből való.

1948-ban a tömeges hatósági helységnév-szlovákosítás során a korábbi *Pajštún* helyett a *Borinka* név lett hivatalos. E név úgy keletkezett, hogy egy 1273. évi, IV. László királytól kiadott oklevélben előforduló *Borynka* (ÁÜO. 4: 24, 9: 13; Sztp. KritJ. 2/2–3: 42) várnevet tévesen Pozsony megyébe lokalizáltak és Borostyánkőre vonatkoztattak (l. Stanislav: SlovJuh. 2: 68). Valójában *Borynka* nem más, mint Máramaros (a középkorban Bereg vármegyének a Szovjetunióhoz került kárpátaljai részén, a Borsova folyó mentén fekvő Szuhabaranka ~ Бронька várának legrégebb okleveles említése (l. Györfly 1: 529). A *Borinka*-t tehát a történeti források hiányos ismerete folytán Kárpátaljáról plántálták át a Kis-Kárpátokba.

Práznóc. A Nagytapolcsánytól keletre, a Nyitra folyó bal partján települt falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1183/1313/1390: *Preznulch* (CDES. 1: 91); 1287/1291: *Prezniche* (Sztp. KritJ. 2/2–3: 387); 1400: *Preznolcz* (ZsigmOkI. 2/1: 1); 1401: *Preznouch* (i. m. 2/1: 126); 1402: *Prasnulch* (i. m. 2/1: 226). A szlovák névalak a többes számú *Praznovce*.

Az elsődleges *Preznóc* ~ *Preznolc* helységnév egy többes számú szláv *Preznovcŕi helységnév átvétele lehet. Ennek személynévi alapszavához l. +1135: *Prezne* (PRT-8: 273). Az újabb magyar *Práznóc* névalak hangrendi kiegyenlítődésként eredménye. A mai szlovák *Praznovce* *a*-ja magyar hatást tükrözhet.

A Vágbeszterceótől délkeletre fekvő Paraznó község nevének régi adatai [1431: *Preznou*: Fekete Nagy: Trencsén 173; 1439: *Praznou*: uo.] azt mutatják, hogy e helységnév is szláv eredetű: az elsődleges *Preznov* névalak birtoklást kifejező *-ov* képzővel alakulhatott ugyanabból a személynévből, amelyből a fentebb tárgyalt *Práznóc* is. A mai szlovák névalak *Praznov*.

Ratnóc. A Pöstyéntől délkeletre, a Vág felduzzasztásával kialakított *Štŕava* víztároló keleti partján fekvő falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1240: *Ratum* (Sztp. KritJ. 1: 208); 1246/1327: *Ratun* (i. m. 1: 253); 1404: *Rathon* (ZsigmOkI. 2/1: 363); 1406: *Rathon* (i. m. 2/1 569); 1505: *Ratnocz* (VSOS. 2: 481). A szlovák névalak a többes számú *Ratnovce*.

Az elsődleges *Ráton* helynév pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1180 k.: *Ratun* (PRT. 8: 270). Az alapjául szolgáló személynév forrása a német régi *Ratwin* (Först.² 1219).

A magyar névadással párhuzamosan a szlovákban *Ratnovce* (tkp. 'Ráton emberei, Rátonék') alakult, és ez idővel a magyarban is felülkerekedett *Ratnóc*-ként.

Ratvaj. A sárosi Eperjestől észak-északnyugatra, a Dzikov patak felső folyásánál települt falu neve 1374-ben bukkan fel *Rathway* (VSOS. 2: 481) alakban. A magyarral egyezően a szlovák névalak is *Ratvaj*.

A falunév pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű; vö.: bolgár *Padusŕi* (Ilčev: RIB. 416); szerb-horvát *Radŕivoj* (Grković: RIS. 165). L. még: cseh *Rŕedivoj* (Svoboda: SOJ. 92); lengyel *Rzŕedivoj* (SISNO. 4: 545). — A szlovák *Ratvaj* helységnév a magyarból való.

Runya. A gömöri Tornaljától dél-délnyugatra, a Sajó mentén fekvő falu fontosabb régi adatai a következők: 1266: *Runa*, *Runya* (ComGem. 75); 1337: *Runya* (uo.). A szlovák névalak a többes számú *Rumince* [1920: Majtán 361] < régi *Rumnice* (uo.).

A magyar helységnév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez l. lengyel *Rumpna* ~ *Rumna* ~ *Rumma* ~ *Runna* személynév (SISNO. 4: 516). A szlovák *Rumince* < régi *Rumnice* a magyarral párhuzamos szlovák névadás eredménye.

Selpőc. A Nagyszombattól északnyugatra, a Tirna (Trnávka) patak mentén fekvő falu nevének fontosabb régi adatai a következők: +1283: *Selpe* (Sztp. KritJ. 2/2–3: 314; a hamis oklevél írása a XIV. századra mutat); 1437: *Selpisz* (VSOS. 3: 127); 1773: *Selpicz* (LexOoc. 170). 1887-ben hatósági úton a magyarosabbnak ítélt *Selpőc* nevet állapították meg a község részére (Mező: HivHn. 94). A szlovák névalak a többes számú *Šelpice*.

Az elsődleges *Selpe* helységnév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1138/1329: *Selpe* (MNY. 32: 135). A magyar névadással párhuzamosan a szlovákban *Šelpice* (tkp. 'Selpe emberei, Selpéék') helységnév keletkezett, s ez idővel a magyarban is felülkerekedett mint *Selpic*.

Szénavár. Korponától keletre, a Litva felső folyása mentén fekszik egy helység, amelynek szlovák neve *Senohrad* (SISJ. 6: 225). E helységnév a szlovák *seno* 'széna' és *hrad* 'vár' összetételének l á t s z i k. Az így értelmezett szlovák helységnév tükörfordításaként keletkezett a magyar *Szénavár* [1891: Mező: HivHn. 101].

Valójában a szlovák *Senohrad* névalak másodlagosan, népetimológiás átformálással jött létre egy korábbi *Senorad* ~ *Senorady* [többes szám] alakból; vö.: 1135/1262/1566: *Zenerag* (CDES. 1: 71); 1338: *Scenarag* (Bakács 195); – 1394: *Zenahrad* (uo.); 1424: *Zenehrag* (uo.). Hasonló *Senorady* > *Senohrady* alakmódosulással a csehben is találkozunk (Hosák—Šrámek 2: 437 *Senorady* a.).

A *Senorad(y)* a *-rady* (tkp. 'azok, akik valaminek örülnek, valamit örömmel vesznek') utótagú cseh és szlovák helységnevek sorába tartozik; vö. cseh *Lužerady* [tkp. 'pocsolyának örülők'] (Profous 2: 700), *Močerady* [tkp. 'nedvességnek örülők'] (Profous 3: 117), *Pecerady* [tkp. 'kemencének örülők'] (Profous 3: 331), *Polerady* [tkp. 'mezőnek örülők'] (Profous 3: 424), *Sukorady* [tkp. 'fagöresnek örülők'] (Profous 4: 235), *Voděradý* [tkp. 'víznek örülők'] (Profous 4: 590); – szlovák *Voderady* 'Vedród' (FNESz. 686) stb. – A szlovák régi *Senorad(y)* tkp. értelme tehát 'szénának örülők'.

A *-rady* utótagú helységnevek a csúfolódásból, gúnyolódásból adott falunevek sorába tartoznak. (Arra, hogy az 'örül valaminek' képzetét gúnyval lehet megtölteni, l. a magyar *örül, mint majom a farkának* szóláshasonlatot.) Gúnyneveket azok a falvak szoktak kapni, amelyek lakosságának olyan testi vagy lelki sajátosságot, szokást, alkalmi foglalatosságot stb. tulajdonít a környék, hogy csúfot lehet belőle úzni. Ilyenek például a következő cseh falunevek: *Bosonohy* [tkp. 'mezítlásasok'] (Hosák—Šrámek 1: 100), *Holohlavy* [tkp. 'tarfejűek'] (Profous 1: 592), *Hubojeďy* [tkp. 'gombaevők'] (Profous 1: 699), *Koněľupy* [tkp. 'lótolvajok'] (Profous 2: 297), *Kotopeky* [tkp. 'kandúrsütők'] (Profous 2: 336), *Kozodry* [tkp. 'kecskenyűzők'] (Profous 2: 351), *Kurojeďy* [tkp. 'tyúkezők'] (Profous 2: 453), *Mrchojeďy* [tkp. 'dögevők'] (Profous 3: 145), *Senohraby* [tkp. 'széna-gereblyezők'] (Profous 4: 45), *Senomaty* [tkp. 'szénaforgatók'] (uo.), *Senozaty* [tkp. 'szénakaszálók'] (uo.), *Tlustovousy* [tkp. 'sűrű szakállúak'] (Profous 4: 343), *Žabonosy* [tkp. 'békaorrúak'] (Profous 4: 799) stb. L. szlovák *Rakol'uby* < régi *Rakolupy* [tkp. 'rákhéjazók, rákhántolók'] 'Vágrákó' (Fekete Nagy: Trencsén 178) is. (A kérdéshez l. Dickenmann: WeltSlav. 18: 59–75.)

Visszatérve a szlovák *Senohrad* < *Senorad(y)* helységnévhez megállapíthatjuk, hogy egykor *-rad(y)* utótagú gúnynev volt, de idővel nemcsak elveszítette lekicsinylő jellegét, hanem csatlakozott a *-hrad* utótagú, jól csengő helységek csoportjához. A tudatos magyartírással megalkotott magyar *Szénavár* már az új szerepkörben túlkörözi a szlovák nevet.

Szeptencújfalu. A nyitrai Nagytapolcsánytól nyugat-délnyugatra települt falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1358: *Septench* (VSOS. 1: 398); 1381: *Vyfalu* (uo.); 1720: *Szeptencz Új Falu* (Kázmér: Falu 151). A szlovák névalak *Hajná Nová Ves* (tkp. 'Ligetújfalu') [1927: Majtán 4451].

A helység Szeptencnek és Újfalunak az összeolvadásából keletkezett. Etimológiai magyarázatra *Szeptenc* neve szorul. Szláv eredetűnek, mégpedig egy szláv **Spytynьcb* helységnév átvételének tartom. Ez kicsinyítő funkciójú *-cb* képzővel keletkezhetett abból a **Spytinъ* helységnévből, amely a **Spyta* (l. cseh *Spyta*: Svoboda: SOJ. 126) személynévnek a birtoklást kifejező *-inъ* képzős származéka. (A cseh *Spyta* személynévből alakult a *Spetice* helységnév; l. Hosák—Šrámek 2: 480).

Telepóc. A zempléni Homonnától észak-északkeletre, az Udva forrásvidékén települt falu nevének fontosabb régi adatai a következők: 1635: *Telepóc* (Dezső Oč. 271); 1639: *Telepouz* (VSOS. 2: 358). A szlovák *Osadné* 'Telepóc' nevet 1948-ban hatósági úton állapították meg.

A *Telepóc* helységnév kárpátukrán eredetű; vö. kárpátukrán *Телеповце* [többses szám] 'Telepóc' (Dezső: Oč. 75). Ennek alapszava, a kárpátukrán **Телеп* személynév (vö. 1596: *Telep* családnév: Varsik: OsKošKotl. 2: 238) a következő ukrán szócsaládba tartozik: *мелін* 'zsupsz, puff', *меліпадо* 'cammogó, lassan ballagó ember', *меліпапу* 'cammog, lassan ballag' (Hrinčenko 4: 252).

Az 1948-ban az addig használatos *Telepovce* helyett megállapított szlovák *Osadné* helységnév az *osada* 'telep' származéka. Az a téves felfogás sugallhatta, hogy a *Telepovce* helynév alapszava a magyar *telep* főnévvel azonos. Az 1763 óta adatolható magyar *telep* főnév a nyelvújítás korának alkotása; elvonással keletkezett a *telepedék*, *telepít* igéből (TESz. 3: 881). A XVII. században, amelyből a *Telepóc*-ra már írásos adatok vannak, még nem volt meg.

Tesmag. Az így hívott helység az Ipoly jobb partján, Ipolyságtól keletre fekszik. Nevének régi adataiból l.: 1245: *Tysmok* (Bakács 206); 1245/1270: *Tysmog* (uo.); 1252. 1270: *Tesmog* (uo.); 1292: *Tesmag* (uo.). A szlovák névalak *Tešmák*.

Melich (Jegyzetek. Hont vm.) így nyilatkozott a névről: „*Tesmag* eredetét nem tudom; régibb helységnévtárakban azonban *Tesmág* (tótul *Tesniák* [!]) alakban találok közölve.” Figyelmet érdemel az az ismeretlen kéztől származó széljegyzet, amely Melich munkájának az OSZK-ban őrzött példányában olvasható *Tesmag*-gal kapcsolatosan: „Kún megszállójának neve!” — Stanislav (Slov.Juh. 2: 530) etimónként egy régi szlovák **Těš(i)mák* helységnévet konstruált mint a **Těšimysl* személynévből rövidüléssel keletkezett **Těsim* személynév *-ák* képzős származékát.

Új magyarázatra teszlek javaslatot. A török *taš-* 'kiárad' (DTS. 540) ige *-maq* képzős (DTS. 657) főnévi származékára gondolok előzményként. E 'kiáradás' jelentésű főnév az Ipoly áradásaira vonatkozhatott. — A szlovák *Tešmák* átvétel a magyarból.

Udva. A zempléni Homonnától északkeletre, a bal felől a Laborba ömlő Udva mellett, a két folyó összetorkollásának közelében települt helység magyar neve az 1451-ben felbukkanó *Udva* (*Wdwa*: Csánki 1: 364), szlovák neve pedig az 1773 (LexLoc. 297) óta adatolt *Udavske*.

A magyar *Udva* helységnév a magyar *Udva* [1786: *Udva*: Korabinsky 787] folyónévből alakult. A szlovák *Udavské* helységnév a szlovák *Udava* 'Udva' folyónévnak a származéka. De honnan való ez a folyónév maga?

Az *Udava* és a Bodrog egyik eredőágát jelölő *Ondava* víznevek etimológiai összetartozásának lehetőségére már korábban felfigyeltek a kutatók (Czambel: *SlReč.* 15; Melich: *HonfMg.* 128; Stanislav: *SlovJuh.* 1: 508). Az *Ondava* folyónév feltehetőleg úgy keletkezett, hogy a helységnévként is alkalmazott ómagyar *Ond* személynévhez szláv *-ava* képző járult (FNESz. 483). Az *Udava* az *Ondavá*-hot képest denazalizációt mutat, újabb szláv alaknak látszik.

Csak hogy ez a tetszetős feltevés nem számol azzal a ténnyel, hogy az *Udavá*-val összecsengő víznév a Kárpát-medencén kívül is van: Ukrajnában a Dnyeper vízrendszerél ben az egyik vízfolyásnak, amely a Kurszktól délnyugatra fekvő Miropoljénál ömlik jobb felől a Dnyeper bal oldali mellékfolyójába, a Pszolba, *Yððga* (SHUKr. 578) a neve. E víznév képzésmódját szlávznak, tövét viszont iráninak tartják; vö. *aveszta aoda* 'forrás'. (A kérdéshez l. Rozwadowski: *Studia* 276; Stryżak: *Polt.* 66; Trubačev: *PrUkr.* 52, 267.)

A két *Udava* víznév aligha lehet egymástól független. A víznevet talán áttelepülő keleti szlávok hozták magukkal a Kárpát-medencébe.

Vehéc. A zempléni Varannótól nyugatra fekvő falu neve 1402-ben bukkan fel *Weheech* (ZsigmOkl. 2/1: 188) alakban. A szlovák névalak 1920 óta *Večec*.

A helységnév szláv eredetű; vö. lengyel *Wiechowiec* (Šmilauer: *PřSITop.* 189.) Ennek alapszava a lengyel *wiecha* 'szalmaesőva; kocsmacéger; kocsmá'.

A magyarban a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülésével a helységnévből *Vehéc* lett. Ebből való a szlovák *Večec*.

Virava. A zempléni Mezőlaborctól dél-délkeletre, a bal felől a Laboreba ömlő Virava patak forrásvidékén települt falu neve 1557-ben bukkan fel *Viroua* (VSOS. 3: 295) alakban. Az ukrán névváltozat *Bupasa* (Dezső: *Oč.* 273), a szlovák pedig *Výrava*.

A helység a patakról kapta nevét. A pataknev szláv eredetű; vö. lengyel *Wirova* 'Olchovec közelében bal felől a San jobb oldali mellékvízbe, a Tanewba ömlő vízfolyás', (Rieger: *NWDS.* 178). L. még: bolgár *Bupoce* helységnév (BETReč. 1: 150); macedón *Bupošo* helységnév (ImMesta. 1973. 420); szerbhorvát *Virovo* helységnév (uo.); fehér-orosz *Bipašaja* 'egy kaszáló' (MikrBel. 43); — német *Vierow* < poláb *Virov helységnév (Trautmann: *EO.* 2: 17). Mindezek töve az ósszláv *virz 'örvény; mélyebb hely a tó medrében; mocsár stb.'. Ez a tő rejlik a magyar *Verőce*, *Verőce(maros)* szláv előzményében is (FNESz. 690).

Zalaba. A Garam és az Ipoly alsó folyása között, Ipolypásztótól nyugat-délnyugatra fekvő község neve 1349-ben bukkan fel *Zalaba* (Bakács 220) alakban. Ma is ezt a névalakot használják a magyarok és a szlovákok egyaránt.

A helységnév pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű; vö.: szerb-horvát *Zloba* (Grković: *RIS.* 97); cseh *Zloba* (Svoboda: *SOJ.* 50); orosz *Злоба* (VesOnom. 123). A személynév előzménye az ósszláv *zloba 'gonoszság'. (Vö. Décsy: *UrAltJb.* 55: 32.)

A magyarban a szókezdő mássalhangzó-torlódás bontóhang betoldásával oldódott fel (vö. *Balaton*, *Dorog*, *Garadna* stb.). A szlovák *Zalaba* a magyarból való.

A pusztaszemélynévből alakult személynévek típusa az ómagyarban rendkívül eleven volt, a szláv nyelvekben viszont jóformán ismeretlen. A *Zloba* személynévhez a szláv nyelvek képzőt szoktak tenni, hogy helynév váljon belőle; vö. szerbhorvát *Zlobin* (Sabljar 490), cseh *Zlobice* [többes szám] (Hosák — Šrámek 2: 797).

Zétény. A felső-bodrogközi Királyhelmectől északnyugatra fekvő falu nevének fontosabb korai adatai a következők: 1233/1446: *Izdethen* (Sztp. KritJ. 165); 1357: *Zethun* (ZichyOkm. 3: 47); 1358: *Zethen* (ZichyOkm. 7: 418). A falu szlovák névváltozata az 1948-ban tudatos szlovákosítással megállapított *Zatín*.

A helységnevet szláv eredetűnek tartom. Előzménye olyasféle lehetett, mint a cseh *Zdětín* (Hosák – Šrámek 2: 788) helységnév. Ez birtoklást kifejező *-in* képzővel keletkezett a *Zd'ata* ~ *Sd'ata* < *Sdęta ~ *Sdęta személynévből.

A szókezdő mássalhangzó-torlódás a magyarban kétféleképpen oldódott fel: vagy ejtéskönnyítő *i* (vö. *iskola*, *istálló*, *istáp* stb.) került a torlódás elé (ezt a megoldást mutatja az 1233/1446. évi *Izdethen* névváltozat), vagy pedig kiesett a torlódó mássalhangzók közül a második (vö. *Szaniszló*, *szoba*, *zarándok* stb.). Ez utóbbi módon jött létre a ma is használatos *Zétény* névalak.

A szlovák *Zatín* téves visszaszlávosítás eredménye. Alapjául az a feltevés szolgált, hogy a név tövében a személynévi használatú szlovák *zat'* 'vő' rokonságnév rejlik (l. Stanislav: SlovJuh. 2: 593). A fent bemutatott történeti adatok azonban mást bizonyítanak.

Kiss Lajos

Jurda és Leordis. 1964-ben jegyeztem föl terecsenyi, lukafai csemetekerti munkásoktól a *jurda* 'Allium ursinum L.' növénynevet. Elmondták, hogy ők *ökörhagyma* néven ismerik, a *jurda* nevet cigányoktól tanulták, akik fiatalon szívesen fogyasztják. A *jurda* név előttem — s mások előtt kiktől érdeklődtem — ismeretlen volt.

Mint annyi más felgyűjtött név, céduláimon pihent, míg 1973-ban „Tájnyelvi szógyűjtés”-emben közöltem (Nyr. 97: 333). A névről ezután sem hallottam vagy olvastam véleményt.

Most, hogy Pesty Frigyes páratlan értékű gyűjtéseit forgatom, került elém az elpusztult *Leordis* Krassó-Szörény megyei község neve. A községre első adatom 1411-ből van: „poss.-es Rugyinoecz, Toplicza, *Leurdis* et Tinkowa in distr. de Sebes (Pesty, Krassó III, 271), amikor is a Macskásy család tagjai e birtok. Később — 1428-ban is — Zsigmond király, figyelembe véve Macskásy Koszta fia Román és Macskásy Farkas fia Mihály halálát, akiket a törökök Galambócnál megöltek csapatainak a Dunán való átkelésénél, új adományt ad e birtokokra. Megemlíti, hogy Toplicza (szintén elpusztult, a falu a mai Toplița patak völgyében fektűt, amely patak Zsuppával szemben ömlik a Macskás patakba) „in terris predictarum duarum possessionum [Ruginocz et *Leorgis*] plantatam”, s megjegyzi, hogy az adományozott Macskásyak szülei [Nagy] Lajos királytól kapták adományul.

Pesty rámutat arra, hogy 1559-ben már csak „magna via ad vallem *Leurdys* vocatam” illetőleg „vsque ad prescriptum priorem metam diete vallis *Leurdys* vocate” néven szerepel (i. m. II/1, 312 és III, 78). A hadak útján fekvő — alig megült községet annyi más társával — elsöpörte a török.

A gyakran névfejtést is nyújtó Pesty ezt a magyarázatot adja: „Az oláh nyelv-szokás szerint a helynév *Leordisiu*-nak volna irandó (ejtsd: *Leordis*), mert a *Leorda* szótól ered, mely hegyi fokhagymát jelent. E növény e vidéken nagyban terem.”

Szabó Attila segítségével a következőket állapíthattam meg: A román népi *leurda* ~ *leorda* ~ *leoarda* név növénytani felhasználása — alighanem Panțu Zaheunak köszönhető (Plantele cunoscute de poporul român. Vocabular botanic. Bukarest, 1929²). Borza (Dicționar etnobotanic. 1968.) szerint a román nevet Mîndrescu (Literatura și obiceiuri populare. H.n., 1892.) említi nyomtatásban először. A későbbi adatok Románia déli részén szerkesztett kiadványokból kerülnek elő. Borza szerint a növény bolgár neve

levurda. Legújabbán (Butura V., Enciclopedie de etnobotanică românească. Bukarest, 1979.) jelzi Gorovei A. és Lupescu M. (1915.) és Bârcă C. és Gavril C. (1972.) nyomán, hogy Moldovában táplálkozásban és népi gyógyításban használják. De a növény népi nevét nem említi.

Amint látjuk, Pesty névfejtése nemcsak helyes úton indult, hanem ismereteink szerint első feljegyzője e román népi növénynevének, 1884-ből. Constantinescu (Dicționar onomastic românesc. Bukarest, 1963.) a *Leorda* ~ *Leurda* személynevet a román *leurda* 'aiu de munte' szóból fejt meg, s megemlíti a *Leordis* ~ *Leurdis* férfinévket is (i. m. LIII és 309). A román nagyszótár (717) és a flóramű is egyedül az *Allium ursinum* L.-t nevezi *leurda*-nak.

Tekintettel arra, hogy a név Krassóban, Krassóvártól nem messze bukkan fel, gondolhatunk krassován bolgár eredetre is (vö. Halasi-Kun Tibor: Ottoman data and the history of the Krašovans. Kny. Arch. Eurasiae Medii Aevi III [1983.], 157–182. — a dolgozatra Györfly Gy. volt szíves figyelmeztetni), miután Borza is említi a növény bolgár *levurda* nevét, s a név elsősorban Románia déli részeiből említett.

„Az itt tárgyalt *Leordis* falu Ohaba-Mutnik [= Mutnokszabadja] Ny-i oldalán feküdt, területe most [1884.] papi telek. Találtak itt lándsákat, téglákat, házi szerek maradványait és egy nagyobb épület nyomait.” A mai Delényes határában van Laczkán [szintén elpusztult helység] és *Telva Leorgisului* nevű dűlő; [Ohaba] Mutnik területén van *Leordjis* nevű völgy (Pesty i. m. II/1, 312).

Míg Constantinescu nyomán a helységnév a *Leordis* ~ *Leurdis* személynévvel, sőt annak nominativusával azonosítható (esetleges román párhuzamos helynévre mutató nevet egyelőre nem ismerek), addig Constantinescu (i.h.) a románból *Leordeasa*, *Leordoia*, *Leordeni* helységneveket és egy idevont *Leorzeni* falunevet említ.

Közölhetem még a következő helyneveket: Máriahavas (~ Stinăpári) határában levő „Kraku ku *Leorda* hegygerinc, amelyen sok Leordafű terem” — írja Pesty (Krassó II/2, 22). Megemlítem még a désorbói és alsóapsai *Leurda* határrész-, illetőleg telepnevet (1895., 1907. és 1944. Hnt.), illetőleg a máramarosi *Leordina* helységnevet. Szabó Attila szíves közlése szerint azonban Máramarosból a 'hegyi hagyma' nevet közlik forrásai. Ezért az említett nevek kapcsolata a román *leurda* 'aiu de munte' növénynévvel további vizsgálatot kíván.

Talán még azt szükséges megemlíteni, hogy a *jurda* magyarba közvetítéssel átkerült román jövevényszót sem „A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai” (Bukarest, 1977.), sem Bakos Ferenc „A magyar szókészlet román elemeinek története” (Bp., 1982.) nem említi. Utóbbi megfigyelése azonban helytálló, s adatunk is csak erősíti: „A növénynevek sokaságát az eredetileg síklakó magyarság nem ismervén a hegyi növényzet neveit, átvette a románoktól” (Damian után). E nézetben sok az igazság. A néprajzi kutatás szerint magashegységi életmódjuk következtében a románok „a természetes növénytakaróra erősen rá vannak utalva” (Gunda nyomán). Megállapítható azonban a *jurda* szó baranyai jelentkezése nyomán, hogy hegyvidéki román növényneveket — a természetes növénytakaróra szintén ráutalt cigányság is — közvetítheti a magyarság felé.

Reuter Camillo

Bíró Zoltán: Beszéd és környezet

(Tanulmányok az anyanyelvhasználat köréből. Bukarest, 1984. Kriterion Könyvkiadó, 223 oldal)

A hatvanas évektől kezdve nálunk is előtérbe kerültek az anyanyelvi nevelés korszerűsítésével kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések. Nemcsak azért vált ez akkoriban szükségessé, mert az iskolákban addig tanított nyelvtan a nyelvtudományban már idejétmúlt nyelvfogalom vetülete volt, s a nyelv élő közegétől is elszakadt, hanem azért is, mert a gyors társadalmi és gazdasági változások megváltoztatták azokat a mechanizmusokat is, amelyeknek segítségével a gyermek a családban és a társadalomban anyanyelvét elsajátította. Mai nyelvhasználati hibáink tehát nem a nyelv válságát tükrözik, hanem a nyelvelsajátítás körülményeiben keletkeztek olyan zavarok, amelyek a mostani helyzetet előidézték, nemcsak nálunk, hanem — s ezúttal nem túlzás azt állítani — szerte a világban.

S ezzel el is érkeztünk Bíró Zoltán nyelvészociológiai megfigyeléseinek egyik lényeges pontjához: a hagyományos, termelési közösséget is jelentő családtípus felbomlása, a gyors ütemű urbanizáció, az élettér átalakulása, az életformaváltás, az új információs csatornák, a nagyarányú térbeli és társadalmi mozgások révén megváltozott az anyanyelvbe való belenevelődés megszokott rendje is. Az utóbbi évtizedekben a nyelvészociológiai vizsgálatok a társaslélektannal, pedagógiával, szociológiával szövetkezve (gondoljunk csak a beszédaktus-elmélet megújulására, a beszédet tevékenységként, viszonyulásként értelmező új nyelvszemléletre) egyre sokrétűbben írták le a felsorolt tényezőknek a nyelvi változásokban betöltött szerepét. Bíró Zoltán könyve azért különösen értékes, mert azt vizsgálja, mit lehet tenni „az anyanyelvbe való belenevelődés struktúrájának széttörése és — evvel párhuzamosan — az anyanyelvi nevelés megnehezedése idején” az anyanyelv jobb elsajátításáért, elsajátíttatásáért.

Tanulmányaiban a szerző vizsgálatainak tárgyát az erre vonatkozó szakirodalom teljes ismeretében, a szociolingvisztika legmodernebb módszereivel közelíti meg. Mint-hogy a Csíkszeredán tanító Bíró Zoltánban a romániai magyar nyelvésznevezdek egyik legifjabb tehetségét tisztelhetjük, természetes, hogy megfigyelői területe is a romániai magyar nyelvterület egy része. Ahol persze a helyi jellegzetességekkel együtt ugyanúgy megvannak az említett zavarok, mint nálunk, s ugyanúgy Romániában is napirendre került az iskolai anyanyelvi nevelés újragondolása.

Ritkán lehet olyan, nyelvészeti és pedagógiai szempontból egyaránt izgalmas és élvezetes könyvet olvasni, mint Bíró Zoltáné. Hiszen őt az általa tanított gyermekek problémáinak belső ismerete készítette elméleti tudásának mozgósítására. Az alapos elméleti felkészültség s a közvetlen „terepismeret” ezen szerencsés találkozásából új és fontos eredményekkel teli kis tanulmánykötet született.

A könyv központi kérdéskörét a nyelvi hátrányos helyzet problematikája adja. A szerző úgy látja, hogy az iskolai élet során, az iskolai követelményekkel szemben ilyen hátrányos helyzetben él a tanulók jó része. „Nyelvi hátránynak azt a helyzetet nevezzük — írja —, amikor valakinek valamilyen okból vállalnia kell a beszélést, és az illető nincs

tisztában azzal a szabályrendszerrel, amelyet alkalmazni kellene” (14). Ennek értelmében az iskolás gyerekek nagyobb része hátrányos szituációban él, azaz természetes nyelvhasználatuk eltér attól a szabályrendszertől, amely azoknak a tanulóknak a beszédében manifesztálódik, akik eleget tesznek az iskolai elvárásoknak. Ugyanakkor ezek az elvárások maguk sem képviselnek igazán magas kommunikációs igényt, hiszen az iskola többnyire a tankönyvek nyelvhasználatának verbális és mondatfűzési utánzására nevel.

A kötet egyes tanulmányai külön-külön is megállnak, de mivel valamennyi a fenti problémakörön belül mozog, egymással is összefüggnek, mondanivalójukkal támogatják, kiegészítik egymást. Az alábbiakban egy-két mondatban ismertetjük az egyes tanulmányok tárgyát és főbb megállapításait.

A környezet fogásában (A nyelvi hátrányos helyzet vizsgálata) elénk tárja, hogy a falusi tanulók nyelvi megnyilatkozási formái távolabb állnak az iskolai követelményektől, mint a városiaké. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a falusi tanulók szövegei abszolúte rosszabbak, hanem azt, hogy kommunikációs formáik erősebben kötődnek a természetes beszédhelyzetekhez, s az iskolában követelt, elsősorban az írott nyelv szabályaihoz igazodó norma elvont racionalizmusát kevésbé tudják érvényesíteni. Hátrányuk tehát nem abban áll, hogy valamit nem birtokolnak, hanem abban, hogy valami más birtokolnak, nem azt, amit követelnek tőlük. S számukra nem is jelentene túl sokat a követelményként jelentkező szabályrendszer ismerete, mert „ami számukra igazán természetes használati szabály, az az anyanyelvi nevelés során sehol sem kap zöld jelzést”, következésképpen háttérbe szorul az az alap, amelyből talán kibontható lenne egy használható nyelvi viselkedési modell.

Megintcsak hátrányos helyzetet jelent, ha egy-egy egyén, család szociokulturális környezete hirtelen radikálisan megváltozik. A szavak használata során a kommunikációs folyamatban ugyanis többé-kevésbé mindig egyedi jelentések keletkeznek, amelyek azonban egy-egy szűkebb közösség kulturális világában mégis viszonylagos azonosságot tükröznek. A szavak egyszeri, konkrét jelentése végül is az egyedi és a közösségi jelentésmozzanatok dialektikájában alakul ki. Az életformaváltások azonban kulturális váltással is járnak. A jelentés közösségi meghatározottsága lazul, a nyelvhasználó bizonyos tekintetben légüres térbe kerül, amit éppen azzal próbál kompenzálni, hogy lemond beszédében a szavak jelentésének egyedi eleméről, s fokozottan keresi az új szociokulturális közösség — általa még pontosan nem is ismert — szóhasználati módját. Az ebből a jelenségsoporthoz származó kérdések körét tárgyalja A szóértés feltételeiről (Kommunikáció a családban) című írás.

Igen tanulságos módszertani szempontból a Család — jövőkép — esély címet viselő tanulmány, amely az életformaváltás küszöbén álló nemzedékek nyelvhasználatát mutatja be a szövegnyelvészet elemzési módszereivel. A hagyományos falusi értékek már nem kellően orientáló erejűek, az új urbánus életforma értékei részben ismeretlenek a 13–14 éves diákok előtt, sok tekintetben pedig abszolúte is kialakulatlanok. A „már nem és még nem” érték helyzet verbalizmusokkal teli, sematikus szó- és nyelvhasználatban konkretizálódik.

Holtpontra az anyanyelvi nevelés? címen arról olvashatunk, milyen fogalmazási, szövegszerkesztési feladatokkal próbálja az iskola diákjai anyanyelvi nevelését elősegíteni. A jelenlegi iskolai fogalmazástanítás — mutat rá Bíró Zoltán — reprodukív nyelvhasználatra és a tankönyvek fordulatainak szolgái utánzására szorítja a tanulókat, s ezzel tovább fokozza nyelvi hátrányos helyzetüket.

A könyv utolsó tanulmányában (Egy lehetséges út: a vizuális nyelv) az általa elemzett problémák megoldásának egy lehetséges útját próbálja felvillantani a szerző: Az iskolai anyanyelvi nevelésben az érzékelés vizuális meghatározottságán keresztül lehet arra törekedni, hogy a tanulók ne a tankönyv kliséit, az iskolai nyelv másodlagos verbális

mechanizmusait keressék, hanem elsődleges élményük, valóságos élethelyzetük kifejezésbeli megfelelőit, nyelvhasználatuk reprodukáló jellegűből kreatív jellegűvé válják, s ezzel mozgásba jöjjenek az anyanyelv természetes erői.

Néhány ismertető mondat természetesen nem elegendő annak érzékeltetésére, milyen bőséges szakirodalmi ismeretanyagot mozgat Bíró Zoltán, s milyen gondolatgazdagsággal, a részletek pontos kidolgozásával, meggyőző nyelvészeti és pedagógiai érvrendszerrel fejt ki mondanivalóját. Tanulmánykötete mind nyelvészeti, mind pedagógiai vonatkozásban számos új eredménnyel szolgál, s fontos volna, hogy megállapításai a hazai kutatásokban és a pedagógiai gyakorlatban is hasznosuljanak.

Heltainé Nagy Erzsébet

Új főiskolai jegyzetek a magyar nyelvről*

1985-ben nyelvünkről új leírás, összegezés jelent meg, „A magyar nyelv”, mely az oktatást, a tanítóképzést segítő jegyzetnek készült. E munka azonban mások számára is haszonnal forgatható, mivel jó összefoglaló és egyben eléggé részletes jellemzése nyelvünknek. Vele, azt is mondhatjuk, új k é z i k ö n y v v e l gazdagodtunk. (Nem sok hasonló jellegű könyvünk van, s kivált olyan nincs, ami kapható.)

E könyvértékű jegyzet célkitűzése szerint is, megvalósult formája szerint is a magyar nyelvnek olyan bemutatása, mely a nyelvet kellőképpen a maga sokrétűségében, rendszerként, de mozgásában, történetiségében és külső életterében is értelmezi, — a nyelvről és nyelvünkről való tudnivalókat módszeresen összefogja. Ez úgy valósul meg, hogy a szinkrón magyar nyelvi rendszernek — lényegében hagyományos módúnak nevezhető, de az új eredményeket is lehetőség szerint beépítő — bemutatása kiegészül *a*) diakrón leírásokkal (például: „A szófajok története”; „Hangtörténeti áttekintés” c. fejezetek stb.); *b*) a nyelvváltozások megismertetésével (például: A szóképzés — egykori és mai — rétegződése, tagolódása, mozgása; „A mai magyar nyelvjárások” c. fejezet); *c*) és következetesen szembesülnek a nyelvi elemek és szerkezetek a nyelvhasználat és a norma jellemzőivel, kívánalmaival (például: „Beszédhibák és kiejtési hibák”; „Az összetett mondatokkal kapcsolatos nyelvhelyességi tudnivalók” c. fejezetek stb.).

A jegyzetben leírt rendszeres magyar nyelvtanhoz az efféle szempontok nem szeretlen kiegészítésképp csatlakoznak, hanem az anyagba következetesen beépülnek. Személyes véleményem kérdése. Ily módon nyelvünk olyan helyes, a nyelvet teljességében felfogó nyelvszemléletet alakíthat ki az olvasóban, köztük az azt két évig jegyzetként forgató főiskolai hallgatókkal, melyre nagy szükség van a mindenkori nyelvi magatartásban, — s éppen a tanítók által is „nevelt” jövőben.

Tematikáját tekintve is bővebb a jegyzet a szűken vett grammatikánál. E vonatkozásban is a nyelv teljes vagy a lehetségesig széles körének bemutatására törekszik a szerkesztő és a szerzőgárda. Így a hangtani, szórtani, mondatnyi alap-

* A magyar nyelv. Jegyzet a tanítóképző főiskolák számára a budapesti program szerint. Szerkesztette: Adamikné Jászó Anna. Írták: Adamikné Jászó Anna, Albert Sándorné, Bokor József, Hangay Zoltán, Kálmánné Bors Irén, Király Lajos, Cs. Nagy Lajos. Tankönyvkiadó, 1985. 472 oldal. — Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény. Szerkesztette: Hangay Zoltán. Összeállította: Adamik Tamásné, Hangay Zoltán, Cs. Nagy Lajos, Csíkvári Gábor, Kálmánné Bors Irén. Tanítóképző Főiskolák, egységes jegyzet. Tankönyvkiadó, 1983. 380 oldal.

fejezetek mellé egyenlő súllyal és hasonló terjedelemmel sorakoznak mások is, egyrészt egyébként, kevésbé „grammatikus” nyelvi, nyelvészeti területeké: jelentés tan, szó-készlet tan, szöveg tan, meg még a névtan is; másrészt helyet kap egy általános nyelvészeti, összefoglaló fejezet, meg egy nyelv tudomán ytörténettel és a nyelvtudomány interdiszciplináris kapcsolataival foglalkozó is. Valamint külön fejezet jutott (s ez nagyon jó, és a jegyzet rendeltetését tekintve szükségszerű is) a gyermeknyelv számára is. Találkozunk e munkában olyan témákkal is, melyek a korábbi hasonló művekből még szükségszerűen hiányoztak, mert újabb kutatási eredményekre épülnek. Az újabb eredményekről jó kézikönyvhöz illő összefoglalást kapunk több helyen, de kivált két fejezetben: a szöveg tan tárgyalóban és a jelentés tanban.

A jegyzet az oktatási, tantervi vitában: állásfoglalás. Ugyanis készítői — véleményüket megindokolva — a nyelvi szintek leírásában (és ennek megfelelően: oktatásában) a sorrendet a következőképp határozták meg: hangtan — szótan — (jelentés tan) — mondat tan — szöveg tan. Erre (is) utal a jegyzet alcímében az, hogy a „budapesti program szerint”.

Bár több szerző alkotása a jegyzet (Adamikné Jászó Anna: Bevezetés; Hangtan; Utószó; Albert Sándorné: A XX. századi nyelvtudomány; A gyermeknyelv; Bokor József: Szófajtan; Szóalaktan; Szókészlet tan; Hangay Zoltán: Jelentés tan; Szöveg tan; Kálmánné Bors Irén: Az egyszerű mondatok; Király Lajos: A mai magyar nyelvjárások; Az összetett mondatok; Cs. Nagy Lajos: A szóalkotás módjai; A mondat tan és a mondat általános kérdései), mégis a fejezetek egyaránt célszerűen tömörek; sűrítnek, mégis áttekinthetőek. Kiemelésekkel, tagolással, tiszta mondat szerkezetekkel megkönynyítik a tanulást, s egyben példát is mutatnak. Külön kiemelendő, hogy sok a nyelvi (anyanyelvi) példa, — ez elősegíti a nyelvi és a nyelvről való ismereteknek az összekapcsolódását, e kapcsolat elmélyülését.

Minden egyes fejezetet, sőt részfejezetet jól válogatott és napjainkig érő szakkiró dalmi jegyzék követ, ösztönözve a további tájékozódásra. — Elismerést érdemel a nyelvészeti szakszók kezelése is: megismertetik őket, eligazítanak köztük, de bőségükből válogatva és mértéket tartva.

Bár sok esetben nyelvhelyességi és helyesírási eligazítást is kapunk az egyes nyelvi egységek, szerkezetek kapcsán (l. névelő, névutó, kötőszó stb.), mégis, főleg a helyesírási vonatkozások terén hiányérzetünk kelhet, kivált, ha a jegyzet eredeti rendeltetésére gondolunk. De tudva tudják ezt a szerzők is és így egy külön segédkönyv készül a helyesírás (s egy másik pedig a nyelvtan) gyakoroltatására.

Már most is létezik azonban egy olyan kiadvány, mely csatlakozik ehhez a jegyzethez, ez pedig a „Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény” (l. fent, az alcímben).

Ez a szöveggyűjtemény jó kiegészítője „A magyar nyelv” c. jegyzetnek, s mivel korábban készült el (1983-ban), s jórészt ugyanazoknak a szerzőknek a munkája, tudtak is rá sok esetben, a jegyzet megfelelő pontjain utalni, hivatkozni.

E szöveggyűjtemény a kerethez, rendeltetéséhez képest gazdag és korszerű műszójegyzék is ad. (Ilyeneknek pedig egyáltalán nem vagyunk bőviben. Ez a Nyelvtudományi alapfogalmak c. terminustár a bajai tanítóképző főiskola munkája, az önálló kiadványuként is létező fejezetet összeállította: Albert Sándorné és Varsányi György.) Feladatuknak tartották a szöveggyűjtemény létrehozói, hogy felsorolják, ismertessék a főbb nyelvészeti kiadványokat is. (Ez a fejezet Cs. Nagy Lajos munkája). — Ezekkel is, ennyiben is kiegészítői egymásnak a szöveggyűjtemény s a jegyzet.

Maga a tanulmánygyűjtemény is jó, jól válogatott anyag. A nyelv s a magyar nyelv fontos részéről és kérdéseiről nyújt ismereteket; a kérdéseket elemző szerzők — a „klasszikusok” és az újak — avatottak.

Ha áttekintjük a közölt tanulmányok címeit, illetőleg a témaköröket, amelyek köré a cikkeket csoportosították, észrevehetjük, hogy jól illeszkednek „A magyar nyelv” jegyzet témaköreire. Láthatjuk azonban azt is, hogy a szöveggyűjtemény tematikája kissé szűkebb, mint a jegyzeté. (A jegyzet bibliográfiái ezért is fontosak, segíthetnek — ha a jegyzet jó kezekben van.) Egészében azonban látnunk kell azt is, hogy a szöveggyűjtemény mind a hagyomány, mind az újabb kutatások megismerésére ösztönzést ad, — és lehetőséget nyújt. (A témakörök: A nyelv és a nyelvtudomány; Hangtan, beszéd és írás, írás és helyesírás; Szókészlettan; Szófajtan és alaktan; Jelentéstan; Mondattan; Szövegtan; a XX. századi nyelvtudomány és interdiszciplináris kapcsolatai. Néhány név a tanulmányok szerzői közül: Saussure, Jakobson, Gombocz Zoltán, Bárczi Géza, Telegdi Zsigmond, Papp István, Szabó T. Attila, Nagy J. Béla, Lőrincze Lajos, Károly Sándor, Benkő Loránd, Rác Endre, Berrár Jolán, Deme László, Balázs János, Nagy Ferenc, Szabó Zoltán, H. Molnár Ilona, Voigt Vilmos, Szépe György.)

Befejezésül: elmondható, hogy az ismertetett jegyzet (és a szöveggyűjtemény is) anyagában részletes és mégis átfogó, jól hasznosítható összegezést ad a magyar nyelvről és tudománya eredményeiről; egészében pedig a nyelv, a nyelvhasználat, a nyelvi mozgás és a nyelvi kultúra helyes szemléletére vezeti az olvasót, tanulót, jövőendő tanítót. — Nem ok nélkül állították jegyzetük élére a szerzők Kölcsey Parainesisének a magyar nyelvről szóló szavait.

I. Gallasy Magdolna

Dobóné Berencsi Margit: A személyiségformálás lehetőségei az anyanyelvi órákon (Általános iskola, 5—8. osztály) Budapest, 1985. Tankönyvkiadó, 227. oldal

„A tanítás problémái” sorozat kötetei külső formájukkal is sugallják, hogy nem polcra szánt kiadványok, hanem a mindennapi pedagógiai munkának táskájában, zsebben hordható, mindig kéznél levő segédletei. Ez a könyv is ilyen. Szerzője a magyar nyelvtan felső tagozatos anyagából kiindulva változatos nevelési modelleket vázol fel a pedagógusok számára, hogy ne csak az oktatási feladatokat lássák meg, hanem vegyék észre az anyanyelvben rejlő személyiségformálás lehetőségeit is. Pusztán a lehetőségek felvázolása — a szerző tisztában van vele — féloldalas segítség lenne. Fontosabb, hogy a lehetőségek összefüggéseit tárja fel, s ezeket lineáris-koncentrikus felépítéssel az órák láncolatában helyezze el.

A kötet megjelentetését jól időzítette a kiadó. 1986-ban fejezik be általános iskolai tanulmányaikat azok a tanulók, akik már az új tanterv szerint végezték tanulmányaikat. A legtöbb pedagógus is végigtanította a megújított anyanyelvi koncepciót, végzős nyolcadikosain az eredményt is láthatja; felmérheti, mit érdemes másként csinálnia, módjában áll párhuzamot vonni a könyv kínálta nevelési modellek és saját megoldásai között.

A könyv gondolatmenete világos. A szerző okosan választott, amikor a tanterv művelődési anyagának lineáris-koncentrikus felépítéséhez igazodott. Így könnyen követhetjük az egyes témakörökből adódó legfontosabb feladatokat, s azt, hogy — egy-egy súlyozott anyagrészt kiemelve — a szerző ún. nevelési modellekben építse fel az anyag feldolgozásának lehetőségeit. (Ha több osztályban is szerepet kap valamely nyelvi-nevelési feladat, akkor a szerző általánosítva kezeli, s így lehetőséget ad az olvasónak, hogy osztálya életkorához-színvonalához igazodva tervezze meg a feladatokat.)

Tartalmasak az egyes témakörök általános bevezetői. Különösen hasznosak a kezdő pedagógusok számára, akik „az elvégzendő anyag”-ról még csak órakeretben tudnak gondolkodni, azaz a részleteket látják inkább, mint az oktatási-nevelési feladatok összefüggő egészét.

A témakörök bevezetőit az ún. nevelési modellek követik. Már e szókapcsolaton is eltűnődik az olvasó. A *modell* szó azt sugallja, hogy nem kizárólagos feldolgozási lehetőségről van szó, a *nevelési* azt, hogy a művelődési anyagot a benne rejlő személyiségformálási lehetőség felől közelíti meg a szerző. Ezt kapjuk tehát a kötetben bemutatott, többnyire egy-egy órán feldolgozható anyagrészek nevelési modelljeitől.

A modellekben feldolgozott anyagrészeket tudatosan válogatta össze a szerző, de teljességre nyilvánvalóan nem törekedhetett. Közülük kiemelkedik a szófajok feldolgozását bemutató fejezet. A mindennapi oktatásban gyakran oly szintelenül kezelt témát nagyon változatosan, sok ötlettel dolgozza fel a szerző. Remek példája e fejezet annak, hogyan kell a nyelvtani ismereteket a nyelvhasználat eszközeiként alkalmazni, nem pedig végső célnak tekinteni.

Egyetértéssel fogadhatjuk a szerzőnek azt a döntését, hogy gyakorlati célt szolgáló munkáját nem terheli meg a grammatikaelméleti háttér állandó idézgetésével. A hivatkozások elméleti biztonsága nélkül viszont nagyon pontosan kell megfogalmazni az elméletérzékeny részeket. Nem tudni ugyanis, hogy csak a fogalmazás bizonytalan, vagy a háttére is az. Ezt olvashatjuk például a könyv 137. oldalán: „... figyeltessek meg, hogyan módosul a közlés, s azt is, hogy a fontos (új) közölni valót hordozó szó többnyire a mondat elejére kerül, s ott nyomatékos, hangsúlyos lesz.”

Ez így még az általános iskolában is túlságosan leegyszerűsítő kezelése a fontos kérdéseknek. Az ugyan igaz, hogy ha a főhangsúlyos elem nem az állítmány, akkor az állítmány előtti helyre kell az adott mondatfunkciós résznek kerülnie; de az, hogy ez a szó többnyire a mondat elejére kerül, már közel sem ilyen általánosan igaz. Párbeszédekben igen, mert ott szinte a tiszta entrópiáig redukálódnak a beszélgetők megnyilatkozásai. Monologikus szövegekben azonban sokkal jellemzőbb az, hogy a mondatok elején bevezető (témafunkciós) elemek állnak, s csak utánuk következnek az újdonságot hordozó elemek; s ha ezekből nem egyetlen van, akkor közülük a főhangsúlyossal zárjuk a sort a hozzá kapcsolódó hangsúlytalan állítmánnyal. Itt bizony érdemes lenne jobban ismerni Deme Lászlónak a magyar mondat dinamikus építkezéséről tett megállapításait, melyek — nem először ugyan, de — már 1967 óta olvashatók a Helyes kiejtés, szép magyar beszéd című kötetben (Tankönyvkiadó, 1967. 51—3; legutóbb a Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, 1983. 31—60).

Ugyancsak félreértésre adhat okot az alárendelő kapcsolásforma leegyszerűsítő jellemzése: „Az alárendelésben a tagmondatok közötti összefüggés zártabb, szorosabb, így azok az okfejtésre, a logikai viszonyok megvilágítására igen alkalmasak” (141).

E megállapítás két része között a valóságban nincs oki-okozati összefüggés, miként a szerző *így* kötőszóval sugallja: a szorosságból nem következik az okfejtésre való alkalmasság, sem ez utóbbiból az alárendelés. A „logikai viszonyok megvilágítása”-ban éppen a mellérendelő viszonyfajtáknak van nagyobb szerepük, még akkor is, ha a tagmondatok összefüggése ez esetben lazább.

Nem ilyen természetű, de ide kívánczoló megjegyzés, hogy a levonatokat a szerző gondosabban kijavíthatta volna. Több helyen hiányzik a tagmondatokat, tömböket elkülönítő vessző, pontosvessző; ilyen jellegű könyvben bosszantó az alanyi és a tárgyias ragozású igealakok fölcserélt használata. A könyv második kiadásában (érdemes erre!) nem szabad megfélekedezni ezekről.

Összegzésül mindenképpen azt állapíthatjuk meg, hogy Dobóné Berencsi Margit munkája gazdagabbá teszi a magyartanárok mindennapi tevékenységét, sok értékkel járul hozzá ahhoz a szemléletváltoztató folyamathoz, amely anyanyelvi neveléssé kívánja változtatni az anyanyelvi oktatást.

B. Fejes Katalin

A Nyelvőr postája

Ábrahámtól **Ábrányig**. Címünk arra utal, hogy a nyelvi fejlődés milyen útját járta meg ez a kereszténységgel hozzánk került személynév (családnév, helynév). Néhány soros írásmo pedig azt szeretné bemutatni, hogy a mi nyelvjárásunk a közelmúltban hogyan mutatta föl az alakulás néhány fázisát az *Ábrahám* és az *Ábrány* között.

Családnevünkről lévén szó már eszmélésem kezdetén fölfigyeltem a nálunk használt közbülső változatokra. Így arra, hogy apám az *Ábrohám* alakot használta aláírásában, vagyis alkalmazta az *á* utáni *o*-zás nyelvjárási törvényét. A nevünket szóban emlegetők ennél messzebb mentek, hiszen az *ó* nyelvükön *Ábrohányék* voltunk, sőt az *o* redukálásával *Ábr^ohányék*. Látható, hogy ezt az alakot csak egy lépés választja el az *Ábránytól*. Igaz, ezt a lépést a falunkbeliek, a Győr megyei nyúliak nem tették meg. Ennek a miértjére következtetni is tudunk a legmesszebb vivő változat hangsúlyviszonyaiból: *Ábr^ohány*. Úgy tűnik, hogy nyelvérzékük sugallatára a névből elvonták a *-hány* tagot, és ez meggátolta a *h* ejtésbeli kiesését. Így nálunk nem nyílt szabad út a végső alak: *Ábrány* felé.

A közbejött társadalmi-nyelvi átalakulás miatt később visszafejlődés következett be: a név alakja írásban is, szóban is idomult a hivatalosan használt kiinduló formához.

Ábrahám Imre

Elektra vagy **Elektra**? Mocsai László budapesti levelezőnk szerint e mitológiai és irodalomtörténeti jelentőségű görög női névnek újabban terjedő *Elektra* írás- és ejtésváltozata nem egyéb finomkodó modorosságnál, amely jogtalanul sajátítja ki a hagyományos *Elektra* helyét művelődésünkben.

Elmarasztaló álláspontját, fájdalom, nem tehetjük magunkévá. Az eredeti görög kiejtést ugyanis éppen ez az *Elektra* hang-, ill. betűsor közelíti meg jobban. A név első betűje nem epsilon, mint levélírónk véli, hanem éta, azaz a magyar *é*-nek nagyjából megfelelő görög hang, ill. betű.

Az újabb kiadású kézikönyvek épp ezért kivétel nélkül az *Elektra* változatot tüntetik fel (I. Világirodalmi lexikon 2: 1301 kk.; Új magyar lexikon 2: 156; A magyar irodalom története 1: 373; Magyar irodalmi lexikon 1: 177; Szabó György: Mediterrán mítoszok és mondák 103; Film kislexikon 117; Békés István: Napjaink szállóigéi² 130; Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia⁵ 247; Zamarovský: Istenek és hősök a görög–római mondavilágban 139–40).

Míndez azonban nem jelenti azt, hogy az *Elektra* névformát *h i b á s* nak tekintethetnénk. Hiszen ezt támogatja a nálunk még mindig erős latinos íráshagyomány is. Ha tehát a kérdéses név nem ógörög irodalomtörténeti vagy mitológiai összefüggésben fordul elő, nem kell ragaszkodnunk a hosszú *é*-hez. Arról pedig szó sincs, hogy a filológiai

hitelesség, „görögösség” jegyében ezután *elektron*-t vagy éppenséggel *elektromosság*-ot, *Élektromos Művek*-et emlegetünk (pedig ezeknek a szavaknak a görög eredetijében is éta van, nem pedig epszilon!).

Stop, de stoppol? Mócz Ferenc Miskolcra azt kérdezi, valóban így, kétféleképpen kell-e írni ezeket a nyilván azonos származású szavakat.

Az angol eredetű *stop* mondatzó mint megállásra, szünet tartására való felszólítás egy *p*-vel írandó. Jelentése: 'állj!'. Egy *p*-t írunk a *stoplámpa*, *stopvonal* és helyesírási szabályzatunk új (11.) kiadása szerint az *autóstop* összetételben is (ez utóbbira l. AkH.¹¹ 144; NymKk. 2: 718; csak érdekességképpen említjük, hogy ezt a szót 1972-ben a Magyar értelmező kéziszótár még kiejtés szerint íratta, két *p*-vel).

Két *p*-vel írjuk viszont továbbra is, mindegyik értelmében a *stoppol* igét, akár labdát, akár autót, akár ülőhelyet vagy bármi egyebet *stoppolunk* (*le*). (A zokni *stoppolása* nem tartozik ide, mert az a német *stopfen* 'foltoz, fonállal besző' igére megy vissza.)

Hasonlóképpen, két *p*-vel kell írni az (*autó*)*stop* főnévi származékát, az újabb keletű, kissé még bizalmas hangulatú *stoppos*-t is, mert ebben is meghosszabbodott a szó végi *p* mássalhangzó a képző előtt.

Nyíri Antal köszöntése 80. születésnapján

A magas életkor önmagában nem érdem — szokták mondani okkal-joggal. A hosszú élet a sors ajándéka, s persze az egyéntől is függ, hogy ki-ki hogyan tudja tartalmassá tenni a gyorsan múló éveket. Aki hasznos munkával töltött el évtizedeket, s még mindig tevékenyen él, az boldog ember lehet.

Nyíri Antal a József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének nyugalmazott egyetemi tanára ilyennek mondhatja magát, hiszen oktató-nevelő munkáját és tudományos tevékenységét tekintve egyaránt igen eredményes évtizedek vannak mögötte, s mindkét területen — sok tanítványa, kollégája öröme — ma is tevékenykedik: oktat is tanszékünkön, s kutatómunkája is töretlen. Jelenleg a Münchener Kódex szótárán végzi — munkatársait is irányítva — az utolsó simításokat.

1907. március 9-én született Szentesen. Szülővárosához mindig hű maradt, s nem egy kitűnő földolgozást szentelt a szűkebb pátria nyelvjárásai és néprajzi szempontú leírásának, mégpedig a tőle megszokott alapos-sággal, hitelességgel. Ilyen munkája „A kihalt szentesi víziólet néprajzi és népnyelvi maradványai” című tárgykör-monográfiája. Megírására nemcsak a néprajzban is jártas, a népelet iránt is érdeklődő nyelvtudós anyaggyűjtő és földolgozó szenvedélye és — amint azt számtalan, eredményes szómagyarázata is mutatja — a szófejtés iránti kiváló érzeke és fölkészültsége ösztönözte, hanem legalább annyira vezette tollát a szülőföld szeretete és tisztelete is.

Elemi és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, majd 1926 őszén került a szegedi egyetem magyar — német szakára. Itt elsősorban Mészöly Gedeon, a finn-ugor nyelvészet professzora volt rá hatással, olyannyira hogy érdeklődése már egyetemi tanulmányainak kezdetén a nyelvészet felé fordult. II. éves hallgató korában ösztöndíjas-ként Münchenben, a negyedik tanévben pedig a bécsi Collegium Hungaricum-ban folytatta tanulmányait.

Tanári pályája — a korabeli elhelyezkedési nehézségek miatt — nehezen indult. Az egyetem elvégzése után Újszegeden a Vakok Intézetében lett felügyelő, később az Országos Ösztöndíj Tanács-hoz került gyakornoknak. Közben minden lehetőséget megragadott arra, hogy tudományos munkát végezhesen. Már 1933-ban elkészült „A Winkler kódex hangtana és szótana” c. bölcsészdoktori értekezése, amelyet nemcsak Mészöly Gedeon, hanem Gombocz Zoltán is igen nagyra értékelt. 1934 őszétől a Somogy megyei Csurgó gimnáziumában tanított. Tanári munkája mellett módot talált arra is, hogy választott szakterületének, a magyar nyelvészetnek éljen: a festői szépségű zselicségi falu, Szenna és környékének tájnyelvi sajátosságait gyűjtötte, majd e becses értékű munkáját „A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása” címmel 1939-ben jelentette meg Kaposvárott. Erről a kiadványról Balassa József, a kiváló nyelvjárás-kutató, a Magyar Nyelvőr szerkesztője többek között a következőket írta ismertetésében: „A hangtant elég bő alaktan követi. Különös érdeme Nyíri tanulmányának, hogy a régebbi nyelvjárás-tanulmányoktól eltérően bőven foglalkozik a jelentéstanal, megvilágítva a szavak szóföldrajzi és jelentéstanai sajátosságait és a szólások jelentéstanát” (Nyr. 69: 18).

1941-ben Mészöly Gedeon közbenjárásával Kolozsvárra került, ahol a gyakorló gimnáziumban dolgozott, emellett azonban az egyetemen is tartott foglalkozásokat. 1944 nyarán a szünetet Szentesen töltötte, s ott érte meg a fölszabadulást. Amikor megindult az élet, egy ideig szülővárosában, majd Békéscsabán tanított különböző iskolatípusokban. 1947 augusztusában került — ismét Mészöly hívására — a szegedi Baross gimnáziumba, s közben az egyetemen is kapott órákat. 1950 őszétől a szegedi Pedagógiai Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének lett a vezetője, majd 1952-ben docensként került át az egyetemre, ahol hamarosan egyetemi tanárrá nevezték ki, s ahol 1955-től 1977-ig, nyugdíjba vonulásáig tanszékvezetőként tevékenykedett. Egy ideig a Bölcsészettudományi Kar dékánjának és az egyetem tanárképzési rektorhelyettesének tisztét is betöltötte.

Nyíri Antal eredményekben gazdag, nagy ívű életpályája a nyelvtudománynak szinte mindegyik területét átfogja, leginkább mégis a nyelvjáráások kutatása és főképpen a nyelvtörténet művelése áll szívéhez, érdeklődési köréhez legközelebb. A nyelvmélekek elemzése, magyarázata pályakezdésétől napjainkig végigkíséri tudományos tevékenységét. Ennek a fáradhatatlan munkának gyümölcseként jelent meg az Akadémiai Kiadónál 1971-ben a Münchener Kódex szövegkritikai kiadása az ő szerkesztésében. Abban, hogy a magyar nyelvtudományban Mészöly-iskoláról is szoktak beszélni, Nyíri Antalnak elvülhetetlen érdemei vannak. Kiváló professzorának szemléletmódját, módszertani eljárásait nem egyszerűen átvette, hanem alkotó módon alkalmazta; és bizonyos vonatkozásban tovább is fejlesztette szövegtételeiben, hang- és alaktan-történeti magyarázataiban.

Nem részletezve tudományos publikációinak gazdag természetét és azok sokszínűségét, szerteágazó voltát, fölbecsülni is nehéz: hány ezer diák magatartása, életszemlélete csiszolódott, formálódott Nyíri professzor úr emberséges, biztosságot, nyugalmat árasztó tanári példamutatása nyomán! S hány ezer diákjának, hallgatójának tudása gyarapodott lenyűgözően gazdag ismeretkincséből! Többen vagyunk, akiket ő indított el tudományos pályájukon, s akiknek eredményeit bátorító, segítő figyelemmel kísérte s kíséri ma is. Bár szűkebb szakterületén, a magyar nyelvtörténet kutatásában és a szövegtételekben nagyon nehéz látványos eredményt fölmutatni, neki mégis sikerült, mert hitt munkájában.

Nyolcvanadik születésnapján tanítványai, munkatársai nevében őszinte szívből köszöntöm, s kívánom, hogy jó egészségben dolgozzon még nagyon sokáig a maga öröme és a magyar nyelvtudomány hasznára. Őrizze meg a sok-sok tanítvány számára is példaadó hitét az emberben, a munkában, a legemberibb alkotásnak, anyanyelvünknek jövőjében s a pedagógus tevékenységben, amelyre oly találóak Váci Mihály sorai:

„ . . . osztani magad: — hogy így sokasodjál;
kicsikhez hajolni — hogy magasodjál;
hallgatni őket, hogy tudj a világot,
rülük beszélni, ha szólsz a világhoz.
Széjjel szóródní — eső a homokra —
sivatagnyi reménytelen dologra,
s ha nyár se lesz tőled — s a táj se zöldebb:
— kutakká gyújt a mély: — soká isznak belőled !”

Szabó József

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő : Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett : 1986. június 10. — Terjedelem: 11,2 (A/5 ív)
87.15834 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Magyar—szlovák helységnév-magyarázatok	489
<i>Reuter Camillo</i> : Jurda és Leordis	499

Szemle

Bíró Zoltán: Beszéd és környezet (Ismereti: <i>Heltainé Nagy Erzsébet</i>)	501
Új főiskolai jegyzetek (Ismereti: <i>Gallasz Magdolna</i>)	503
Dobóné Berencsi Margit: A személyiségformálás lehetőségei az anyanyelvi órákon (Ismereti: <i>B. Fejes Katalin</i>)	505

A Nyelvőr postája

<i>Ábrahám Imre</i> : Ábrahámról Ábrányig	507
<i>Kemény Gábor</i> : <i>Elektra</i> vagy <i>Elektra?</i> — Stop, de stoppol?	507

Nyelvőr hírei

Nyíri Antal köszöntése 80. születésnapján	509
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen .....
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról .....
- [A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarírat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyzékével)] .....
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága .....
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról .....
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője .....
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai .....
8. *Grétsy László—Wucha Imre*: A műszaki nyelv művelése .....
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája .....
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének .....
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában .....
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstättien für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawla*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieza István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 80,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós). 2. változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8